

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ
«ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ

Ελληνικός τουρισμός και μεσοπόλεμος: η κρατική προσπάθεια για την
τουριστική άνθιση (1928 – 1936)

Η χορεύτρια Ελιζαμπέτα Νικόλασκα το 1930 στην Ακρόπολη μέσα από το φακό της Nelly's

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Αναστασόπουλος, επίκουρος καθηγητής

Μέλη Επιτροπής:

Άννα Μανδυλαρά, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Λάμπρος Φλιτούρης, αναπληρωτής καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2025

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες.....	4
Ευχαριστίες.....	5
Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 1^ο: Το ταξίδι στην Ελλάδα πριν το 1928.....	12
1.1. Περιηγητισμός στον ελλαδικό χώρο: το πρώτο βήμα για την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού.....	12
1.2. Η κατάσταση στο τουριστικό πεδίο την περίοδο 1914-1928.....	18
Κεφάλαιο 2^ο: Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: ένας σημαίνων θεσμός για την προώθηση του τουρισμού.....	26
2.1. Το πλαίσιο της ίδρυσης του οργανισμού.....	26
2.2. Η δημιουργία του ΕΟΤ και οι πρώτες κινήσεις του.....	37
2.3. Η δράση του ΕΟΤ από την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης έως το 1936.....	50
2.4. ΕΟΤ και Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων: μία ιδιόμορφη συνύπαρξη.....	66
Κεφάλαιο 3^ο: Μορφές τουρισμού και κρατικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.....	74
3.1. Ιαματικός Τουρισμός.....	74
3.2. Παραθερισμός.....	84
3.3. Αρχαιολογικός Τουρισμός.....	100
3.4. Μουσειακός Τουρισμός.....	113
3.5. Θρησκευτικός Τουρισμός.....	126
Κεφάλαιο 4^ο: Οι επιμέρους πολιτικές για την προαγωγή του τουρισμού.....	132
4.1. Οι προσπάθειες για την ανάπτυξη του ξενοδοχειακού κλάδου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.....	132

4.2. Η κρατική προσπάθεια της τουριστικής προβολής μέσω του κινηματογράφου.....	138
Επίλογος.....	148
Πηγές.....	151
Βιβλιογραφία.....	157
Παράρτημα Εικόνων.....	170
Πίνακες.....	176

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΟΤ: Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

ΕΛΙΑ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

ΙΑΕΤΕ: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας

ΙΕΕΕ: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος

ΥΠΕΞ: Υπουργείο Εξωτερικών

ΥΠΕΘΟ: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας

ΣΠΑΠ: Σιδηρόδρομοι Πειραιώς - Αθηνών – Πελοποννήσου

ΤΤΤ: Ταχυδρομεία, Τηλεγραφήματα και Τηλεφωνία

ΣΕΚ: Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους

ΥΔΙΑ: Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών

ΑΣΤ: Ανώτατο Συμβούλιο Τουρισμού

Ε.Μ.Ν.Ε: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και η συγγραφή της υπήρξε αποτέλεσμα εκτενούς έρευνας που διήρκησε σχεδόν ένα έτος.

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στα μέλη της τριμελούς επιτροπής για την συνεισφορά τους στην ολοκλήρωση της εργασίας. Καταρχάς, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο για την συνεχή καθοδήγησή του και τις καίριες παρεμβάσεις του καθ' όλο το διάστημα της συγγραφής, καθώς και προς την κ. Άννα Μανδουλαρά και τον κ. Λάμπρο Φλιτούρη για τη συνολική βοήθειά τους και για το γεγονός πως δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην επιτροπή και να παραστούν στην παρουσίαση της διπλωματικής εργασίας.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας (ΙΑΕΤΕ), του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), της Υπηρεσίας του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ), του Μουσείου Μπενάκη, του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που διευκόλυναν την έρευνά μου παραχωρώντας μου πρόσβαση σε πολύτιμο αρχειακό και έντυπο υλικό.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω και προς τον τέως Γενικό Διευθυντή του ΕΟΤ κ. Κώστα Κατσιγιάννη, ο οποίος δέχθηκε να με συναντήσει και να μου παραχωρήσει το βιβλίο του *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: Ταξίδι στον χρόνο*, από το οποίο άντλησα πολύτιμες πληροφορίες για την δράση του προπολεμικού ΕΟΤ.

Κλείνοντας, θα ήθελα να εκφράσω την αμέριστη ευγνωμοσύνη μου προς την οικογένειά μου που βρίσκεται διαρκώς στο πλευρό μου προσφέροντας μου πολλή αγάπη και στήριξη και ιδιαιτέρως προς την θεία μου την Ντίνα στην οποία αφιερώνω την εν λόγω εργασία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Τουρισμός ως φαινόμενο εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Μ. Βρετανία και σύντομα επεκτάθηκε και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η ραγδαία βελτίωση, συγκεκριμένα, των συνθηκών διαβίωσης μέσω της αστικοποίησης, της αύξησης των εισοδημάτων, καθώς και της άνθισης των συγκοινωνιών, των επικοινωνιών και των τεχνολογιών οδήγησε ορισμένους πρωτοπόρους του κλάδου, όπως φέρ' ειπείν τον Thomas Cook, να στραφούν επαγγελματικά στην συστηματική ανάπτυξη των υπηρεσιών του τουρισμού¹ σε μαζική κλίμακα. Ο ίδιος ο Cook, που από το 1841 είχε υλοποιήσει την πρώτη του εκδρομή εντός των βρετανικών συνόρων προσφέροντας το πρώτο «πακέτο διακοπών»², το 1855 οργάνωσε την πρώτη περιοδεία στην Ευρώπη η οποία περιλάμβανε την μετακίνηση από το Έσεξ της Βρετανίας προς την Αμβέρσα, τις Βρυξέλλες, την Κολωνία, τη Χαϊδελβέργη, το Στρασβούργο και τέλος την γαλλική πρωτεύουσα, με απώτερο στόχο την παρακολούθηση της Διεθνούς Έκθεσης του Παρισιού³.

Η επιτυχία της δράσης του Cook πυροδότησε το ενδιαφέρον για τις τουριστικές υπηρεσίες και σε άλλες χώρες. Αρκετοί οικονομικά εύρωστοι αστοί, στην Γαλλία, στην Ελβετία και αλλού, διέκριναν στον κλάδο του τουρισμού μία χρυσή ευκαιρία για τον πολλαπλασιασμό των κερδών τους με απόρροια την ίδρυση πλήθους σχετικών σωματείων και επιχειρήσεων. Πρώτης τάξεως παράδειγμα ως προς αυτό αποτέλεσε η σύσταση του Touring Club στη Γαλλία το 1890, το οποίο από τα πρώτα έτη της λειτουργίας του επεδίωξε την ανάπτυξη του τουρισμού σε όλες τις μορφές του. Αυτό συνέβη κυρίως μέσω των παρεμβάσεων του υπέρ της δημιουργίας ποδηλατοδρόμων και ξενοδοχειακών οδηγών, αλλά και των δράσεων του για την προστασία και ανάπτυξη των πολιτιστικών χώρων και μνημείων, την δημιουργία εθνικών πάρκων, την ενθάρρυνση του ναυτικού τουρισμού, την τοποθέτηση οδικών

¹ Αικατερίνη Ν. Παπαδουλάκη (2011), *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, διδακτορική διατριβή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σ.8

² Η πρώτη οργανωμένη εξόρμηση του Thomas Cook απέβλεπε στην μεταφορά ορισμένων ομοεθνών του επιβατών προς το συνέδριο της ποτοαπαγόρευσης εκείνου του έτους. Στο εν λόγω ταξίδι ο Βρετανός πρωτοπόρος του τουρισμού προσέφερε στους πελάτες του ένα πακέτο διακοπών που περιλάμβανε ένα απλό γεύμα (σάντουιτς), τσάι και μουσική συνοδεία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την δράση του Cook βλ. Ιγνάτιος Μ. Φωτίου (2005), *Ιστορική εξέλιξη του τουρισμού και αλλαγή στις μορφές του*, Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων Πανεπιστήμιο Πειραιά, σ.42-44

³ *History of Travel Agency and Tour Operation*, Uttarakhand Open University, σ.5, διαθέσιμο στο <https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/ETS-103.pdf>

πινακίδων σε συνεργασία με το Υπουργείο Δημοσίων Έργων κλπ.⁴ Πέραν του Touring-Club de France αξιοσημείωτη συμβολή στην τουριστική άνθιση είχαν η σιδηροδρομική εταιρεία *Montreux-Oberland Bernois* στην Ελβετία⁵, η Περιηγητική Λέσχη Ιταλίας (1894), η Περιηγητική Λέσχη Βελγίου (1895)⁶ καθώς και η ορειβατική λέσχη “*Deutscher Alpenverein*” (1869)⁷ και ο πεζοπορικός σύλλογος “*Die Naturfreunde*” (1895)⁸ στην Γερμανία.

Στην περίπτωση της Ελλάδας τα πρώτα τουριστικά σωματεία ιδρύθηκαν κατά το β' μισό του 19ου αιώνα αποβλέποντας κατά βάση στην άνοδο του εσωτερικού τουρισμού. Έως το 1890, για την ακρίβεια, είχαν ιδρυθεί ο *Περιπατητικός Σύλλογος* από τον καθηγητή, χαρτογράφο⁹ και φυσιολάτρη Γιάννη Σαρρή, ο εκδρομικός σύλλογος *Άνευ Ρεκλάμας*¹⁰ και το σωματείο *Εξερευνηταί των αγνώστων χώρων της Αττικής* με επικεφαλής τον ποιητή και λόγιο Δημήτρη Καμπούρογλου¹¹. Το 1895, δημιουργήθηκε η *Ποδηλατική Εταιρία* η οποία το 1909, ακολουθώντας το ευρωπαϊκό

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την δραστηριότητα του *Touring-Club de France* (1890-1983) βλ. https://francearchives.gouv.fr/fr/authorityrecord/Fran_NP_009364

⁵ Αικατερίνη Ν. Παπαδουλάκη, *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, ό.π., σ.24-25.

⁶ Γ. Χ. Βασιλόπουλος (1967), *Η Ελλάς και ο Τουρισμός*, Αθήνα: Γ. Βουλγαρίδης & Δ. Χατζηστυλιάνης, σ.41

⁷ <https://www.theuiaa.org/loving-the-mountains-since-1869-german-alpine-club-dav-celebrates-its-150th-birthday/>

⁸ <https://www.dw.com/en/a-look-at-german-tourism-over-the-ages/a-50560401>. Η πεζοπορική οργάνωση 'Die Naturfreunde' επεδίωκε την επαφή των Γερμανών εργατών με την ύπαιθρο διοργανώνοντας αντίστοιχες εκδρομές. Η σύστασή της είχε άμεση σχέση με τον λόγο περί υγιεινής που είχε αναδυθεί στους γερμανικούς ιατρικούς κύκλους και το γερμανικό γυμναστικό εθνικιστικό κίνημα που είχε εμφανιστεί εκείνη την περίοδο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το γυμναστικό κίνημα στην Γερμανία και την σχέση με τον εθνικισμό βλ. Mosse L. George (1975), *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from The Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York: H. Fertig

⁹ Ο Γιάννης Σαρρής άφησε ως παρακαταθήκη αρκετούς γεωγραφικούς χάρτες της Ελλάδας καθώς και γεωγραφικές μελέτες. Μαζί με τους Δημήτρη Καμπούρογλου, Δημήτρη Χατζόπουλο και Θεόδωρο Κόντερη θεωρείται ένας εκ των πρωτοπόρων του τουρισμού. Μάλιστα προς τιμήν των τεσσάρων «πρωτοπόρων της φυσιολατρίας και του εσωτερικού τουρισμού» είχε διοργανωθεί μετά το θάνατό τους φιλολογικό μνημόσυνο από την Ομοσπονδία Εκδρομικών Σωματείων της Ελλάδος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το άρθρο του Κ. Στούρνα, Το φιλολογικό μνημόσυνο της ΟΕΣ – 4 πνευματικοί πρωτοπόροι του εσωτερικού τουρισμού - Καμπούρογλου, Χατζόπουλος, Σαρρής, Κόντερης που περιλαμβάνεται ως απόκομμα εφημερίδας στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Γεννάδειος βιβλιοθήκη, φάκελος 1574.

¹⁰ Αθανάσιος Τσούρας (2022), *Εναλλακτικός τουρισμός στην Περιφερειακή Ενότητα Αχαΐας με έμφαση στον πολιτισμό*, Διπλωματική Εργασία, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων», Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, σ.16. file:///C:/Users/kostas/Downloads/140985_%CE%A4%CE%A3%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%91%CE%A3_%CE%91%CE%98%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%9F%CE%A3.pdf

¹¹ Παναγιώτης Γκέκας (2019), *Η συμβολή του Πολιτιστικού Τουρισμού στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και των πολιτιστικών οργανισμών από την απαρχή της οικονομικής κρίσης έως σήμερα. Το παράδειγμα του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης και του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ακρόπολης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών ‘Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, Λάρισα, σ.13

πρότυπο μετονομάστηκε σε *Ελληνική Εταιρία Περιηγήσεων - Touring Club*. εστιάζοντας περισσότερο στις εκδρομικές δραστηριότητες και λιγότερο στις ποδηλατικές.¹² Τον τίτλο αυτό διατήρησε έως το 1914, οπότε μετονομάστηκε σε *Εταιρεία των Φιλοξένων*¹³.

Κοινά γνωρίσματα των ελληνικών συλλόγων ήταν ότι αποτελούσαν ιδιωτικές πρωτοβουλίες και στο πλαίσιο αυτών συχνά παρατηρούνταν μία σύγχυση ως προς τη χρήση των όρων *Περιηγητισμός* και *Τουρισμός*, όπου με τον όρο Περιηγητισμός νοείται μια πιο εξειδικευμένη μορφή ταξιδιωτικής μετακίνησης σε σχέση με τον Τουρισμό που είναι πιο γενικός όρος. Πιο αναλυτικά, ο περιηγητισμός, από την αρχή της εμφάνισής του, συνεπαγόταν όχι απλώς την αναψυχή αλλά την μετακίνηση σε έναν ξένο τόπο με απώτερο σκοπό την θέαση και συλλογή αρχαιοτήτων, την μελέτη της ιστορίας, της φύσης και της λαογραφίας ή αργότερα «την αναζήτηση μιας νέας Ευρωπαϊκής ταυτότητας βασισμένης στην Ουμανιστική παιδεία και τις κλασικές σπουδές».¹⁴ Ο Τουρισμός, εν αντιθέσει, μπορεί να αποβλέπει στην περιήγηση μιας περιοχής, αλλά δεν έχει πάντοτε ως προαπαιτούμενο την συνειδητή αγάπη για την εξερεύνηση. Συνδέεται συνήθως με ένα οριοθετημένο πρόγραμμα προβολής τόπων και αξιοθέατων (ό,τι πρέπει να δει κανείς σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα), ενώ σχετίζεται και με την απλή κάλυψη του ελεύθερου χρόνου. Συνδυάζεται δε πολλάκις με την προσφορά διαφόρων οικονομικών πακέτων από κάποιον ιδιώτη και τέλος κατά τον Άγγελο Φ. Βλάχο διαφοροποιείται κυρίως λόγω «της συντεταγμένης οργανωμένης δομής παραγωγής αλλά και της μεθοδικής προβολής του» που προϋποθέτουν την ανάμειξη του κρατικού μηχανισμού.¹⁵

Ο *Περιηγητισμός* ως ερμηνευμα υπερίσχυσε στην Ελλάδα έναντι του *Τουρισμού*, ο οποίος επί σειρά ετών εξαιτίας της ξενικής του προέλευσης έφερε αρνητική χροιά. Τούτο δύναται να τεκμηριωθεί από τον Τύπο εκείνης της περιόδου. Από παράδειγμα το άρθρο «Η ΖΩΗ ΕΙΣ ΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ – Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ

¹² Πέτρος Μπούφης (2019), *Ελληνική Μυθολογία – Η συμβολή της στον πολιτισμικό τουρισμό της χώρας μας*, Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ρόδος,

σ.12:<https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/19755/%ce%a0%ce%a4%ce%a5%ce%a7%ce%99%ce%91%ce%9a%ce%97%20%ce%95%ce%a1%ce%93%ce%91%ce%a3%ce%99%ce%91%20%ce%9c%ce%a0%ce%9f%ce%a5%ce%a6%ce%97%ce%a3%20%ce%a0%ce%95%ce%a4%ce%a1%ce%9f%ce%a3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹³ Γ. Χ. Βασιλόπουλος (1967), *Η Ελλάς και ο Τουρισμός*, ό.π., σ.261-262

¹⁴ Μαργαρίτα Δρίτσα, Περιηγητισμός: θεμελιώδεις στάδια του ελληνικού Τουρισμού, Μουσείο Τουρισμού. Διαθέσιμο στο <https://tourismmuseum.gr/periegetism/>

¹⁵ Άγγελος Βλάχος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεωτερικού φαινομένου*, εκδόσεις Αθήνα: Economia Publishing, σ.30

ΕΙΣΒΟΛΗ» της 22^{ης} Μαρτίου 1910 στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εμπρός*, που γραμμένο από τον ανταποκριτή του εντύπου στο Λονδίνο, προσομοίαζε την έλευση των Αμερικανών τουριστών με εισβολή σκιαγραφώντας τους τελευταίους ως άτομα που «διέρχουσιν βιαστικώς μεταξύ ενός σταθμού και του άλλου του Λονδίνου ύστερα από μίαν εσπευσμένην επίσκεψιν εις τα μουσεία, εις τα μνημεία και εις τα καταστήματα [...] αποτελούσιν έναν τύπον σχεδόν μοναδικόν, ατόμων ανίκανων να αναμιχθώσι και να εισέλθωσι εις την οικογενειακήν ζωήν του τόπου ον επισκέπτονται. [...] Η μανία των είναι να διατρέξωσιν την μεγαλειτέραν έκτασιν τόπου εις τον βραχύ χρόνον ον έχουσιν εις την διάθεσίν των».¹⁶

Η αδυναμία λοιπόν σαφούς διάκρισης των δύο εν λόγω εννοιών κυριάρχησε στα προπολεμικά χρόνια και εξακολούθησε να υφίσταται και κατά τις μεταγενέστερες δεκαετίες, μολονότι ο Τουρισμός ως έννοια είχε ήδη μία επίσημη ερμηνεία από το 1811, όταν στο Λεξικό της Οξφόρδης αποτυπωνόταν ως «η θεωρία και η εφαρμογή της περιήγησης· το ταξίδι για λόγους αναψυχής».¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως η ερμηνεία αυτή σύντομα αντικαταστάθηκε από άλλες σαν εκείνες του Herman von Schullern το 1911¹⁸, του Schwihk το 1924¹⁹ και του Νικόλαου Αιγινήτη ο οποίος το 1929 περιέγραψε τον τουρισμό ως την «από χώρα σε χώρα ή από τόπο σε τόπο μετάβαση ατόμων σε ομάδες ή μεμονωμένα, με σκοπό τη μικρή ή μεγάλη, όχι όμως μόνιμη, διαμονή, χωρίς άσκηση επαγγέλματος, για λόγους γενικά αναψυχής».²⁰ Όσον αφορά το ερμηνευμα του Αιγινήτη, καθίσταται πρόδηλο ότι ομοιάζει με τον για πολλά χρόνια κυρίαρχο ορισμό των καθηγητών του πανεπιστημίου της Βέρνης Walter Hunziker και Kurt Krapf, οι οποίοι το 1942 χαρακτήρισαν τον τουρισμό ως «το σύνολο των φαινομένων που δημιουργούνται από ένα ταξίδι και από την παραμονή σε ένα μέρος ατόμων που δεν είναι μόνιμοι κάτοικοι, εφ' όσον αυτοί δεν πάρουν άδεια παραμονής εκεί και δεν λαμβάνουν μέρος σε καμία εργασία –

¹⁶ *Εμπρός* 22/3/1910, σ.1

¹⁷ Alexandre Panosso Netto (2009), *What is Tourism? Definitions, Theoretical Phases and Principles*, included in the collective volume “Philosophical Issues in Tourism” edited by John Tribe, Great Britain: Chanel View Publications, p.44

¹⁸ Στο ίδιο, σ.44: Ο Herman von Schullern απέδωσε το τουριστικό φαινόμενο ως «το άθροισμα των εργασιών, κυρίως των οικονομικών που συνδέονται άμεσα με την είσοδο, την παραμονή και τη μετακίνηση αλλοδαπών εντός και εκτός μιας χώρας, πόλης ή περιοχής»

¹⁹ Καρολίνα Κοθρούλα (2021), *Χαρακτηριστικά, κίνητρα και καταναλωτικές επιλογές των Ελλήνων τουριστών που ανήκουν στη γενιά των Millennials*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης και Επιχειρήσεων, Αθήνα, σ.6: Ο Schwihk όρισε τον τουρισμό ως την «κίνηση των ανθρώπων που εγκαταλείπουν προσωρινά τον τόπο της μόνιμης διαμονής τους για λόγους που αφορούν το πνεύμα, το σώμα ή το επάγγελμα».

²⁰ Νικόλαος Αιγινήτης (1929), *Γενικά Αρχαί Τουριστικής Επιστήμης*, Αθήνα: Πυρσός

εκδήλωση στην περιοχή».²¹ Βέβαια, ο ορισμός των δύο ακαδημαϊκών σύντομα αποδείχθηκε ανεπαρκής ως προς την κάλυψη του τουριστικού φαινομένου στην ολότητά του με αποτέλεσμα σήμερα να έχει καθιερωθεί ένας νέος, σύμφωνα με τον οποίο ο *Τουρισμός* εννοείται ως «η προσωρινή μετακίνηση ανθρώπων από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους στο εσωτερικό της χώρας ή στο εξωτερικό για να ψυχαγωγηθούν, να ξεκουραστούν και να επισκεφτούν διάφορα αξιοθέατα»²².

Ανεξαρτήτως της απόδοσης του ονόματος και του νοήματος του φαινομένου στο διάστημα που μας απασχολεί, το βέβαιο είναι πως η ταξιδιωτική μετακίνηση, όπως αναπτύχθηκε στα ύστερα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, είχε καταλυτική επίδραση στην διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού τουρισμού. Την παρατήρηση αυτή επιχειρεί να τεκμηριώσει το πρώτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου της παρούσας εργασίας. Συγκεκριμένα, σε αυτό γίνεται λόγος για τους ξένους περιηγητές που κατέφθαναν ήδη από τον 17^ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο, για το πώς εκείνοι λειτούργησαν ως πρόδρομοι της τουριστικής δραστηριότητας καθώς και για το πώς η αυξανόμενη παρουσία τους, ιδίως μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδος, σε συνδυασμό με τις αλλαγές στον τομέα του ταξιδιού σε παγκόσμια κλίμακα, ώθησαν εν τέλει το ελληνικό κράτος να παρέμβει θεσμικά με την σύσταση της πρώτης κρατικής τουριστικής υπηρεσίας, της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, η οποία απέβλεπε στην καλύτερη οργάνωση της υποδοχής και διαμονής των ταξιδιωτών. Στο δεύτερο δε μέρος του ίδιου κεφαλαίου παρουσιάζεται η δράση, της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων έως το 1928.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά για το αρχικώς βενιζελικό όργανο άσκησης τουριστικής πολιτικής, τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (ΕΟΤ), για το πλαίσιο της δημιουργίας του, για την δράση του έως το 1936, καθώς και για την αντιπαλότητά του με την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι κρατικές πολιτικές για ορισμένες μορφές τουρισμού κατά το διάστημα 1928-1936, η επιλογή των οποίων βασίστηκε στην απήχησή τους, στην επίδρασή τους στην τουριστική άνθιση της Ελλάδας, στο πλήθος των ιστορικών τεκμηρίων που εντοπίστηκαν γι' αυτές και τέλος στο γεγονός ότι μέχρι σήμερα παραμένουν εξαιρετικά δημοφιλείς στο τουριστικό κοινό.

²¹ Αικατερίνη Βαμβουλάκη (2007), Οργανισμοί Διαχείρισης Προορισμών και Νέες Τεχνολογίες, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Αθήνα, σ.7. Διαθέσιμο στο https://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/18/025/1213.pdf

²² https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq=

Ειδικότερα, αναλύονται ο ιαματικός τουρισμός, ο παραθερισμός, ο αρχαιολογικός τουρισμός, ο μουσειακός τουρισμός και ο θρησκευτικός τουρισμός.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζονται οι επιμέρους κρατικές πολιτικές για την άνοδο του ελληνικού τουρισμού. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα κρατικά μέτρα για την ανάπτυξη της ελληνικής ξενοδοχίας και οι πρωτοβουλίες των κυβερνόντων κομμάτων για την προώθηση του ελληνικού τουρισμού μέσω του κινηματογράφου. Οι αποφάσεις τόσο της βενιζελικής όσο και της αντιβενιζελικής παράταξης αντικατοπτρίζουν την αντίληψη της κάθε πλευράς για το τουριστικό φαινόμενο, με την πρώτη μεν να τάσσεται υπέρ της συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και την δεύτερη να υπεραμύνεται της αύξησης της κρατικής παρέμβασης στον τουριστικό κλάδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Το ταξίδι στην Ελλάδα πριν το 1928

1.1 Περιηγητισμός στον ελλαδικό χώρο: το πρώτο βήμα για την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού

Για πολλούς αιώνες, η Ελλάδα υπήρξε ένας τόπος που βρισκόταν σε παρακμή, έχοντας χάσει την πνευματική της δόξα. Η κάποτε ισχυρή παρουσία της στα πολιτιστικά δρώμενα είχε αντικατασταθεί από την αδράνεια, με τους διανοούμενους της Δύσης απλώς να την αναφέρουν σποραδικά αποφεύγοντας κατά κύριο λόγο το ταξίδι προς αυτήν.²³ Η κατάσταση όμως άλλαξε ριζικά τον 17ο αιώνα, όταν διάφοροι λόγιοι άρχισαν να επισκέπτονται την περιοχή, να την εξερευνούν τοπογραφικά και να αναζητούν τα μνημεία της για να τα εντάξουν σε ιδιωτικές συλλογές.²⁴ Σύμφωνα με την ερευνήτρια Ιόλη Βιγγοπούλου, το φαινόμενο της συλλογής αρχαιοτήτων «Από τον 17ο αιώνα πήρε διαστάσεις κοινωνικού φαινομένου, επιδημίας «θήρας αρχαιοτήτων», με τον «σκοπό» του κλασικού ιδεώδους (ως πρότυπο της νέας φιλοσοφικής θεώρησης του κόσμου) «να αγιάζει» τα μέσα απόκτησης των έργων».²⁵

Το ενδιαφέρον των ξένων περιηγητών για τις ελληνικές αρχαιότητες εντάθηκε τον 18ο αιώνα, με την ανάδυση του Διαφωτισμού, ενός πνευματικού κινήματος που πριμοδοτούσε τη μετάβαση από την παραδοσιακότητα στη νεωτερικότητα. Αυτή η μετάβαση περιλάμβανε την απομάκρυνση από τη θεοκρατία και την απολυταρχία προς τον ορθολογισμό, την επιστημονική σκέψη, την πίστη στη σημασία της κριτικής σκέψης και τα ατομικά δικαιώματα²⁶. Κομβικής σημασίας ήταν και το αισθητικό

²³ Βλ. Μαργαρίτα Δρίτσα (2019), *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, με τη συνεργασία της Κατερίνας Παπαδουλάκη, Αθήνα: εκδόσεις Economía Publishing, σ.39-40: Μέχρι τον 17^ο αιώνα ο αριθμός των περιηγητών που διέσχισαν την Ελλάδα και τις υπόλοιπες περιοχές της Βαλκανικής ήταν πιο μικρός σε σύγκριση με τους αιώνες που ακολούθησαν. Κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, συγκεκριμένα, οι ταξιδιωτικές ροές αυξήθηκαν θεαματικά, γεγονός που κατά τη Μ. Δρίτσα οφείλεται στο ότι «οι στόχοι του ταξιδιού, της εξερεύνησης, και της περιήγησης διευρύνθηκαν, προστέθηκαν στοιχεία όπως η αναψυχή και η απαίτηση για ασφάλεια και άνεση. Οι μετακινήσεις απέκτησαν κανονικότητα και περιοδικότητα και εξελίχθηκε η συστηματική οργάνωση και προσφορά υπηρεσιών, άλλοτε αργά και άλλοτε με άλματα, από λογής - λογής επιχειρηματίες που έδρασαν είτε κατά μίμηση άλλων είτε σε χώρες όπου ο περιηγητισμός ως κίνημα είχε προηγηθεί, ή εξελίχθηκαν σταδιακά, ή ακόμη μετακινήθηκαν από μια χώρα σε άλλη, εν προκειμένω στην Ελλάδα, που αναδυόταν ως νέα αγορά, μεταφέροντας εμπειρίες και τεχνογνωσία και εισάγοντας καινοτομίες και νέα πρότυπα».

²⁴ Ενδεικτικά περιηγητικά κείμενα για την Αθήνα του 17ου αιώνα είναι εκείνα των J. Spon, G. Wheler, A. G. Guillet κ.ά.

²⁵ Ιόλη Βιγγοπούλου (2005), *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, σ.18.

²⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κίνημα του Διαφωτισμού βλ. John Robertson (2019), *Διαφωτισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα: Επίκεντρο, Michel Foucault (2018), *Τι είναι διαφωτισμός*, Μετάφραση Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος, Στάθης Παπασταθόπουλος (2016), *Τα ιδεώδη του διαφωτισμού και η ελληνική ανεξαρτησία*, Αθήνα: Οδός Πανός, Πασχάλης Κιτρομηλίδης (1999), *Νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: MIET, Κ. Θ. Δημαράς

ρεύμα του Νεοκλασικισμού, που εμφανίστηκε εκείνους τους χρόνους και ενοφθάλμιζε το αρχαιοελληνικό πρότυπο στις τέχνες²⁷. Αρκετοί ταξιδιώτες, επηρεασμένοι από αυτές τις νέες τάσεις, έσπευσαν – ιδίως στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα – να πραγματοποιήσουν μια «Μεγάλη Περιήγηση» ή αλλιώς “Grand Tour” στον ελλαδικό χώρο.²⁸ Στόχος τους ήταν να αντικρίσουν τα μνημεία της Ελλάδας και να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους μέσω των φυσικών ερεθισμάτων στα οποία θα εκτίθεντο.²⁹ Οι ταξιδιώτες αυτοί, κατά βάση εύποροι νέοι βρετανικής καταγωγής, καθώς και απεσταλμένοι των ευρωπαϊκών βασιλικών οίκων³⁰, διεξήγαγαν την περιήγηση μέσω караβανιών.³¹ Μετακινούνταν δηλαδή με συνοδεία άλλων ταξιδιωτών και Οθωμανών αξιωματούχων (γενιτσάρων) – προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος ενδεχόμενης ληστρικής επίθεσης – στα σπουδαιότερα ελληνικά κέντρα της κλασικής περιόδου, ιδίως στην Αθήνα και στην Σπάρτη, η οποία την εν λόγω περίοδο δεν κατοικούνταν.³² Τα εφόδια για το ταξίδι τους τα εξασφάλιζαν τόσο από τον τόπο προέλευσής τους όσο και από τις τοπικές διοικήσεις των περιοχών που επισκέπτονταν, αφού εκείνες ήταν αρμόδιες για την χορήγηση των επίσημων

(1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, Παναγιώτης Κονδύλης (2004), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμοι 1 και 2, Αθήνα: Θεμέλιο.

²⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ρεύμα του Νεοκλασικισμού βλ. David Irwin (1999), *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα: Καστανιώτης, Εύη Βογιατζάκη (2016), *Τα Αισθητικά Ρεύματα στην Ευρωπαϊκή και τη Νεοελληνική Λογοτεχνία: από τον Νεοκλασικισμό στον Ρομαντισμό*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 32-50 καθώς και το συλλογικό έργο του 2008 *Νεοκλασικισμός Και Ρομαντισμός Αρχιτεκτονική - Γλυπτική - Ζωγραφική - Σχέδιο*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης.

²⁸ Ο όρος “Grand Tour” καθιερώθηκε το 1670 από τον Richard Lassels στο βιβλίο του *Voyage of Italy* και χαρακτήριζε το ταξίδι των ευκατάστατων νέων, προς την Ελλάδα και την Ιταλία προκειμένου να γνωρίσουν τους τόπους στους οποίους γεννήθηκε ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Στην Ιταλία δε οι νέοι περιηγητές φρόντιζαν συν τοις άλλοις να περιπλανηθούν και στους τόπους στους οποίους άνθισε η Αναγέννηση, ένα κίνημα που προηγήθηκε του Διαφωτισμού και είχε ύψιστη σημασία για την εξέλιξη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας.

²⁹ Η άποψη ότι η ανθρώπινη γνώση μεγιστοποιείται μέσω των εξωτερικών αισθήσεων και των ερεθισμάτων στα οποία εκτίθεται κάθε άτομο, υπήρξε μία από τις βασικές ρήσεις του κινήματος του Διαφωτισμού.

³⁰ Η μετάβαση των βασιλικών απεσταλμένων κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων – νόμιμων όπως είναι λόγου χάριν η περάτωση εμπορικών, διπλωματικών και στρατιωτικών αποστολών, αλλά και παράνομων όπως είναι επί παραδείγματι η κατασκοπεία ή η κρυφή απόσπαση χειρόγραφων, μνημείων και νομισμάτων προκειμένου εκείνα να ενταχθούν στα ευρωπαϊκά μουσεία και στις συλλογές των ευρωπαίων ηγεμόνων.

³¹ Γνωστοί περιηγητές του 18^{ου} αιώνα ήταν οι Paul Lucas, Michel Fourmont, Charles Thomson, James Stuart, Le Roy, Richard Chandler, Johann Hermann von Riedesel κ.ά.

³² Η Σπάρτη ως πόλη επανιδρύθηκε ξανά μόλις το 1834, μετά από σχετικό διάταγμα του τότε βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα. Τα σχέδια πόλης ανέλαβε ο Βαυαρός Friedrich Stauffert ο οποίος ακολούθησε το νεοκλασικό οικιστικό πρότυπο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επαναδημιουργία της πόλης και την εξέλιξή της μέσα στο χρόνο βλ. το συλλογικό έργο του 2002 *Η Σπάρτη Ανάμεσα Σε Τρεις Αιώνες 1834-2002*, επιμέλεια Ξανθίπη Μίχα & Φώντας Λάδης, Σπάρτη: Δήμο Σπάρτης

εγγράφων για την άδεια παραμονής, καθώς και την παροχή ζώων και άλλων βασικών αγαθών.³³

Σημαίνοντα ρόλο στις μετακινήσεις διαδραμάτιζαν οι δραγουμάνοι, οι οποίοι σύμφωνα με την Μαργαρίτα Δρίτσα, αποτέλεσαν τους προάγγελους των ξεναγών και εν γένει των τουριστικών επιχειρηματιών, κυρίως χάρη στην εκτεταμένη δραστηριότητά τους.³⁴ Αυτή, μέχρι τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, περιλάμβανε την διερμηνεία και την συνοδεία των ξένων επισκεπτών, ενώ μετά την απελευθέρωση στα καθήκοντα των δραγουμάνων προστέθηκαν η ξενάγηση, η εύρεση της τροφής, του καταλύματος, και συχνά η ολική οργάνωση του ταξιδιού.³⁵ Ιδιαίτερα στο κομμάτι της διαμονής οι δραγουμάνοι έπαιζαν καθοριστικό ρόλο και τούτο διότι εκείνοι δρούσαν ως μεσάζοντες για την επίτευξη της φιλοξενίας των ξένων ταξιδιωτών σε ιδιωτικές κατοικίες ή στα караβάν σεράγια και τα χάνια,³⁶ τα οποία αποτελούσαν τα κυριότερα μέρη διανυκτέρευσης και υπήρχαν κατά μήκος όλων των βασικών οδικών αρτηριών³⁷ μέχρι τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.

Μετά την σύσταση του ελληνικού κράτους στα αστικά κέντρα ως επιλογές διαμονής προστέθηκαν τα πανδοχεία και τα ξενοδοχεία, τα οποία υπήρξαν απόρροια της αυξημένης ροής των ταξιδιωτών. Οι τελευταίοι, ορμώμενοι από το κίνημα του ρομαντισμού, που προέτασσε το συναίσθημα, τον υποκειμενισμό, τη φαντασία³⁸ και

³³ Μαργαρίτα Δρίτσα (2019), *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, ό.π., σ.92

³⁴ Στο ίδιο, σ.92

³⁵ Πέτρος Μόνος, *Η Τουριστική εκπαίδευση στην Ελλάδα και η περίπτωση του επαγγέλματος των ξεναγών*, Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, σ.52

³⁶ Πρόκειται για τόπους διαμονής οι οποίοι στην πλειονότητά τους δεν προέβλεπαν την παροχή ποιοτικών υπηρεσιών μιας και στους διαμένοντες συχνά προσφερόταν απλώς ένα κενό δωμάτιο, όπου ο καθένας μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα αντικείμενα που από πριν είχε εξασφαλίσει, ενώ και η ύπαρξη κακών συνθηκών υγιεινής σ' αυτούς δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Ορισμένα, πάντως, κατόπιν ενός αντίτιμου μπορούσαν να προσφέρουν στους επισκέπτες κάποια αγαθά π.χ. τρόφιμα. Βλ. Δημήτρης Ανωγιάτης - Πελέ (1993), *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.175: «ο ταξιδιώτης αν έχει την τύχη και θέλει να επωμισθεί τη δαπάνη θα βρει ορισμένες φορές κάποιες προμήθειες, εφόσον ο υπεύθυνος του χανιού έχει φροντίσει να τις προμηθευτεί από τα γύρω χωριά, όπως μαύρο ψωμί, κρασί κακής ποιότητας, ξερά σύκα, κρεμμύδια, σκόρδα και πράσα, λίγο χοιρινό λαρδί, ένα πεπόνι ένα καρπούζι τους καλοκαιρινούς μήνες και σπανιότερα αυγά». Για περισσότερες πληροφορίες για τους τόπους διαμονής στα οθωμανικά χρόνια βλ. και Πασχάλης Ανδρούλης (2004), *Χάνια και Καραβάν - Σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού και Αντίελα Βαρελά, *Ελληνική Ξενοδοχεία*, Ελληνικό Μουσείο Τουρισμού, Διαθέσιμο στο <https://tourismmuseum.gr/ksenodoxia-2/>

³⁷ Δημήτρης Ανωγιάτης - Πελέ (1993), *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ.166

³⁸ Εύη Βογιατζάκη (2016), *Τα Αισθητικά Ρεύματα στην Ευρωπαϊκή και τη Νεοελληνική Λογοτεχνία: από τον Νεοκλασικισμό στον Ρομαντισμό*, ό.π., σ. 32-50 καθώς και το συλλογικό έργο του 2008 *Νεοκλασικισμός Και Ρομαντισμός Αρχιτεκτονική - Γλυπτική - Ζωγραφική - Σχέδιο*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, σ.56-57

την εξιδανίκευση του φυσικού περιβάλλοντος έναντι του διαφωτιστικού ρασιοναλισμού, καθώς και από το ρεύμα του φιλελληνισμού³⁹, κατέκλυζαν τα ελληνικά τοπία καθιστώντας όλο πιο επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας μεγάλων συγκροτημάτων φιλοξενίας. Την ανάγκη αυτή γρήγορα έσπευσαν να καλύψουν – αξιοποιώντας την προς όφελός τους – επιχειρηματίες και οργανισμοί προχωρώντας στην ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων. Αρχικά, στο Ναύπλιο οικοδομήθηκε το *Ξενοδοχείο του Λονδίνου* το 1834 – το πρώτο ξενοδοχείο της Ελλάδας – ενώ έξι χρόνια αργότερα στον ίδιο τόπο ακολούθησε η δημιουργία ενός νέου ξενοδοχείου της *Αφθονίας*. Πέραν του Ναυπλίου, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ξενοδοχεία είχαν συσταθεί και σε άλλες πόλεις με απτά παραδείγματα τα *Grand hotel d' Angleterre* και *Όλυμπος Παλλάς* στη Θεσσαλονίκη⁴⁰, το *Θερμαί Σύλλα* στην Αιδηψό, τα *Παλλάς* και *Ηράκλειον* στο Λουτράκι, το *Ποσειδώνιον* στις Σπέτσες, το *Γαλλία* στην Πορταριά Πηλίου, το *Μεγάλη Βρετανία* στην Μυτιλήνη, τα *Αγγλίας* και *Ωραιάς Βενετίας* στην Κέρκυρα, το *ΣΠΑΠ* στην Ολυμπία, το *Παλίρροια* στην Χαλκίδα, το *Γαλλίας* στα Χανιά.⁴¹

Η πόλη, ωστόσο, που πρωτοστάτησε στην ανέγερση εντυπωσιακών ξενοδοχείων ήταν η Αθήνα. Από το 1834, οπότε έγινε επισήμως πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, η Αθήνα δέχθηκε στους κόλπους της πληθώρα μονάδων φιλοξενίας, πολλές εκ των οποίων ήταν ισάξιες των ευρωπαϊκών. Εκπρεπές παράδειγμα αποτελεί το υφιστάμενο μέχρι σήμερα ξενοδοχείο *Μεγάλη Βρετανία* στην πλατεία Συντάγματος. Ιδρυμένη από τον Σάββα Κέντρο το 1866, η εν λόγω ξενοδοχειακή επιχείρηση σύντομα αύξησε την χωρητικότητά της σε 80 δωμάτια – αριθμός κατά πολύ μεγαλύτερος σε σχέση με την πλειονότητα των άλλων

³⁹ Ο Φιλελληνισμός, δηλαδή η αγάπη και ο θαυμασμός προς τον ελληνικό πολιτισμό, τον 19^ο αιώνα εξελίχθηκε σε μείζον κίνημα χάρη στο ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης. Τότε αρκετοί Ευρωπαίοι έσπευσαν να πολεμήσουν στο πλευρό των δοκιμαζόμενων Ελλήνων ή προχώρησαν στη δημιουργία Κομιτάτων στους τόπους τους με σκοπό την παροχή οικονομικής αρωγής στους επαναστάτες. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον φιλελληνισμό βλ. το συλλογικό έργο *Εθνικά Κινήματα και Φιλελληνισμός, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 4-6 Φεβρουαρίου 2021* (2021), Επιμέλεια Σοφία Ματθαίου, Αλεξάνδρα Σφοίνη, Μαρία-Χριστίνα Χατζηωάννου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, *Φιλελληνισμός: Το Ενδιαφέρον Για Την Ελλάδα Και Τους Έλληνες από Το 1821 ως σήμερα* (2015), συλλογικό έργο, επιμέλεια Μανδουλάρα Β. Άννα, Δήμος Νικολάου Σκουφά / Εκδόσεις Ηρόδοτος, Πέτα (Αρτα), Λουκία Δρούλια (2005), *Φιλελληνισμός: Έξαρση και Κορεσμός*, άρθρο στο περιοδικό «Ε-Ιστορικά», τεύχος 277 διαθέσιμο στο https://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/7647/1/INR_Droulia_Hist_277.pdf

⁴⁰ Κυριακή Τσιτουρίδου (2020), *ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: από τα χάνια στα καταλύματα ευρωπαϊκών προδιαγραφών*, Ερευνητική Εργασία Διπλώματος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη, σ.58

⁴¹ Άντζελα Βαρελά, *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΞΕΝΟΔΟΧΙΑ*, Μουσείο Τουρισμού, διαθέσιμο στο <https://tourismmuseum.gr/ksenodoxia-2/>

ξενοδοχείων που κατά μέσο όρο διέθεταν 30 – 50 κλίνες⁴² – και χαρακτηρίστηκε ως το ξενοδοχείο «Παρά την πλατεία Συντάγματος προς το βόρειον μέρος και απέναντι των ανακτόρων, το άριστον και ακριβότατον».⁴³ Καίριο ρόλο στην άνοδο της *Μεγάλης Βρετανίας* διαδραμάτισε ο κατοπινός συνεργάτης του Σ. Κέντρου και μετέπειτα ιδιοκτήτης της μετά τον θάνατο του πρώτου το 1888, Ευστάθιος Λάμπας. Ο Λάμπας αξιοποιώντας την εμπειρία του στην εστίαση καθιέρωσε την εσωτερική εκπαίδευση των υπαλλήλων του, όρισε ξένους έμπειρους διευθυντές σε πολλούς τομείς της επιχείρησης με στόχο την συνεχή αναβάθμιση των υπηρεσιών,⁴⁴ ανέπτυξε πολυτελές εστιατόριο εντός του ξενοδοχείου, συνεργάστηκε με το ξένο πρακτορείο του T. Cook για την φιλοξενία των πελατών του και οργάνωσε κοσμικές εκδηλώσεις σε διάφορες αίθουσες του ξενοδοχείου προσελκύοντας την ελληνική ελίτ.⁴⁵ Το 1896 δε, με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, φρόντισε να διαμείνουν στη *Μεγάλη Βρετανία* όλοι οι επίσημοι ξένοι που ήλθαν να τους παρακολουθήσουν,⁴⁶ με τους υπόλοιπους αλλοεθνείς να καταλύουν στα *Cook's Houses*, δηλαδή στα σπίτια που είχαν αναγερθεί στην πρωτεύουσα με προτροπή του γραφείου *Wagons Lits Cook*.⁴⁷

Γενικά, η διεξαγωγή των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα υπήρξε κομβική για την πορεία του ελληνικού τουριστικού φαινομένου, καθώς τότε «Άρχισαν να εμφανίζονται και να δραστηριοποιούνται πολλά άγνωστα μέχρι εκείνη την εποχή επαγγέλματα, τα οποία έχουν σχέση με τον τουρισμό (ταξιδιωτικά γραφεία, ταξιδιωτικοί πράκτορες, διευθυντές ξενοδοχείων κλπ.) [...] και Έλληνες και ξένοι επιχειρηματίες, καθώς και Έλληνες της διασποράς, επένδυσαν στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας, χτίζοντας ξενοδοχεία σε διάφορα μέρη της, αλλά κυρίως στην Αθήνα».⁴⁸ Πιο αναλυτικά, άνθρωποι που δραστηριοποιούνταν στον χώρο της ταξιδιωτικής μετακίνησης, άνοιξαν τουριστικά γραφεία και καταπιάστηκαν με την οργάνωση ξεναγήσεων στα σπουδαιότερα σημεία της χώρας. Τρανό παράδειγμα ο

⁴² Στο ίδιο

⁴³ Γεώργιος Σωτηριάδης (1888), *Οδηγός των Αθηνών: ήτοι περιγραφή των μνημείων της αρχαίας και νέας πόλεως και των εν τοις μουσείοις αρχαιοτήτων κατά το γερμανικόν του Beadeker / υπό Γεωργίου Σωτηριάδου*, Εν Αθήναις: παρά τω εκδότῃ Καρόλω Μπεκ, σελ. ε΄

⁴⁴ Μαργαρίτα Δρίτσα (2019), *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, ό.π., σ.191

⁴⁵ Αργυρώ Αγγελοπούλου (1999), *Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία*, περιλαμβάνεται στο «Ελληνικές Επιχειρήσεις στον 20^ο αιώνα: Πρόσωπα και Δραστηριότητες», Αθήνα: εκδόσεις Κέρκυρα, σ.15

⁴⁶ Στο ίδιο, σ.15

⁴⁷ Κώστας Κατσιγιάννης (2017), *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: Ταξίδι στον χρόνο*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, Παραγωγή Γραφικές Τέχνες Μητρόπολης ΑΕ, σ.24

⁴⁸ *Ελλάδα 19ος – 20ος αιώνας: Σύντομη αναδρομή. Ο περιηγητισμός που έγινε τουρισμός*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), διαθέσιμο στο http://www.elia.org.gr/research-tools/hotels/introduction/greece/#_ftn3

ανεξάρτητος από το 1886 δραγουμάνος Παναγιώτης Γκιολμάς ο οποίος έχοντας δουλέψει για χρόνια στο γραφείο του Thomas Cook, αποφάσισε το 1902 να ιδρύσει το πρώτο ελληνικό ταξιδιωτικό γραφείο με την επωνυμία *P. GHIOLMAS*⁴⁹ προσφέροντας μέσω αυτού ξεναγήσεις στην Αττική και ταξιδιωτικά πακέτα με προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Αξίζει να σημειωθεί πως στο γραφείο του Γκιολμά εκτός του ιδίου εργάζονταν και άλλα μέλη της οικογένειάς του συμπεριλαμβανομένης της Κοκό Γκιολμά, που στη δεκαετία του '20 υπήρξε μία από τις πρώτες γυναίκες ξεναγούς και οδηγούς αυτοκινήτου με σκοπό τη μετακίνηση τουριστών σε διάφορα σημεία⁵⁰. Επίσης, εκτός του *P. GHIOLMAS*, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα περιώνυμο ήταν το τουριστικό γραφείο των πλοιοκτητών Πολέμη.⁵¹ Παράλληλα, με την εμφάνιση των τουριστικών γραφείων ξεπρόβαλαν και αρκετά καινούργια ξενοδοχεία όπως φέρ' ειπείν το *Ακταίον* στο Φάληρο, που ήταν παραθαλάσσιο και βρισκόταν δίπλα από το εστιατόριο του θρυλικού μάγειρα Τσελεμεντέ. Η επιλογή της τοποθεσίας του δεν ήταν τυχαία καθώς εκπορευόταν από μία νέα τάση στην Ευρώπη που προήγαγε την επαφή των ανθρώπων με το υδάτινο στοιχείο όχι μόνο για θεραπευτικούς αλλά και για ψυχαγωγικούς σκοπούς.⁵²

Η μετακίνηση για λόγους ψυχαγωγίας και αναψυχής σε τουριστικά θέρετρα, μολονότι δεν ήταν τόσο διαδεδομένη όσο στην μεταπολεμική περίοδο, είχε αρχίσει στους πρώιμους αυτούς χρόνους να εκδηλώνεται δειλά - δειλά στην Ευρώπη ως επακόλουθο της ανάδυσης της αστικής τάξης και της επέκτασης των ηθών και των συνηθειών της αριστοκρατίας προς άλλες κοινωνικές ομάδες.⁵³ Ήδη λίγο πριν την έλευση του 20ου αιώνα, οι διακοπές στις ελβετικές Άλπεις, στη Νίκαια και στη Γαλλική Ριβιέρα, είχαν παγιωθεί στην συνείδηση πολλών ευγενών και μεγαλοαστών της βόρειας Ευρώπης αρχικά την χειμερινή και όχι την καλοκαιρινή περίοδο.⁵⁴ Στην

⁴⁹ Aikaterini Papadoulaki (2014), *Greek tourism and economic crisis in historical perspective: The case of travel agencies, interwar years*, included in the collected volume "Tourism and Crisis in Europe XIX-XXI centuries", Athens: Economia Publishing, KERKYRA Publications, p.123

⁵⁰ Αικατερίνη Παπαδουλάκη, *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, διδακτορική διατριβή, ό.π., σ.229

⁵¹ Στο ίδιο, σ.93

⁵² Orvar Löfgren (1999), *On holiday: A History of Vacationing*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, p.118. Ο Löfgren αναφέρει συγκεκριμένα: "The development of the resorts mirrors this gradual transformation from health to fun".

⁵³ Μιχάλης Νικολακάκης, *Μοντέρνα Κίρκη: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950 - 1974*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.31

⁵⁴ Louis Turner & John Ass (1976), *The Golden Hordes: international tourism and the pleasure periphery*, New York: St. Martin's Press, σ.61. Οι συγγραφείς του βιβλίου επισημαίνουν μεταξύ άλλων: "The nineteenth century also saw the development of a large - scale pleasure zone at some considerable distance from the metropolitan centers [...] Until the 1920s [...] the heat of summer was considered not only intolerable in itself but a danger to health".

Ελλάδα, βέβαια, που σε καμία περίπτωση, λόγω της έλλειψης αξιόλογων τουριστικών θέρετρων, δεν εντοπίζονταν τουριστικές ροές αντίστοιχες με εκείνες των προαναφερθεισών περιοχών, παρατηρούνταν μία άλλου τύπου κινητικότητα αφού προσέρχονταν ξένοι περιηγητές για να θαυμάσουν τα πολιτισμικά ή φυσικά της αξιοθέατα αρχικά μεταξύ Μαρτίου και Μαΐου και αργότερα, χάρη στην ανάμειξη του διασπορικού ελληνισμού στο τουριστικό πεδίο και τον Ιούνιο και τον Σεπτέμβριο.⁵⁵

Καθίσταται λοιπόν πρόδηλο ότι έως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, χάρη στην ταξιδιωτική κουλτούρα που διαμορφώθηκε από τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους – μια κουλτούρα η οποία αναπτυσσόταν σταθερά μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας – είχε έστω και σε μικρό βαθμό διαμορφωθεί μία υποτυπώδης τουριστική συνθήκη στην χώρα, εδραζόμενη σε ιδιωτικά κεφάλαια και όχι σε οργανωμένες δημόσιες πολιτικές. Η απουσία κρατικής πολιτικής για το ζήτημα του τουρισμού, ωστόσο, δεν έμελλε να διαρκέσει για πολύ. Αυτό γιατί το 1914 με προτροπή της βενιζελικής κυβέρνησης έγινε το πρώτο βήμα για την σύσταση του πρώτου δημόσιου τουριστικού φορέα, του *Γραφείου των Ξένων και Εκθέσεων*, το οποίο με την εμφάνισή του σηματοδότησε μία νέα περίοδο στην ιστορία του ελληνικού τουρισμού.

1.2. Η κατάσταση στο τουριστικό πεδίο την περίοδο 1914-1928

Το 1914 αποτελεί έτος ορόσημο για τον ελληνικό τουρισμό αφού τότε ξεκινά η κρατική παρέμβαση στο τουριστικό πεδίο. Με τον Ν. 241/1914 (ΦΕΚ 111/Α) «Περί τροποποιήσεως του περί συστάσεως του Υπουργείου της Εθν. Οικονομίας νόμου ΓΨΚΔ', ως μετερρυθμίσθη δια των νόμων ΓΨΖΗ, ΓΛΒ' και ΓΛΞΓ'» θεσμοθετήθηκε με προτροπή του υπουργού Οικονομικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλου η ίδρυση αυτοτελούς γραφείου αρμόδιου για την διαχείριση των τουριστικών θεμάτων, του *Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων*. Ο εν λόγω δημόσιος φορέας, βάσει νόμου καλούνταν να λάβει μέριμνα «περί των ληπτέων εν γένει μέτρων διά την προσέλκυσιν και παράτασιν της διαμονής των ξένων εν Ελλάδι, την υποστήριξιν και εποπτείαν σωματείων, εταιρειών, επιτροπών ή άλλων νομικών προσώπων επιδιοκόντων την οργάνωσιν εορτών, αγώνων, εκδρομών, εξωραϊσμών πόλεων ή αξιοθεάτων τόπων, ίδρυσιν και ανάπτυξιν ξενοδοχείων ή άλλων τοιούτων σκοπών, αφ' ετέρου την μέριμναν περί συμμετοχής της Ελλάδος εις διεθνείς εκθέσεις και της οργανώσεως

⁵⁵ Margarita Dritsas (1998), *The Advent of the Tourist Industry in Greece during the Twentieth Century*, in Franco Amatori, G. Jones, A. Colli, "Deindustrialization and Reindustrialization in 20th Century Europe", Milano: Franco Angeli, σ.5, διαθέσιμο από https://www.academia.edu/21923428/The_Advent_of_the_Tourist_Industry_in_Greece_during_the_Twentieth_Century

εμπορικών και βιομηχανικών εκθέσεων εν Ελλάδι και τέλος την συλλογήν και παροχήν σχετικών προς πάντα τανωτέρω πληροφοριών».⁵⁶ Ως επικεφαλής του τέθηκε ο Πέτρος Κουκέας με το υπόλοιπο προσωπικό να συμπληρώνεται από τέσσερεις υπαλλήλους.

Μέχρι το 1915⁵⁷, το Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων κατάφερε να εκδώσει έναν ταξιδιωτικό οδηγό ονόματι *Guide officiel de communication de Grèce* (1915)⁵⁸ καθώς και να επιμεληθεί το ελληνικό περίπτερο για την Διεθνή Έκθεση του Σαν Φρανσίσκο (1915) μετά την πρόσκληση που έλαβε το ελληνικό κράτος από την *Επιτροπή των Ηνωμένων Πολιτειών για τη Μεσόγειο και τα Βαλκανικά Κράτη*.⁵⁹ Στην εν λόγω έκθεση, η ελληνική αποστολή – δίνοντας έμφαση στην προβολή της σύνδεσης του αρχαιοελληνικού παρελθόντος με το νεοελληνικό παρόν – σημείωσε επιτυχία κατορθώνοντας μέσα από το δωρικού ρυθμού περίπτερό της με έκταση 7.600 τετραγωνικά πόδια, να παρουσιάσει 180 εκθέματα γλυπτικής, 550 φωτογραφίες ελληνικών μνημείων, τοπίων και κτηρίων καθώς και τοπικά αγροτικά και

⁵⁶ ΦΕΚ 111/Α, 26 Απριλίου 1914, ν.241, «Περί τροποποιήσεως του περί συστάσεως του Υπουργείου της Εθν. Οικονομίας νόμου ΓΨΚΔ', ως μετερρυθμίσθη δια των νόμων ΓΨΖΗ, ΓΛΑΒ' και ΓΛΞΓ», άρθρο 15

⁵⁷ Βλ. Αγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.91-92: «Στα δεκαπέντε, με την έκρηξη του Εθνικού Διχασμού, ο Α. Ευταξίας από το Λαϊκό Κόμμα αντικατέστησε τον βενιζελικό υπουργό Α. Μιχαλακόπουλο, στη θέση του προέδρου ενός συμβουλευτικού οργάνου, [Conseil Consultatif] του μικρού γραφείου, μαζί με τους Α. Τυπάλδο Μπασσιά και Δ. Μάξιμο ως αντιπροέδρους. Πλαισιώνονταν δε από μια σειρά μελών επίσης προσκείμενων στο κυβερνών κόμμα, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν ο Κ. Καλλίας, Δ. Καλαποθάκης, Ι. Δαμβέργης, Σ. Λάμπρος, Ι. Παπακυριαζής, Γ. Σωτηριάδης, Αθ. Βελενίτης, Μ. Mindler, Π. Γκιολμάς, των οποίων, πάντως, η εμπλοκή υπήρξε βραχυπρόθεσμη. Από τους προαναφερόμενους, ο μόνος που φαίνεται να συνεχίζει να συμμετέχει σε μεταγενέστερες θεσμικές μεταμορφώσεις του δημόσιου τουρισμού είναι ο ταξιδιωτικός πράκτορας και ξεναγός Π. Γκιολμάς».

⁵⁸ Ο εν λόγω τουριστικός οδηγός, εκδόθηκε το 1915 στη γαλλική γλώσσα από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, στο οποίο υπαγόταν το Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων με σκοπό να διευκολύνει τους τουρίστες που επισκέπτονταν το ελληνικό κράτος. Όσον αφορά το περιεχόμενό του, περιλάμβανε α) Γενικές πληροφορίες για το ταξίδι στην Ελλάδα, β) πιο εξειδικευμένες πληροφορίες για τα κύρια νησιά της Ελλάδας, την επικοινωνία δια θαλάσσης, τις αφίξεις και αναχωρήσεις από Πειραιά, Πάτρα, Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη, γ) ενημέρωση για τα δρομολόγια των ατμοπλοϊκών εταιρειών, της Εταιρείας Σιδηροδρόμων και των αυτοκινητοβιομηχανιών, δ) οδηγίες για επικοινωνία επί τόπου, ε) βοηθητικούς πίνακες για τις μονάδες βάρους και το νόμισμα και αλφαβητικός πίνακας με τις πόλεις που αναφέρονται στον οδηγό, στ) Καταλόγους με τις διαθέσιμες ναυτιλιακές, σιδηροδρομικές και αυτοκινητιστικές εταιρείες, ζ) πληροφορίες για τις πλατείες και τους δρόμους της πόλης των Αθηνών, η) ενημέρωση για τις νέες επικοινωνίες που εξυπηρετούνται με λεωφορείο, θ) Κατά προσέγγιση αποστάσεις Αθήνα – Ευρώπη, ι) Προσωρινές διαδρομές των ατμόπλοιων, ια) πληροφορίες για Θέατρα της Αθήνας. Για περισσότερα βλ. Office du Tourisme et des Expositions (1915), *Guide officiel des communications de Grece. Service d'ete 1915*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γραφείο Τουρισμού.

⁵⁹ Frank Todd Morton (1921), *The story of the exposition; being the official history of the international celebration held at San Francisco in 1915 to commemorate the discovery of the Pacific Ocean and the construction of the Panama Canal*, volume 3, New York, London: Pub. for the Panama-Pacific International Exposition Company by G.P. Putnam's Sons, σ.245

βιομηχανικά προϊόντα.⁶⁰ Παρά ταύτα, το δυναμικό αυτό ξεκίνημα, δεν έδωσε το έναυσμα για την χάραξη περαιτέρω επιτυχημένων τουριστικών πολιτικών, καθώς την πορεία των δράσεων του γραφείου επηρέασε το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και ο Εθνικός Διχασμός.⁶¹ Τότε, το *Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων* ήταν αδύνατον να υλοποιήσει κάποιο έργο.

Μετά την επικράτηση των βενιζελικών δυνάμεων στο πολιτικό πεδίο, το 1919 ψηφίστηκε ο Ν. 1698/1919 (ΦΕΚ 11/Α) «Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά το Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων» που προέβλεπε την αναβάθμιση του *Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων* σε αυτοτελή υπηρεσία υπό την αιγίδα του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ακολουθώντας το πρότυπο του *Office National du Tourisme* – του γαλλικού δημόσιου τουριστικού φορέα.⁶² Βάσει του νέου νόμου, η *Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων* καλούνταν να μεριμνήσει: α) για τον έλεγχο των μέσων μεταφοράς, των οδικών δικτύων, των αρχαιολογικών χώρων και των λοιπών αξιοθεάτων β) για τις τιμές και την κατάσταση των ξενοδοχείων μέσω της παροχής άδειας λειτουργίας σε όσα θα ήταν σε καλή κατάσταση καθώς και την προσφορά αρωγής για την ίδρυση νέων ξενοδοχειακών μονάδων σε τοποθεσίες με αξιοθέατα και αρχαιολογικά μνημεία, γ) για τον εξωραϊσμό και την προβολή των περιοχών με τουριστικό ενδιαφέρον σε συνεργασία με τις αρμόδιες αρχές, δ) για την ομαλή λειτουργία των λουτροπόλεων μέσω της εποπτείας τους, ε) για την επιμέλεια εορτών και εκδηλώσεων, στ) για την έκδοση χαρτών, ταξιδιωτικών οδηγών κλπ. ζ) για την εποπτεία και υποβοήθηση των σχετικών με τον τουρισμό επιχειρήσεων και σωματείων, η) για την καταγραφή της τουριστικής κίνησης στα ξενοδοχεία, θ) για την διαφήμιση της χώρας στο εξωτερικό και ι) για τη σύσταση «γραφείου πληροφοριών».⁶³ Το 1920 μαζί με τις υποχρεώσεις αυτές προστέθηκε μία επιπλέον καθώς με τον Ν. 2188/1920 (ΦΕΚ 132/Α) «Περί Ιαματικών Πηγών» οριζόταν πως η

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.243

⁶¹ Ο Εθνικός Διχασμός, δηλαδή η διαμάχη ανάμεσα στον βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο αναφορικά με την στάση που όφειλε να κρατήσει η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ξέσπασε για πρώτη φορά το 1915. Ο Βενιζέλος προέκρινε την είσοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, ενώ ο φιλογερμανός Κωνσταντίνος μαζί με το φιλομοναρχικό Κόμμα Εθνικοφρόνων του Δ. Γούναρη υποστήριζε την ουδετερότητα της Ελλάδας στον πόλεμο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος (2015), *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης, Διονύσης Μοσχόπουλος (2020), *Ο Εθνικός Διχασμός (1915-1917): Προς μια νέα ερμηνευτική θεώρηση*, Αθήνα: Σάκκουλας

⁶² Άγγελος Βλάχος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)...*, ό.π., σ.92

⁶³ ΦΕΚ 11/Α, 18 Ιανουαρίου 1919, ν.1698, «Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά το Ν.241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων»

Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων θα ήταν αρμόδια και για την διαχείριση των δημόσιων ιαματικών πηγών.⁶⁴

Πρόεδρος της νεοσύστατης υπηρεσίας ορίστηκε ο Νικόλαος Λέκκας, ένας άνθρωπος με διασυνδέσεις στο κόμμα των Φιλελευθέρων και στην κραταιά τότε Εθνική Τράπεζα Ελλάδος (ΕΤΕ).⁶⁵ Μαζί με εκείνον, στο διοικητικό συμβούλιο συμμετείχαν καταρτισμένοι ως προς τον τουρισμό ιδιώτες και ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι, δηλαδή «ο Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ο Γενικός Διευθυντής του Δημοσίου Λογιστικού, ο Διευθυντής των Δημοσίων Έργων, ο Διευθυντής της Κρατικής Υπηρεσίας Σιδηροδρόμων, ο Διευθυντής Δημοσίου και Υγιεινής, ο του του Εμπορίου και Βιομηχανίας, ο Τμηματάρχης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας».⁶⁶ Βασική τους αρμοδιότητα ήταν η λήψη μέτρων και η διαχείριση των πόρων, οι οποίοι τους παραχωρούνταν από τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού.⁶⁷

Πληροφορίες για τις ενέργειες της *Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων* μετά την επανέναρξη των λειτουργιών της το 1919 μπορούν να αντληθούν από το έργο του Νικόλαου Αιγινήτη *Τουρισμός* το οποίο συνέγραψε το 1926. Εκεί δηλοποιείται ότι η υπηρεσία εξέδωσε έναν καινούργιο τουριστικό οδηγό το 1921⁶⁸, ένα διαφημιστικό

⁶⁴ ΦΕΚ 132/Α, 17 Ιουνίου 1920. Ν.2188, «Περί Ιαματικών Πηγών», άρθρο 4: «η διοίκησης, διαχείρισης και εν γένει η εκμετάλλευσις των δημόσιων ιαματικών πηγών και των προς εξυπηρέτησιν αυτών κτηρίων και λοιπών εξαρτημάτων και παραρτημάτων ανατίθεται εις το επί της Εθνικής Οικονομίας Υπουργείον και ασκείται υπό της αυτοτελούς Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων».

⁶⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Νικόλαο Λέκκα βλ. Άγγελος Βλάχος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.52: «Ο Νικόλαος Λέκκας (1884 – 1947) ενσαρκώνει τη σημαντικότερη περίπτωση κρατικού εμπειρογνώμονα στον χώρο του τουρισμού για δεκαετίες. Με σπουδές στα νομικά, αρχικά δικηγόρησε στην Αθήνα και στη γενέτειρά του Πάτρα. Το 1913 διορίστηκε τμηματάρχης στο νεοσύστατο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – πιθανότατα με τη συνδρομή του συντοπίτη του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Επτά χρόνια αργότερα προάχθηκε σε διευθυντή της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, επιβιώνοντας υπηρεσιακά στις διαδοχικές θεσμικές περιπέτειές της. Παράλληλα, από το 1929 έως το 1936 διετέλεσε κυβερνητικός επίτροπος με δικαίωμα veto στον ΕΟΤ, ενώ στα 1936 μετατάχθηκε στη διαδοχική μορφή του υπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Επανειλημμένα, χρημάτισε γενικός γραμματέας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας αλλά και στο υφυπουργείο Τουρισμού. Φαίνεται πως μεγάλο μέρος της υπηρεσιακής ισχύος του στη δεκαετία του 1930, θα πρέπει να αποδοθεί στην προνομιακή του σχέση με το πανίσχυρο συγκρότημα της ΕΤΕ, στο ΔΣ της οποίας θήτευσε. Πέραν του εκτεταμένου εκδοτικού του έργου, μοναδικό για κρατικό αξιωματούχο στο πεδίο του τουρισμού κατά τον Μεσοπόλεμο, αναφέρεται, πως με επιμέλειά του εκδόθηκε η κωδικοποίηση της τουριστικής νομοθεσίας. Αδιαμφισβήτητα, ο Λέκκας υπήρξε πρωτοπόρος σχεδιαστής τουριστικής πολιτικής με καινοτόμες προτάσεις και η συνολική παρουσία του σφράγισε ανεξίτηλα τα πρώτα βήματα του ελληνικού τουρισμού».

⁶⁶ Νικόλαος Λέκκας (1925), *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σ.31

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.31

⁶⁸ Ο τουριστικός οδηγός του 1921 είχε τίτλο *GUIDE DES COMMUNICATION DE GRECE*, ήταν γραμμένος στα γαλλικά και αποσκοπούσε στην παροχή βοήθειας προς τους ταξιδιώτες στον Ελλαδικό χώρο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον οδηγό, βλ. *Ministere de L'economie Nationale, Guide des Communication De Grece*, Athenes: Imprimerie Nationale

τεύχος με τίτλο *Αρχαιολογική Ελλάς* το 1925 καθώς και κάποιες διατριβές υπό την επίβλεψη του επικεφαλής της Ν. Λέκκα.⁶⁹ Επιπρόσθετα, από σχετική έκθεση του Δημήτρη Μωρέτη γίνεται γνωστό ότι υπό την εποπτεία της υπηρεσίας η χώρα συμμετείχε σε εμποροπανηγύρεις στη Λυών (1920, 1921, 1922) και στο Δάντσιχ (1924, 1925, 1926) και ότι το 1925 έλαβε μέρος στη *Διεθνή Έκθεση Τροφίμων του Λονδίνου*, στη *Διεθνή Έκθεση Διακοσμητικών Τεχνών του Παρισιού* και στη *Διεθνή Έκθεση Εξωτικών Προϊόντων της Λωζάνης*.⁷⁰ Στις δύο πρώτες Διεθνείς Εκθέσεις, μάλιστα, αναφέρεται στο βιβλίο του και ο διευθυντής της *Υπηρεσίας Ξένων Εκθέσεων* Ν. Λέκκας τονίζοντας την επιτυχία των ελληνικών αποστολών.⁷¹ Οι εκθέσεις αυτές μολονότι ήταν κατά βάση εμπορικές, κρίνονταν σημαίνουσες για τον τουρισμό επειδή συνέβαλαν στην προβολή της χώρας σε ξένους εν δυνάμει επισκέπτες.

Με το κίνημα της 25^{ης} Ιουνίου 1925 και την επιβολή δικτατορίας από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο, η *Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων* καταργήθηκε και την εκπλήρωση των υποχρεώσεων της ανέλαβε κατόπιν νόμου το *Γραφείο Εποπτείας και Επιθεωρήσεως Ξενοδοχείων*.⁷² Λίγο αργότερα, με απόφαση του δικτάτορα ιδρύθηκε ο *Εθνικός Σύνδεσμος Αναπτύξεως Περιηγητισμού* ο οποίος υπαγόταν στο υπουργείο Εμπορίου, Γεωργίας και Βιομηχανίας.⁷³ Ο νέος κρατικός φορέας διοικούνταν από ένα τριμελές συμβούλιο, την σύνθεση του οποίου προβλεπόταν να προκρίνουν ανά τρία έτη το Υπουργείο Εμπορίου, Γεωργίας και Βιομηχανίας, οι πρόεδροι των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Αθήνας και Πειραιά κ.ά.⁷⁴ Στις αρμοδιότητές του συμπεριλαμβάνονταν η παρακολούθηση των εξελίξεων στο τουριστικό πεδίο, η κατάθεση προτάσεων για την βελτιστοποίηση των συγκοινωνιών, η παροχή συμβουλών προς το κυβερνητικό σώμα για την ενίσχυση της τουριστικής πολιτικής, η

⁶⁹ Νικόλαος Αιγινήτης (1926), *Τουρισμός*, Αθήνα: [χ.ό.], σ.14-15

⁷⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτρη και Αλεξάνδρας Μωρέτη, Φάκελος 1

⁷¹ Νικόλαος Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ.72-78.

⁷² ΦΕΚ 103/Α, 24 Μαρτίου 1926, «Περί υπαγωγής της Διευθύνσεως Ξένων και Εκθέσεων εις την παρά τω υπουργείω των Εσωτερικών Διεύθυνσιν της Αστυνομίας Πόλεως», άρθρο 1: Άπαντα γενικώς η επί των ξενοδοχείων ύπνου και παρεμφερών οικημάτων, οικοτροφείων κλπ, επί των πολυτελείας και πρώτης τάξεως κέντρων διασκεδάσεως, εστιατορίων, ζυθοστιατορίων, ζαχαροπλαστείων και λοιπών άλλων σχετικών κέντρων και των δημοσίων λουτρών εν γένει όλου του Κράτους, ως και επί των Λουτροπόλεων και τόπων θερινής διαμονής αρμοδιότης της καταργηθείσης παρά το τέως Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Διευθύνσεως Ξένων και Εκθέσεων, περιέρχεται από τις ισχύος του παρόντος Νομοθ. Διατάγματος εις την παρά τω Υπουργείω των Εσωτερικών Διεύθυνσιν της Αστυνομίας Πόλεως παρ' η και συνιστάται εκ του ήδη υπ' αυτήν προσωπικού Ειδικό Γραφείον υπό τον τίτλον «Γραφείον Εποπτείας και Επιθεωρήσεως Ξενοδοχείων» υπαγόμενον υπό τας αμέσους διαταγάς αυτής».

⁷³ ΦΕΚ 39/Α, 4 Φεβρουαρίου 1926, νόμος «περί ιδρύσεως «Εθνικού Συνδέσμου Αναπτύξεως Τουρισμού»

⁷⁴ Στο ίδιο, άρθρο 3

διαξαγωγή διαφημίσεων της χώρας για την προβολή της στο εσωτερικό και στο εξωτερικό και τέλος η λήψη γενικών μέτρων για την επίτευξη της τουριστικής ανάπτυξης.⁷⁵ Η χρηματοδότησή του εξασφαλιζόταν μέσω της επιβολής τέλους από 50 έως 500 δραχμές στα ξενοδοχεία και τα οικοτροφεία αλλά και από δωρεές, κληροδοτήματα και συνδρομές των δημοτικών αρχών, των τραπεζών κλπ.⁷⁶ Το εργατικό δυναμικό του, τέλος, αποτελούνταν από τους υπαλλήλους της *Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων* με δεκαετή εμπειρία στον αλλοτινό φορέα.⁷⁷

Ο *Εθνικός Σύνδεσμος Αναπτύξεως Περιηγητισμού* λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας δίχως να σημειώσει κάποιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα στα τουριστικά θέματα. Κατά τον Άγγελο Βλάχο η θέσπισή του δεν ήταν τίποτε περισσότερο από «μια άτεχνη απόπειρα μεταφοράς του ιταλικού υποδείγματος του Touring Club Italiano (TCI) στην ελληνική επικράτεια, η οποία όμως δεν ευδοκίμησε».⁷⁸ Εν τέλει, με την πτώση του Θεόδωρου Πάγκαλου από την εξουσία, ο οργανισμός καταργήθηκε και οι όποιες ελπίδες περί συμβολής του στην τουριστική ανάπτυξη φυλλορρόησαν.

Τον παγκαλικό οργανισμό διαδέχθηκε η *Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων* η οποία τέθηκε ξανά σε ισχύ τον Σεπτέμβριο του 1926 με απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης, που ακολούθησε.⁷⁹ Μετά την επανασύστασή της, η υπηρεσία το 1927 επιμελήθηκε τη συμμετοχή της Ελλάδας στις Διεθνείς Εμποροπανηγύρεις της Λειψίας, των Βρυξελλών και του Βερολίνου⁸⁰ και παράλληλα εξέδωσε τέσσερις συνοπτικούς τουριστικούς οδηγούς υπό τον ενιαίο τίτλο *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις* με στόχο την προβολή των φυσιογραφικών καλλονών της Στερεάς Ελλάδας, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Πελοποννήσου, των Επτανήσων και των άλλων ελληνικών νησιών.⁸¹ Τον επόμενο χρόνο δε, ανέλαβε την οργάνωση των ελληνικών αντιπροσωπειών στις Διεθνείς Εμποροπανηγύρεις του

⁷⁵ Στο ίδιο, άρθρο 1

⁷⁶ Στο ίδιο, άρθρο 2

⁷⁷ Στο ίδιο, άρθρο 6

⁷⁸ Άγγελος Βλάχος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ. 104

⁷⁹ ΦΕΚ. 294/Α, 5 Σεπτεμβρίου 1923, «Περί ανασυστάσεως του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας», άρθρο 1

⁸⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτρη και Αλεξάνδρας Μωρέτη, φάκελος 1

⁸¹ Για περισσότερα βλ. α) Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Α' Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, β) Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Β' Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, γ) Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Γ' Πελοπόννησος, Επάνησος*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, δ) Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Δ' Τα Νησιά μας*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων

Παρισιού, του Μιλάνου και της Βουδαπέστης καθώς και στην Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου.⁸²

Οι κινήσεις αυτές, ωστόσο, δεν επαρκούσαν για την επίτευξη της τουριστικής άνθισης, αφού η αναταραχή που επικρατούσε στο εσωτερικό μετά την ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και ό,τι αυτή συνεπαγόταν (τέλος οράματος της Μεγάλης Ιδέας, έλευση 1.200.000 Μικρασιατών προσφύγων, πολιτική αστάθεια, οικονομική δυσπραγία) εμπόδιζε την τουριστική οργάνωση από πλευράς του κράτους. Στη δημόσια υπηρεσία του τουρισμού, την *Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων*, το 1927 το προσωπικό έφθασε να απαρτίζεται από έναν γραφέα, έναν επιθεωρητή και έναν διευθυντή την ίδια στιγμή που από το κράτος δαπανούνταν ως χρηματοδότηση μόλις 247.000 δραχμές – ποσό που το 1928 μειώθηκε σε 97.000 δραχμές.⁸³ Με τέτοια κατάσταση να επικρατεί, γίνεται κατανοητό πως δεν ήταν εφικτό να γίνουν μεγάλα έργα για την προσέλκυση ξένων τουριστών κι αυτό ίσως δικαιολογεί γιατί η Ελλάδα, που διέθετε εύκρατο κλίμα και τεράστιο αρχαιολογικό πλούτο, το 1928 δέχθηκε μόλις 55.074 τουρίστες⁸⁴, την στιγμή που άλλες χώρες, όπως η Γαλλία και η Ιταλία, δέχονταν πολύ μεγάλες ταξιδιωτικές ροές και αποκόμιζαν εκατοντάδες εκατομμύρια δολάρια από την τουριστική δραστηριότητα.⁸⁵

Η κατάσταση ήταν οικτρή και συχνά καυτηριαζόταν από τον Τύπο της εποχής. Ο Δ. Χ. Κουτσοπέταλος, επί παραδείγματι, έγραφε στις στήλες του Ελεύθερου Βήματος το 1928: «Είνε λυπηρόν διότι και μεταπολεμικώς ιδία οπότε τόσην μεγάλην σημασίαν έχει η εισροήν ξένου υγιούς νομίσματος ουδεμίαν κατεβλήθη παρ' ημίν σοβαρά προσπάθεια εκμεταλλεύσεως των εκ του τουρισμού ωφελημάτων. [...] Και πότε είδομεν το κράτος συγκινούμενον εκ της απώλειας εκατοντάδων εκατομμυρίων, να ηγηθή μιας τελείως οργανωμένης κινήσεως εις την οποίαν να κληθώσι, πάντες, επίσημοι και ιδιώται, να συμβάλωσιν εις την ανάπτυξιν του τουρισμού. Αντί τούτου ευρίσκωμεν ευκολότερον να καταφερόμεθα εναντίον ενός αποδιοπομπαίου τράγου της ταλαιπώρου υπηρεσίας ξένων και εκθέσεων, ως εάν ήτο δυνατόν με τα αστείως γλίσχρα μέσα άτινα της παρέχει ο κρατικός

⁸² ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτρη και Αλεξάνδρας Μωρέτη, φάκελος 1

⁸³ Άγγελος Βλάχος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.105.

⁸⁴ Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 214

⁸⁵ Το 1928 η Γαλλία εξασφάλισε 351.9 εκατομμύρια δολάρια και η Ιταλία 136.9 εκατ. δολάρια. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 213

προϋπολογισμός και με τα γνωστά εν τη ελληνική γραφειοκρατεία εμπόδια και αντιπολιτευτικές στενοκεφαλιάς ετέρων δημοσίων υπηρεσιών, ων επικαλείται την συνεργασία, να εκτελεσθή το όγδοον θαύμα της αναπτύξεως εν Ελλάδι του τουρισμού».⁸⁶

Το 1928 η ανάγκη για καλύτερη οργάνωση στο τουριστικό πεδίο ήταν αδήριτη, γεγονός που ενστερνιζόταν και ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων Ελευθέριος Βενιζέλος. Κατά την περιοδεία του για τις εκλογές του ίδιου έτους, ο Κρητικός πολιτικός αντιλαμβανόμενος την λαϊκή επιθυμία για σταθερότητα και οικονομική πρόοδο, υποσχόταν την αναδόμηση του κράτους μέσω του αστικού εκσυγχρονισμού, μέρος του οποίου αποτελούσε και η τουριστική ανάπτυξη. Η νίκη του στην εκλογική αναμέτρηση του έδωσε την δυνατότητα για την εφαρμογή του πολιτικού του σχεδίου και έτσι τον Αύγουστο του 1929, αποβλέποντας στην τουριστική ανάκαμψη, φρόντισε, παράλληλα με την *Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων* να ιδρύσει έναν νέο δημόσιο φορέα, τον *Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού*.

⁸⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/9/1928, σ.1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: ένας σημαίνων θεσμός για την προώθηση του τουρισμού

2.1. Το πλαίσιο της ίδρυσης του οργανισμού

Η επαναφορά του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πρωθυπουργικό αξίωμα, μετά την κατά τον Douglas Dakin διαδικασία ενοποίησης της Ελλάδας το 1923 χάρη στη λήξη της «Μεγάλης Ιδέας», στον καθορισμό των συνόρων της και στην εξασφάλιση της πληθυσμιακής ομοιογένειας σε περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη,⁸⁷ σηματοδότησε μία νέα περίοδο για την β' ελληνική δημοκρατία, που ως τότε συνεχώς κλυδωνιζόταν εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας⁸⁸ και της κρίσης στο κοινωνικο-οικονομικό πεδίο. Ο Βενιζέλος, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον του από τον αλυτρωτισμό σε έναν νέου τύπου αστικό εκσυγχρονισμό, ο οποίος «συναρθρώθηκε με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους με ιδεολογικό επιστέγασμα την Αβασίλευτη Δημοκρατία»,⁸⁹ επεδίωξε την ανασυγκρότηση της χώρας, στηριζόμενος σε τέσσερις άξονες: την αποκατάσταση των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες προκειμένου να μειωθούν τα έξοδα για τις στρατιωτικές δαπάνες, την σταθεροποίηση του νομίσματος, την κατασκευή μεγάλων δημόσιων και παραγωγικών έργων και την εν γένει βελτίωση των επιμέρους τομέων της οικονομίας.⁹⁰

Η προώθηση του τουρισμού εντασσόταν στους επιμέρους τομείς και τούτο διότι ως πεδίο κρινόταν ωφέλιμο για την ενίσχυση των κρατικών ταμείων και την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού που είχε συγκεντρωθεί στη χώρα μετά το τέλος του μικρασιατικού πολέμου. Οι μέχρι το 1928 κυβερνήσεις είχαν προσπαθήσει να επιλύσουν το εν λόγω ζήτημα με την θέσπιση μέτρων για την

⁸⁷ Για περισσότερα βλ. Douglas Dakin (1972), *The unification of Greece, 1770-1923*, New York: St. Martin's Press

⁸⁸ Η Ελλάδα μετά το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας το 1922, διοικήθηκε για ένα διάστημα από τους επικεφαλής του κινήματος της 11^{ης} Σεπτεμβρίου συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα, Δημήτριο Φωκά και Στυλιανό Γονατά και έπειτα από βραχύβιες κυβερνήσεις υπό τους Ελευθέριο Βενιζέλο, Γεώργιο Καφαντάρη και Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Ο Παπαναστασίου μάλιστα, άλλοτε επιφανές μέλος της αριστερής πτέρυγας του κόμματος των Φιλελευθέρων, το 1924 κήρυξε την παύση της Συνταγματικής Μοναρχίας και την αντικατάσταση αυτής από το πολίτευμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, η οποία ωστόσο λίγους μήνες αργότερα καταλύθηκε από τον δικτάτορα Θεόδωρο Πάγκαλο. Μετά την πτώση του Πάγκαλου στην εξουσία ανήλθε, μέχρι τις εκλογές του 1928, οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.

⁸⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (2019), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, περιλαμβάνεται στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», 6^η ανατύπωση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σ.10

⁹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πλαίσιο της προσπάθειάς του για τον αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας βλ. και Σπύρος Τζόκας (2002), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Αθήνα: Θεμέλιο

ενίσχυση της γεωργίας, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Αυτά ναι μεν έφεραν ορισμένα αποτελέσματα αφού η Ελλάδα (ως κατά κανόνα χώρα με αγροτικό πληθυσμό) είχε ικανοποιητική αγροτική παραγωγή, ούσα συνάμα η μεγαλύτερη βιομηχανική δύναμη των Βαλκανίων,⁹¹ αλλά δεν επαρκούσαν για την επίλυση του προβλήματος στην ολότητά του. Η λογική της ανάδειξης του τουριστικού κλάδου ως κατάλληλου για την μείωση της ανεργίας, την εξασφάλιση κερδών και την ενίσχυση δυσπρόσιτων περιοχών όπου ήταν αδύνατη η αγροτική ή η βιομηχανική παραγωγή, κυριάρχησε εκείνη την περίοδο και σαφώς επηρέασε τον Βενιζέλο και το περιβάλλον του.

Στον Τύπο της εποχής συχνά επισημαινόταν η ανάγκη «για την οργάνωσιν της σπουδαίας αυτής βιομηχανίας (σσ. του τουρισμού) από την επιτυχίαν της οποίας θα υποβοηθηθή, μέχρις ενός σημείου, και αυτή πλέον η ισοσκέλις του εμπορικού μας ισοζυγίου, το οποίο παρουσιάζει, ως γνωστόν, εισαγωγήν διπλάσιαν της εξαγωγής».⁹² Η επιθυμία για την εισροή ξένου συναλλάγματος ήταν ζητούμενο και η προβολή του Τουρισμού ως μέσου για την απόκτησή του είχε αρχίσει να κερδίζει έδαφος στους πνευματικούς κύκλους και στις περιοδικές στήλες. Φυσικά, η αντίληψη αυτή δεν αποτέλεσε ελληνική πρωτοτυπία αλλά μία τάση μιμητισμού άλλων κρατών – με κυριότερα παραδείγματα την Ελβετία, την Γαλλία και την Ιταλία – στα οποία είχαν προηγηθεί οι ζυμώσεις για την τουριστική άνθιση με απόρροια εκείνα να έχουν καταφέρει να εξασφαλίσουν τεράστια κέρδη από τις τουριστικές δραστηριότητες. Ιδίως το ιταλικό μοντέλο τουριστικής οργάνωσης είχε εγείρει το ενδιαφέρον των Ελλήνων εμπειρογνομόνων του κλάδου, επειδή η Ιταλία όπως και η Ελλάδα ήταν μια χώρα με πλούσιο ιστορικό παρελθόν και μεσογειακό κλίμα.⁹³

Με τον φιλελεύθερης προέλευσης κρατικό φορέα *Ente Nazionale per le Industrie Turistiche* (ENIT)⁹⁴ που είχε δημιουργηθεί λίγο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, το φασιστικό γραφείο προώθησης του τουρισμού *Compagnia Italiana*

⁹¹ Η Ελλάδα το 1928 είχε καταφέρει να αποκομίζει έσοδα αξίας 480 εκατομμυρίων δραχμών και να καλύπτει το 58,6% των αναγκών της σε βιομηχανικά προϊόντα. Για περισσότερα βλ. Κώστας Σεφέρης (1975), *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα: Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, σ.56-57

⁹² Εφημερίδα *Έθνος*, 24/3/1928

⁹³ Η ιταλική τουριστική οργάνωση είχε θιασώτες από τους οποίους ξεχώρισε ο Νικόλαος Αιγινήτης που συνδεόταν προσωπικά με τον επικεφαλής της ENIT Angelo Mariotti. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Α. Mariotti προλόγισε το βιβλίο του Ν. Αιγινήτη *Τουριστικά Μελέται* ενώ αργότερα ο Αιγινήτης μετέφρασε το έργο *Η Οργάνωσις του Τουρισμού εν τη Φασιστική Ιταλία* του Mariotti. Για περισσότερα βλ. Νικόλαος Αιγινήτης (1932), *Τουριστικά μελέται*; μετά προλόγου Angelo Mariotti, Αθήναι: [χ.δ.] και Angelo Mariotti (1939), *Η Οργάνωσις του Τουρισμού εν τη Φασιστική Ιταλία*, μετάφραση Αιγινήτης Νικόλαος, Αθήνα: χ.ε.

⁹⁴ Ο κρατικός οργανισμός ENIT ιδρύθηκε το 1919 επί πρωθυπουργίας Νίττι με σκοπό την προώθηση του ιταλικού τουρισμού.

Turismo (CIT) και την οργάνωση *Dopolavoro* που αποσκοπούσε «εις το να προσφέρει εις τους εργαζόμενους εν γένει την δυνατότητα να επεκτείνουν τας γνώσεις των, να ευρίσκουν εν την ψυχαγωγίαν μετά την καθημερινήν των εργασίαν, τα μέσα όπως εξυψώσουν την ψυχήν και το πνεύμα των εις ανώτερα επίπεδα»⁹⁵ η Ιταλία είχε επιτύχει όχι μόνο να προσελκύσει ξένους επισκέπτες αλλά και να εμφυσήσει την τουριστική ψυχολογία στους εργάτες και στους μικροαστούς. Βέβαια, η παροχή ελεύθερου χρόνου στους εργαζόμενους από το καθεστώς Μουσολίνι δεν ήταν μια κίνηση για την ικανοποίηση του αιτήματος περί του δικαιώματος των εργατών για ελεύθερο χρόνο, όπως εκείνο είχε εκφραστεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα,⁹⁶ αλλά εν αντιθέσει υπέκρυπτε πολιτική σκοπιμότητα. Αυτό γιατί η φασιστική κυβέρνηση μέσω του εν λόγω μέτρου επεδίωκε την κατασκευή μίας ενιαίας εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας αποτελούμενης από ανθρώπινες μάζες ευνοϊκές προς την κεντρική εξουσία και για να το εξασφαλίσει αυτό είχε άμεση ανάγκη την αποδοχή και τον έλεγχο της εργατικής και κυρίως της μεσαίας τάξης που λαμβανόταν υπόψιν ως εξισορροπητική – διαμεσολαβητική δύναμη μεταξύ των αριστοκρατικών και των λαϊκών στρωμάτων.⁹⁷

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η συγκεκριμένη οπτική για τη μεσαία τάξη ήταν ορατή αφού πολλάκις χαρακτηριζόταν ως η κοινωνική ομάδα που «σώζει το κράτος, διαφυλάττουσα την τάξιν και το πολίτευμα».⁹⁸ Η προσέγγιση δε περί κατασκευής ενιαίας εθνικής πολιτιστικής ταυτότητας προσαρμόστηκε στις εντόπιες

⁹⁵ Αλέξανδρος Θεοφάνους, *Η προστασία του Εργάτου. Η Dopolavoro εν Ιταλία*, μέρος Α', Περιοδικό Εργασία, 5/7/1930, τεύχος 26

⁹⁶ Το αίτημα για την αύξηση του ελεύθερου χρόνου των εργατών και την καθιέρωση της οκτάωρης εργασίας είχε ήδη εκφραστεί από τα εργατικά σωματεία το 1886 στην θρυλική εξέγερση στο Σικάγο την πρωτομαγιά του ίδιου έτους (πιο πριν είχε προηγηθεί έντονη συζήτηση για το δικαίωμα των εργατών στον ελεύθερο χρόνο κατά την οποία ακούστηκαν και πιο ριζοσπαστικές φωνές σαν εκείνη του Paul Laffargue που το 1883 στο έργο του *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά* ζητούσε την θέσπιση της τριώρης εργασίας για τους εργάτες υπερασπιζόμενος το δικαίωμα τους για την πρόσβαση στις χαρές της ζωής). Το εν λόγω αίτημα σύντομα βρήκε υποστηρικτές και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα την πρωτομαγιά του 1893 να πραγματοποιηθεί συγκέντρωση για την θέσπιση του οκτάωρου στην Αθήνα. Έκτοτε διεξήχθησαν πολλές άλλες εργατικές κινητοποιήσεις με αίτημα την θέσπιση της οκτάωρης εργασίας με εκπρεπή παραδείγματα την εξέγερση στη Σέριφο το 1916, την πρωτομαγιά του 1929 κλπ.

⁹⁷ Victoria De Grazia (1981), *The culture of consent: mass organization of leisure in fascist Italy*, Cambridge [England], New York: Cambridge University Press, σ.150 & 128. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη του τουριστικού φαινομένου στην Ιταλία βλ. και Annunziata Berrino (2011), *Storia del turismo in Italia: Le vie della civiltà*, Bologna: il Mulino

⁹⁸ Γ. Φ. Παπαλεξανδρής, *Η Μεσαία Τάξις στήριγμα της Κοινωνίας*, περιοδικό Εργασία, 28/3/1931, Τεύχος 65. Η παρακολούθηση και η στροφή προς τη μεσαία τάξη δεν περιορίστηκε στον βενιζελικό χώρο. Όπως φαίνεται από άρθρα και εφημερίδες της εποχής και η φιλομοναρχική παράταξη προσέβλεπε σ' αυτήν την αντληση δυνατικών ψηφοφόρων και αφιέρωνε κείμενα για την σημασία της και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα υπό τον τίτλο *Η Μαρτυρική Ζωή της Μεσαίας Τάξης: οι άνθρωποι που ζουν από έναν ξηρό μισθόν – δημόσιοι υπάλληλοι, υπάλληλοι τραπέζης, δάσκαλοι, στρατιωτικοί και πολιτικοί συνταξιούχοι, διανοούμενοι, καλλιτέχναι, ηθοποιοί* στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στα φύλλα της 29^{ης} και 30^{ης} Ιανουαρίου 1929.

συνθήκες και εκφράστηκε μέσα από το αναδυόμενο ταξιδιωτικό και φυσιολατρικό κίνημα⁹⁹ με το ««ιδεολόγημα της «ελληνικότητας»»: ένα πρόταγμα βαθιά συνδεδεμένο με τη γνωριμία και αποθέωση της μοναδικότητας της ελληνικής γης. [...] ο ελληνικός Τόπος κατέστη έμβλημα όχι της φυσικής έκτασης αλλά, κυρίως, της πολιτισμικής συνέχειας και του μεταφυσικού πλούτου που χαρακτηρίζει τη χώρα. [...] Το ιδεολόγημα της «ελληνικότητας» αναγορεύτηκε σε εθνική μήτρα στη διαδικασία αναζήτησης της ιδιοπροσωπίας, στη διανόηση αλλά και στις τέχνες. Η «ελληνική φύση» [...] έγινε αντιληπτή ως «μια κολυμβήθρα αναβάπτισης από ξένες επιδράσεις, μεγαλεπήβολα οράματα και ταπεινωτικές ήττες»». ¹⁰⁰ Η έμφαση στους δύο αυτούς πυλώνες (ελληνικότητα – μεσαία τάξη) κρινόταν ως εργαλείο ικανό για την ανάπτυξη του εσωτερικού τουρισμού, τον σχηματισμό μιας ενιαίας πολιτισμικής κουλτούρας την οποία θα ήταν δυνατόν να εγκολπωθούν και οι ‘Νέες Χώρες’ και την κατασκευή μιας θελκτικής εικόνας προς τα έξω για το ελληνικό κράτος. Την ίδια στιγμή κοινή πεποίθηση στον βενιζελογενή χώρο αποτελούσε η ιδέα ότι η τόνωση της οικονομίας από τις τουριστικές απολαβές θα συντελούσε στην πρόοδο της χώρας και στην συνοδοιπορία της με τις προηγμένες χώρες του δυτικού κόσμου σε όλα τα επίπεδα.

Υπό αυτό το κλίμα, ο Βενιζέλος άρχισε να λαμβάνει ενημερώσεις από τα στελέχη του κόμματός του που είχαν επιφορτιστεί με τον ρόλο της παρακολούθησης της τουριστικής κίνησης και ιδίως από τον βουλευτή Ιωαννίνων και διαπρύσιο υποστηρικτή του, Κωνσταντίνο Μελά¹⁰¹, που όπως αναφέρει ο Άγγελος Βλάχος στα

⁹⁹ Βλ. Από το 1921 οι φυσιολατρικοί σύλλογοι πολλαπλασιάστηκαν καθώς ιδρύθηκαν ο Οδοιπορικός Σύλλογος το 1921, η Ελληνική Λέσχη Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου το 1924 και ο Ορειβατικός Σύλλογος το 1928.

¹⁰⁰ Άγγελος Βλάχος (2015), *Ο Ελληνικός Τουρισμός στα πρώτα του βήματα: τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός*, περιλαμβάνεται στο «Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα», Αθήνα: Δομές, σ.28-32

¹⁰¹ Ο Κωνσταντίνος Μ. Μελάς – γιος του επιχειρηματία και πολιτικού του τρικουπικού κόμματος Μιχαήλ Μελά και αδελφός του μακεδονομάχου Παύλου Μελά – γεννήθηκε στη Μασσαλία το 1874 και ήταν Έλληνας πολιτικός και αξιωματικός του ναυτικού. Το 1890 έγινε δεκτός στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων από την οποία αποφοίτησε τέσσερα χρόνια αργότερα. Όσον αφορά την στρατιωτική του δράση, ως υποπλοίαρχος του ναυτικού συμμετείχε στον καταστρεπτικό για την Ελλάδα πόλεμο εναντίον των Οθωμανών το 1897, στην ρωσο-ιαπωνική σύρραξη του 1904-1905 στο πλευρό των Ρώσων και στους βαλκανικούς πολέμους. Το 1912, διορίστηκε ως ο πρώτος διοικητής της Λέσβου, ενώ προηγουμένως, για ένα διάστημα είχε υπηρετήσει ως υπασπιστής του πρίγκιπα Γεώργιου, όταν εκείνος ήταν Ύπατος Αρμοστής στην αυτόνομη Κρήτη. Στα κατοπινά χρόνια άρχισε να αναμειγνύεται πιο ενεργά στην πολιτική. Το 1915 αναδείχθηκε βουλευτής με το κόμμα των Φιλελευθέρων στο νομό Ιωαννίνων και επανεξελέγη το 1920. Ως θαυμαστής του Ελευθέριου Βενιζέλου και προσηλωμένος στο όραμα της Μ. Ιδέας υπέστη διώξεις κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, ενώ το 1929, κατά την τελευταία κυβερνητική τετραετία του Βενιζέλου ορίστηκε γενικός διευθυντής του νεοσύστατου ΕΟΤ, με την θητεία του να θεωρείται μάλλον επιτυχημένη αφού έθεσε τα θεμέλια για την τουριστική άνθιση της χώρας. Πέραν της πολιτικής, ο Μελάς είχε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του ελληνικού προσκοπισμού με τον οποίο ξεκίνησε να ασχολείται πιο ενεργά από το 1911 και είχε διατελέσει μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Πέθανε στην Αθήνα το 1954.

1927-1928 «ενημερωνόταν συστηματικά επί μήνες για τουριστικά θέματα, συγκεντρώνοντας στοιχεία από την τουριστική νομοθεσία στο εξωτερικό, ειδικές εκδόσεις κ.ά.».¹⁰² Με δύο επιστολές του προς τον πρωθυπουργό, το καλοκαίρι του 1928, ο Κ. Μελάς έθιγε το τουριστικό ζήτημα και αιτούνταν την χάραξη νέων πολιτικών. Στην πρώτη, την οποία έστειλε στις 7 Ιουλίου, αποβλέποντας στην έγκαιρη προετοιμασία της χώρας για την ευπρεπή υποδοχή των «επισκεπτών των κειμηλίων»,¹⁰³ πρότεινε στον Βενιζέλο να συγκαλέσει μία σύσκεψη στην οποία θα συμμετείχαν όλοι οι σχετικοί με τον «περιηγητισμόν» φορείς (δημόσιοι και ιδιωτικοί) προκειμένου να εξετασθούν τα εξής θέματα: α) τι απαιτείται τεχνικώς να πραγματοποιηθεί για να ξεκινήσει η συστηματική άνοδος του τουρισμού και των Εκθέσεων στο ελληνικό κράτος, β) ποιοι τρόποι υπάρχουν για την εφαρμογή της από κοινού δράσης όλων των σχετικών με το φαινόμενο στοιχείων του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα και γ) η ίδρυση ανεξάρτητου οργανισμού για τον τουρισμό.¹⁰⁴ Σημαντική στην συνεδρίαση κρινόταν η παρουσία των εκπροσώπων του Συνδέσμου Ξενοδόχων, της Εταιρείας Ελλήνων Ξενοδόχων, των ταξιδιωτικών πρακτορείων Τ. Κουκ και Π. Γκιολμά, του Οδοιπορικού Συνδέσμου, της Εθνικής Ατμοπλοΐας, των Σιδηροδρόμων του Κράτους και των ΣΠΑΠ, της ΕΤΕ, των τραπεζών Αθηνών, Ανατολής, Εμπορική και American Express και βεβαίως του νέου ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετανία Θεόδωρου Πετρακόπουλου,¹⁰⁵ λόγω του

¹⁰² Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.173

¹⁰³ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 224-11, σ.1

¹⁰⁴ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 224-11, σ.2. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η σύγχυση όσον αφορά την χρήση των όρων περιηγητισμός και τουρισμός την εποχή εκείνη στην Ελλάδα ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο. Για περισσότερα Πβ. τις σελίδες 5-7 από την εισαγωγή της εργασίας.

¹⁰⁵ Βλ. Ο Θεόδωρος Πετρακόπουλος, γαμπρός του Ε. Λάμψα, διαδέχθηκε τον πεθερό του στην ηγεσία του ξενοδοχείου *Μ Βρετανία* και επί σειρά δεκαετιών υπήρξε δραστήριος στην οργάνωση του τουριστικού τομέα έχοντας διατελέσει στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και πρόεδρος του Δ.Σ της υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων όπως εμφανίζεται από σχετικό έγγραφο στο ΙΑΕΤΕ (ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.4230, Απόσπασμα Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων της συνεδρίασεως 17 Δ/βρίου έ-έ). Συμμετείχε επίσης τόσο στον προπολεμικό όσο και στον μεταπολεμικό ΕΟΤ. Για περισσότερα βλ. επίσης και Κώστας Κατσιγιάννης, *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού*..., ό.π., σ.80-81: «Ο Θεόδωρος Πετρακόπουλος, [...] γεννημένος στην Πάτρα το 1880, ασχολήθηκε αρχικά με τη δημοσιογραφία. Κατά την εξαετή παραμονή του στη Ρώμη λόγω σπουδών (1904-1910) έστελνε ανταποκρίσεις στην εφημερίδα *Εστία* που συχνά αφορούσαν στον τουρισμό. Όπως έλεγε και ο ίδιος «εσκέφθην και εγώ τότε ότι και η Ελλάς, που δεν υστερούσε της Ιταλίας ούτε εις φυσικάς καλλονάς ούτε εις αρχαιολογικούς θησαυρούς, θα ηδύνατο να εκμεταλλευθή την βιομηχανία των ξένων». Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα διετέλεσε για τρία χρόνια (1912-1915) διευθυντής του Γραφείου Τύπου και ιδιαίτερος γραμματέας του Ελευθέριου Βενιζέλου. Μάλιστα με αυτές τις δύο ιδιότητες μετείχε στην υπό τον πρωθυπουργό αντιπροσωπεία που μετέβη στο Βουκουρέστι για την υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης (10 Αυγούστου 1913), με την οποία τερματίστηκε ο βαλκανικός πόλεμος. Ακόμα, ο Πετρακόπουλος πρότεινε στον πρωθυπουργό τη δημιουργία του ΕΟΤ (1929) στα πρότυπα του αντίστοιχου ιταλικού οργανισμού της ENIT (έτος ίδρυσης 1919). Ανέλαβε καθήκοντα προέδρου του πρώτου ΔΣ του ΕΟΤ και ασχολήθηκε κυρίως με

ενδιαφέροντος που είχαν εκδηλώσει για την σύσταση αυτόνομου οργανισμού τουρισμού στο παρελθόν.¹⁰⁶

Στη δεύτερη επιστολή που έστειλε στον Ελ. Βενιζέλο, στις 20 Αυγούστου 1928, ο Κ. Μελάς τόνιζε την αναγκαιότητα να επισπευσθεί η θέσπιση οργανωμένης τουριστικής πολιτικής, επειδή η αδράνεια και η αδυναμία των Ελλήνων να προσφέρουν την στοιχειώδη φιλοξενία στους θαυμαστές του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σε συνδυασμό με την απώλεια σημαντικών προσόδων, κηλίδωναν την εικόνα της Ελληνικής Δημοκρατίας.¹⁰⁷ Κατά την γνώμη του, η άγνοια των τέως υπουργών Εθνικής Οικονομίας για την σπουδαιότητα του τουριστικού φαινομένου, η οποία είχε ως συνέπεια την διατήρηση της *Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων*¹⁰⁸ και της ατελέσφορης δράσης της, καθώς και τα κωλύματα που προέκυπταν εξαιτίας διαφόρων μικροφιλοδοξιών και προσωπικών συμφερόντων ορισμένων πολιτικών προσώπων, αποτελούσαν τα κυριότερα αίτια για την απίσχναση της ελληνικής τουριστικής βιομηχανίας.¹⁰⁹ Κατέληγε δε στο συμπέρασμα, δίχως να παραλείψει να τονίσει την επάρκειά του για τα τουριστικά θέματα, πως μόνο εάν ο Τουρισμός αποφασιζόταν «να ανατεθεί σε χέρια ανθρώπων που ΞΕΥΡΟΥΝ ΕΞ ΙΔΙΑΣ ΠΕΙΡΑΣ ΤΙ ΕΙΝΕ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΣΜΟΣ» θα ήταν δυνατή η τουριστική άνθιση και ζητούσε

θέματα διεθνών σχέσεων. Συνεργάστηκε στενά με τον Ελληνοτουρκικό Σύνδεσμο (έδρα Κωνσταντινούπολη), διότι πίστευε στην ανάπτυξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το 1934 ως ιδιοκτήτης του εμβληματικού ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία», δημιούργησε την πρώτη εταιρεία κρατήσεων, σε συνεργασία με τα πιο σημαντικά ξενοδοχεία της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Αγγλίας και του Βελγίου. Το 1935 υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου, ενώ πρωτοστάτησε και στη δημιουργία του Ταμείου Ασφαλίσεως Ξενοδόχων (1937). Το ίδιο έτος δημιούργησε τη Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών, αναλαμβάνοντας καθήκοντα προέδρου του πρώτου ΔΣ, για πολλά χρόνια δε, κατόπιν δικής του πρωτοβουλίας, χρησιμοποιήθηκαν ως καθηγητές τουριστικών σχολών στελέχη που είχαν εργαστεί σε διάφορα τμήματα του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία». Το 1951 τοποθετήθηκε μέλος του πρώτου ΔΣ του νεοσύστατου ΕΟΤ. Τότε είχε υποστηρίξει την τοποθέτηση του Δημήτρη Παπαευστρατίου στη θέση του γ.γ. του Οργανισμού, με τον οποίο συνεργαζόταν επαγγελματικά, οπότε γνώριζε τις ικανότητές του. Όπως αναφέρει ο Απόστολος Δοξιάδης, πρώην πρόεδρος του ΕΟΤ και εγγονός του Πετρακόπουλου, «το 1952 ο παππούς μου επισκέφθηκε επαγγελματικά τη Μαδρίτη, όπου του επιφυλάχθηκε πολύ θερμή φιλοξενία λόγω του κύρους που διέθετε στον διεθνή ξενοδοχειακό χώρο. Γνώρισε από κοντά την κρατική ξενοδοχειακή 'paradores', στην οποία βασίστηκε η ανάπτυξη του ισπανικού τουρισμού. Επιστρέφοντας στην Αθήνα ενημέρωσε τους Παπαευστρατίου και Φωκά και τους προέτρεψε να δημιουργήσουν κάτι ανάλογο στην Ελλάδα». Ο Πετρακόπουλος πέθανε στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1963».

¹⁰⁶ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 224-11, σ.3

¹⁰⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 224-12, σ.1

¹⁰⁸ Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι το 1936. Μάλιστα, σε πολλά κατοπινά έγγραφα της δεκαετίας του '30 αναφερόταν και ως «Διεύθυνση Ξένων και Εκθέσεων». Στην παρούσα εργασία θα διατηρηθεί ο τίτλος «Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων», επειδή στην πλειονότητα των επίσημων εγγράφων – νόμων στο διάστημα 1928-1936 χρησιμοποιείται αυτός ο όρος.

¹⁰⁹ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 224-12, σ.2

ακρόαση 20 λεπτών από τον πρωθυπουργό για να του εκθέσει αναλυτικότερα τα πορίσματά του.¹¹⁰

Τα γράμματα του Μελά δεν υπήρξαν τα μοναδικά τεκμήρια που μαρτυρούσαν την θέληση των βενιζελικών κύκλων για την άνοδο της ταξιδιωτικής προσέλευσης, αφού από τη σωζόμενη αλληλογραφία διαφαίνονται κι άλλες ανάλογες επιστολές και υπομνήματα προς τον Ελ. Βενιζέλο. Στις 5 Δεκεμβρίου ο επικεφαλής της *American Express* Archie Hill και ο πλοιοκτήτης Σταμάτης Πολέμης με υπόμνημά τους προς τον πρωθυπουργό κατέθεταν κάποιες προτάσεις για την βελτίωση των τουριστικών υποδομών ζητώντας για την πραγμάτωσή τους την συνεργασία όλων των ιδιωτικών και δημόσιων φορέων.¹¹¹ Έκριναν ότι με την ανέγερση νέων ξενοδοχείων ή την ανακαίνιση και επέκταση των υφιστάμενων μέσω «μικράς παροχής δανείων και ευκολιών παρά του κράτους εις τους ξενοδόχους» και με την κατασκευή ή επισκευή των οδικών δικτύων στις περιοχές με αρχαιολογικό και εν γένει τουριστικό ενδιαφέρον θα ήταν εφικτή μία άμεση ανάκαμψη στο τουριστικό πεδίο.¹¹² Προπάντων η περίφραξη και ο εξωραϊσμός των αρχαιολογικών χώρων θεωρούνταν απαραίτητα μέτρα και μάλιστα βάσει των δύο γραφόντων ένα μέρος του μεγάλου κόστους τους θα μπορούσε να καλυφθεί «διά συστηματικής επιβολής πληρωμής εισιτηρίου εις όλους τους αρχαιολογικούς τόπους και μουσεία».¹¹³

Η βελτίωση, επιπροσθέτως, των μέσων της περιηγήσεως, ο καταρτισμός τιμοκαταλόγων στους λεμβούχους, στους αχθοφόρους, στα ατμόπλοια, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα μουσεία κ.ο.κ, η παροχή εντύπων με τις ισχύουσες τιμές στα πρακτορεία προς διανομή των τουριστών, η πρόνοια για την ομαλή λειτουργία των τουριστικών αυτοκινήτων, η συνεργασία του Κράτους με τους Δήμους και τις τοπικές κοινότητες για την προώθηση της τουριστικής δραστηριότητας στις περιφέρειες και η ίδρυση αυτόνομου οργανισμού με ξεκάθαρη στόχευση την προαγωγή της «βιομηχανίας των ξένων»¹¹⁴ και όχι την εκμετάλλευση των εκδρομέων προκειμένου να αποφευχθούν οι παρεξηγήσεις με τα κραταιά ταξιδιωτικά γραφεία, επίσης, θα συνέβαλαν στην ανάκαμψη του τουριστικού

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ.2

¹¹¹ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 159-33-34, σ.1

¹¹² Στο ίδιο, σ.1-2

¹¹³ Στο ίδιο, σ.2

¹¹⁴ Ο όρος «βιομηχανία των ξένων», που γρήγορα κατέστη εξαιρετικά δημοφιλής και χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τους Έλληνες στον μεσοπόλεμο, φαίνεται να διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1903 στο έργο του Ισπανού Bartomeu Amengual *La industria de los fosteros*. Για περισσότερα βλ. την επανέκδοση Bartomeu Amengual (1993) *La industria de los fosteros*, Palma De Mallorca: Miquel Font

¹¹⁴ Εσωτερικό Σημείωμα: *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.3

τομέα.¹¹⁵ Η αντιπαράθεση με τα μεγάλα τουριστικά γραφεία και το ενδεχόμενο εκείνα να αποτρέψουν τους πελάτες τους να επισκεφθούν την χώρα θα ήταν μία εξέλιξη εξαιρετικά επιζήμια. Επομένως, η παροχή διευκολύνσεων σ' αυτά αλλά και στα επιμέρους τοπικά ταξιδιωτικά πρακτορεία ήταν αναγκαία όπως αναγκαία ήταν και η οριοθέτηση ενός προγράμματος, από τον προτεινόμενο προς σύσταση αυτόνομο οργανισμό, βασισμένου σε αποτελεσματικά συστήματα των οργάνων άλλων κρατών (Ιταλία, Γαλλία, Ελβετία) και συνάμα προσαρμοσμένου στην ελληνική πραγματικότητα και στις εγχώριες ανάγκες.¹¹⁶

Οι προτάσεις του Α. Hill και του Σ. Πολέμη κοινοποιήθηκαν στον Διευθυντή της *Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων* Νικόλαο Λέκκα ο οποίος αρκέστηκε να σχολιάσει πως θα τις λάβει υπόψιν του στο πλαίσιο της σύνταξης του νέου προγράμματος για τον τουριστικό σχεδιασμό¹¹⁷ και στον Ελ. Βενιζέλο, όπως έγινε γνωστό από τον ιδιαίτερο γραμματέα του από τις απαντητικές επιστολές προς τον Hill και τον Πολέμη την 1^η Φεβρουαρίου 1929.¹¹⁸ Στο μεταξύ είχε προηγηθεί η αποστολή στις 18 Δεκεμβρίου επιστολής από τον νομικό και διπλωμάτη Νικόλαο Πολίτη προς τον Βενιζέλο όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν η ανάγκη της ανάπτυξης του τουρισμού¹¹⁹, ενώ και στον Τύπο από τις πρώτες μέρες του 1929 τα άρθρα με θέμα τις προοπτικές ευδοκίμησης του τουριστικού πεδίου είχαν σταθερή παρουσία.¹²⁰ Επακόλουθο αυτών των κινήσεων ήταν η σύγκληση μιας σύσκεψης στις 24 Ιανουαρίου 1929 – κατόπιν πρωτοβουλίας του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Παναγή Βουρλούμη – με τη συμμετοχή διάφορων ιδιωτικών και δημόσιων φορέων (του Νικόλαου Λέκκα της *Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων*, του Στέλιου Χιλιαδάκη ως εκπροσώπου του *Οδοιπορικού Συνδέσμου*, των ιδιοκτητών των ταξιδιωτικών πρακτορείων Γκιόλμαν και Κουκ κ.ά.) με σκοπό την εξέταση του εγχειρήματος της σύστασης ενός αυτόνομου οργανισμού τουρισμού κατά το πρότυπο των προηγμένων κρατών.¹²¹ Στο κέντρο της συζήτησής τους ήταν η προσέλκυση όχι μόνο των ξένων ταξιδιωτών αλλά και του ελληνικού πληθυσμού, μέρος του οποίου επέλεγε τη Δύση

¹¹⁵ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 159-33-34, σ.3-5

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ.5

¹¹⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 159-33

¹¹⁸ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελοι 159-36 και 159-37

¹¹⁹ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 333-20, σ.2-4

¹²⁰ Στην βενιζελική εφημερίδα *Παρίς επί παραδείγματι* στις 19 Ιανουαρίου 1929 ο ανταποκριτής της στην Αίγυπτο Αρ. Κλείτος σε άρθρο του τόνιζε την ανάγκη της ανόδου του τουρισμού στην Ελλάδα, της βελτίωσης των υποδομών και ιδιαίτερα των ιαματικών πηγών καθώς και της προσέλκυσης των ομογενών της Αιγύπτου.

¹²¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/1/1929, «Θα καταρτισθή νομοσχέδιον περί ιδρύσεως αυτόνομου οργανισμού τουρισμού. Η χτεσινή μακρά σύσκεψις», σ.6

ως ταξιδιωτικό προορισμό αγνοώντας τις ελληνικές καλλονές με απότοκο την απώλεια τεράστιων κερδών για την Ελλάδα. Δεν παραλείφθηκε, ακόμη, η αναφορά στην αναγκαιότητα της συνεργασίας όλων για την άνοδο της ελληνικής οικονομίας διά της τουριστικής οδού.¹²²

Η εν λόγω συγκέντρωση προκάλεσε αίσθηση και σύντομα το περιεχόμενο του νομοσχεδίου για τον προς ίδρυση αυτόνομο οργανισμό γνωστοποιήθηκε.¹²³ Παράλληλα, ο *Σύνδεσμος Γραφείων Ταξιδίων και Τουρισμού* τον Φεβρουάριο του 1929, ορμώμενος από την σύναξη που διεξήχθη, με υπόμνημά του προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Π. Βουρλούμη σύστησε την συμπερίληψη στις διατάξεις του Αυτόνομου Οργανισμού μίας ακόμη που θα προέβλεπε την ίδρυση Δικαστικού Τμήματος ούτως ώστε να επιλύονται γρήγορα οι διαφορές μεταξύ των Εταιρειών, των Πρακτορείων, των Ξενοδοχείων, των Διερμηνέων και των ταξιδιωτών. Με το συγκεκριμένο μέτρο θα διευκολύνονταν οι τελευταίοι που συχνά έπεφταν θύματα της γραφειοκρατίας και θα έπαυε ως προς αυτό το κομμάτι η δυσφήμιση της χώρας.¹²⁴ Πρότεινε, επίσης, μέσω του οργανισμού να επιλυθούν οι δυσχέρειες που ανέκυπταν για τους Έλληνες Ομογενείς εξαιτίας ορισμένων στρατολογικών και διοικητικών νόμων που παρεμπόδιζαν την μακρόχρονη παραμονή τους στην Ελλάδα με αποτέλεσμα να «ζημιωνόμεθα εθνικώς, πλουτοπαραγωγικώς και φυλετικώς».¹²⁵ Τέλος, ζητούσε την επανεξέταση μίας παραγράφου του επικείμενου νομοσχεδίου «Περί Πρακτόρων» που προέβλεπε την χρέωση των πρακτορείων τα οποία στο εξής θα είχαν την υποχρέωση να εφοδιάζονται με πλοία από μία ή δύο Ατμοπλοϊκές Εταιρείες. Τούτο γιατί το μέτρο αυτό, εκτός του ότι δεν συνήδε με την πολιτική των προηγμένων τουριστικά κρατών, που έδιναν ελευθερία κινήσεων στα πρακτορεία, θα έπληττε οικονομικά τα ταξιδιωτικά γραφεία που ως τότε είχαν τη δυνατότητα να συνεργάζονται με πολλές εταιρείες ταυτοχρόνως.

Ηχηρή απουσία πάντως από την συνάντηση του Ιανουαρίου ήταν εκείνη του *Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών* ο οποίος δύο μήνες αργότερα με επιστολή του προς τον

¹²² Στο ίδιο, σ.6

¹²³ Στις εφημερίδες *Ελληνική* και *Ακρόπολις* φέρ' ειπείν παρουσιάζονταν αρκετές από τις διατάξεις του νομοσχεδίου. Για περισσότερα βλ. *Ελληνική* 26/1/1929, Ο ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ, σ.6 και 31/1/1929 ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟΝ ΣΧΕΔΙΟΝ ΝΟΜΟΥ ΔΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ, σ.8 και *Ακρόπολις*, 31/1/1929, ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟΝ: ΑΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΡΤΙΣΘΕΝΤΟΣ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΥ, σ.8

¹²⁴ *Πατρίς*, 15/2/1929, «ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΓΡΑΦΕΙΩΝ, ΤΑΞΕΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ», σ.4

¹²⁵ Στο ίδιο, σ.4

Π. Βουρλούμη εξέφρασε την δυσαρέσκειά του. Με βασικό επιχείρημα την ύπαρξη, στους κόλπους του, καταρτισμένων μελών, όχι μόνο ως προς τα θέματα εμπορικής φύσεως αλλά και ως προς τις πολιτιστικές και κοινωνικές πτυχές της εθνικής οικονομίας, ο σύλλογος ζητούσε να συμμετάσχουν αντιπρόσωποί του στον νεοσύστατο οργανισμό.¹²⁶ Με απαντητική επιστολή ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας δήλωσε πως η παρουσία του *Εμπορικού – Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών* και του *Επιμελητηρίου Πειραιώς* επαρκούσε για την εκπροσώπηση του εμπορικού κόσμου στον υπό σύσταση οργανισμό και ότι η παρουσία του *Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών* – την στιγμή που ήταν αδύνατη η συμμετοχή των *Εμπορικών Επιμελητηρίων* άλλων πόλεων (Θεσσαλονίκη, Πάτρα) – θα μπορούσε να αποβεί προβληματική και να προκαλέσει προστριβές.¹²⁷ Η απάντηση αυτή δεν ικανοποίησε τα μέλη του Συλλόγου που με νέο γράμμα τους προς τον Π. Βουρλούμη δήλωσαν πως ο παραγκωνισμός τους αποτελούσε κατάφορη αδικία και ότι η δράση, η βαρύτητα και το κοινωνικό γόητρο του *Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών* επ' ουδενί δύνανται να συγκριθούν με εκείνα των υπόλοιπων Σωματείων ή των Εμπορικών Συλλόγων των άλλων πόλεων που έχουν κυρίως τοπικό χαρακτήρα.¹²⁸ Μάλιστα, τούτη τη φορά φρόντισαν να στείλουν τις συνομιλίες τους στον ίδιο τον Βενιζέλο προκειμένου να επιληφθεί του θέματος.¹²⁹

Και ενόσω αυτά εκτυλίσσονταν στα γραφεία των ανώτατων στελεχών, στον Τύπο οι απηχήσεις των γνώμων των δημοσιογράφων των Φιλελευθέρων και της αντιβενιζελικής παράταξης αναδείκνυαν την οπτική της κάθε πλευράς για το τουριστικό φαινόμενο. Στην βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* έλεγε χαρακτηριστικά ο Δημήτρης Γατόπουλος: «επαινούμεν, ανεπιφυλάκτως, σήμερα, το Κράτος διότι αντικρύζομεν μ' ενθουσιασμούς τους γλυκείς ήχους των κωδώνων της εθνικής αναστάσεως και διότι ανοίγομεν διάπλατα την ελληνικήν εξόπορταν εις τους θαυμαστάς της τέχνης, του κάλλους και της φύσεως της χώρας μας. Ας παρακολουθήσωμεν, λοιπόν, την πρωτοβουλίαν του υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, δηλαδή, την ζωογόνον χειρονομίαν, η οποία, διά του ιδρυόμενου αυτόνομου οργανισμού του Τουρισμού, προκαλεί ήδη την κοινήν προσοχήν και η

¹²⁶ Μουσείο Μπενάκη Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, , φάκελος 162-55-56

¹²⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 162-55-57

¹²⁸ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 162-55-58

¹²⁹ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 162-55

οποία θα προκαλέση, ασφαλώς, αύριον κάποιαν ζωηροτέραν κίνησιν των φίλων θαυμαστών της Ελλάδος εις την χώραν μας».¹³⁰

Στον αντίποδα, ο Δήμος Βρατσάνος σχολίαζε στο όργανο του Λαϊκού Κόμματος, την *Ελληνική*: «Το Κράτος αρκείται να βρίσκη φωτογραφίες των μνημείων και να βγάξη βιβλιαράκια χάριν προπαγάνδας και να τις κολλάει μέσα στα βαγόνια του ΣΠΑΠ και των Κρατικών Σιδηροδρόμων και των σιδηροδρόμων βορειοδυτικής Ελλάδος και του Πύργου Κατακόλου και του των Λεχωνίων του Βόλου για να τις... βλέπωμεν ημείς. Αυτά είναι διά την εθνική προπαγάνδα «Άπαντά» του. Δαπανά δε αλλά πού; Σε φυλλάδες, σε φωτογραφίες, σε ταξείδια και εις επιπλώσεις. [...] Μέχρι σπατάλης φθάνουν αι γινόμεναι δαπάναι. Δαπάναι όμως άστοχοι χωρίς σύστημα. Χωρίς μέθοδον. Κατά το δοκούν εκάστω, αλλά και κατά το συμφέρον εκάστου. [...] Και αμείβονται εκ παραλλήλου υπάλληλοι και αξιωματικοί και μέλη Επιτροπών που κάνουν τη δουλειά τους αμεθόδως, χωρίς συνοχήν, χωρίς κεντρικήν ιδέα[...] Θέλετε την διέξοδον; Να καταργηθούν όλαι αι υπάρχουσαι σήμερον υπό διάφορα πομπώδη ονόματα υπηρεσίαι [...] Να συσταθή δε μία ενιαία υπηρεσία [...] Επικεφαλής αυτής πρέπει να τεθεί ένας άνθρωπος με δικτατορικήν δικαιοδοσίαν [...] με την προϋπόθεσιν όμως ότι και ο δικτάτωρ αυτός θα είνε περιβεβλημένος εκ του νόμου με δικαιοδοσίαν να στέλνη σπιτάκι του πάντα δημόσιον υπάλληλον, αστυνόμον, στρατιωτικόν, δήμαρχον, λιμενάρχην προ πάντων δε εφόρου αρχαιοτήτων, μουσείων κλπ. μη συντρέχοντας το έργον των ή παθητικώς διά της αδράνειας των αντιδρώντας. Καϋμένοι όταν θα εύρετε αυτόν τον δικτάτορα και αφού θα έχετε καθαρίσει όλες τις σχετικές από τους λεκέδες, τότε να προσκομίσετε εις την Βουλήν και την οικείαν νομοθετικήν ύλην».¹³¹

Η φιλομοναρχική παράταξη, στην ουσία, πίστευε πως οι όποιες προσπάθειες που είχαν γίνει έως τότε δεν επέφεραν τίποτε περισσότερο από τον διορισμό ορισμένων ακατάλληλων προσώπων στον δημόσιο τομέα και από τον Βρατσάνο υποδηλώνόταν ότι ούτε ένας αυτόνομος οργανισμός Τουρισμού θα ήταν ικανός να αλλάξει την κατάσταση, αφού οι υπεύθυνοι του σχεδιασμού του περιστοιχίζονταν

¹³⁰ *Πατρίς*, 11/2/1929, «Άνοιξη – Ελλάς Τουρισμός: Αι βάσεις της βιομηχανίας των ξένων», σ.5

¹³¹ *Ελληνική*, 27/2/1929, «Μη ματαιοπονείτε διά την βιομηχανίαν των ξένων. Σαρώσατε τας υπάρχουσας σήμερον σχετικές υπηρεσίας αλλά καθαρίσατε πρώτα τους διάφορους λακέδες. Χρειάζεται ένας δικτάτωρ Εθνικής Προπαγάνδας. Και η Λακωνία εγκαταλελειμμένη στο έλεος του Θεού», σ.4

από ανάξια λόγου πρόσωπα.¹³² Οι βενιζελικοί, απεναντίας, αποτύπωναν στα γραπτά τους τον νέο φορέα ως το μοναδικό τρόπο για να μπει η Ελλάδα στο άρμα της τουριστικής επανάστασης.¹³³ Με αυτή τη λογική διεξήχθη στα τέλη Μαρτίου 1929 συζήτηση στην βουλή για την ψήφιση της ίδρυσης του αυτόνομου Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, κατά την οποία οι κυβερνητικοί βουλευτές επαίνεσαν το νομοσχέδιο, ενώ ο βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος Μιχαήλ Αιλιανός υπογράμμισε ότι αυτό «δεν αποβλέπει, παρά εις την δημιουργίαν θέσεων προς εξυπηρέτησιν ωρισμένων προσώπων».¹³⁴ Εν τέλει, το νομοσχέδιο πέρασε και ο ΕΟΤ ξεκίνησε τις εργασίες του στις 10 Ιουλίου 1929. Ύστερα, ο νόμος ίδρυσής του επικυρώθηκε επισήμως από τη Βουλή και τη Γερουσία στις 16 Αυγούστου.

2.2. Η δημιουργία του ΕΟΤ και οι πρώτες κινήσεις του

Ο *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού* (ΕΟΤ) ιδρύθηκε ως αυτοτελές νομικό πρόσωπο υπαγόμενο στο ΥΠΕΘΟ, με τον Ν. 4377/1929 (ΦΕΚ 285/Α) «Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 ν.δ. ‘περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού’».¹³⁵ Ως βασικός σκοπός του οριζόταν «η ενίσχυσις και προαγωγή του τουρισμού εν Ελλάδι, επιδιωκομένου διά του συντονισμού προς ενιαίαν κατεύθυνσιν των ενεργειών πάσης δημοσίας, δημοτικής ή κοινοτικής αρχής, ιδιωτικών οργανώσεων ή επιχειρήσεων, αποβλεπουσών εις την εξυπηρέτησιν του Τουρισμού είτε εσωτερικού είτε εξωτερικού».¹³⁶ Στην ουσία, ο ΕΟΤ καλούνταν α) να παρέχει κάθε είδους διευκόλυνση στους ταξιδιώτες μεριμνώντας για την προστασία τους και υποδεικνύοντας μέτρα για την βελτίωση των μέσων που τους μετέφεραν, β) να άρει κάθε τι άτοπο και επιζήμιο για τον τουρισμό και συγχρόνως να παράγει οδικούς

¹³² Στο ίδιο, σ.4: «Τους λακέδες αυτούς τους είδε εις το υπουργικό φράκο του και ο κ. Α. Μιχαλακόπουλος και ο κ. Σπυρίδης εις το δικό του και ο κ. Καραπάνος και ο κ. Βουρλούμης και πολλοί άλλοι παροικίσαντες την Ιουδαία».

¹³³ Ο όρος «τουριστική επανάσταση» διατυπώθηκε από τον Marc Boyer στο άρθρο του *El turismo en Europa, de la Edad Moderna al siglo XX*. Ως «τουριστική επανάσταση» νοείται η νέα μορφή ταξιδιού και οι μηχανισμοί γύρω από αυτό, που εκδηλώθηκαν αρχικά στην Μ. Βρετανία από την ελίτ παράλληλα με την βιομηχανική επανάσταση και αργότερα εξαπλώθηκαν στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Βάσει του νέου τύπου ταξιδιωτικής μετακίνησης ζητούμενο δεν ήταν η ανακάλυψη ενός τόπου αλλά η κινητικότητα για λόγους αναψυχής. Ως απτό παράδειγμα αναφέρει την νέα τάση που σημειώθηκε πρώτα στην Αγγλία, με την στροφή των Αγγλων ευγενών προς το υδάτινο στοιχείο και την δημιουργία θερέτρων κοντά σε υδάτινες πηγές. Για περισσότερα βλ. Marc Boyer (2002), *El turismo en Europa, de la Edad Moderna al siglo XX*, Historia Contemporánea N° 25, Bilbao: Universidad Del Pais Vasco, p.13-31, διαθέσιμο από <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/72700> και <https://www.casadellibro.com/libro-historia-contemporanea-n-25-2002-ii-turismo-y-nueva-sociedad/2910009436732/924958>

¹³⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/5/1929, Ο *Οργανισμός Τουρισμού*, σ.5

¹³⁵ ΦΕΚ 285/Α, 16 Αυγούστου 1929, ν.4377 «Περί κυρώσεως του από 28 Μαρτίου 1929 ν.δ. ‘περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού’», άρθρο 1

¹³⁶ Στο ίδιο, άρθρο 3

χάρτες, γ) να διευκολύνει τον ξενοδοχειακό κλάδο με την προσφορά βοήθειας στην επιλογή του προσωπικού και με την παροχή πιστώσεων προς αυτόν, καθώς και τις υπόλοιπες τουριστικές επιχειρήσεις, δ) να παρακολουθεί όσα αναφέρει ο ξένος Τύπος για τον ελληνικό τουρισμό και να ενημερώνει και να διευκολύνει όσους επιθυμούν να επισκεφθούν την Ελλάδα, ε) να διαφημίζει τη χώρα, στ) να προτείνει μέτρα για την βελτίωση των όρων εκμεταλλεύσεως των ιαματικών πηγών και των λουτροπόλεων και να καθορίζει ποιες περιοχές ενδείκνυνται για τουρισμό την θερινή (η καλοκαιρινή τουριστική περίοδος περί τα τέλη της δεκαετίας του '20 είχε επεκταθεί και διαρκούσε από τον Ιούνιο μέχρι τον Σεπτέμβριο) και την χειμερινή περίοδο, ζ) να ενισχύει τις εκθέσεις, τα τοπικά πανηγύρια, τις γιορτές και τα συνέδρια στην Ελλάδα συμπράττοντας με κρατικές υπηρεσίες και οργανώσεις και η) να προάγει γενικά τον τουρισμό θεσπίζοντας μέτρα.¹³⁷ Ο ΕΟΤ, δηλαδή, προβλεπόταν να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα εν πολλοίς βασισμένο στις συστάσεις των Α. Hill και Σ. Πολέμη.

Η διοίκηση του νεοσύστατου οργανισμού – γενικός διευθυντής της οποίας τέθηκε ο Κωνσταντίνος Μελάς – θα ήταν πολυμελής και θα καθοριζόταν ως αρμόδια για την εκλογή των μελών και την διαχείριση των πόρων, οι οποίοι θα προέρχονταν από πάγια ετήσια κρατική εισφορά αξίας 4 εκατομμυρίων δραχμών, από τα έσοδα από την έκδοση ειδικού γραμματοσήμου, από δωρεές, κληροδοτήματα, εισφορές των Δήμων ή των Κοινοτήτων κ.ά. και από την εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων (σς. στον ΕΟΤ δινόταν άδεια για απαλλοτρίωση κτημάτων των δήμων, των κοινοτήτων και άλλων νομικών ή φυσικών προσώπων για την ανέγερση ξενοδοχείων κλπ)¹³⁸ και τις υπόλοιπες δραστηριότητες του οργανισμού.¹³⁹ Σ' αυτήν θα συμμετείχαν οι Διευθυντές, οι Γενικοί Διευθυντές και οι αντιπρόσωποι διαφόρων υπηρεσιών¹⁴⁰ αλλά και 5 αντιπρόσωποι διοριζόμενοι από τον ίδιο τον Υπουργό της Εθνικής Οικονομίας ως ειδικοί του Τουρισμού.¹⁴¹

¹³⁷ Στο ίδιο, άρθρο 3

¹³⁸ Στο ίδιο άρθρο 13

¹³⁹ Στο ίδιο άρθρο 10

¹⁴⁰ Η διοίκηση του ΕΟΤ εκτός από τους 5 διορισμένους από το ΥΠΕΘΟ αντιπροσώπους αποτελούνταν από: α) τους Διευθυντές, των Δημοσίων Έργων, των Σιδηροδρόμων, των υπουργείων Εσωτερικών και Εξωτερικών, του Αρχαιολογικού τμήματος του υπουργείου Παιδείας, των τελωνείων Πειραιώς, του τμήματος υγιεινής του Υπουργείου Προνοίας, β) τους Γενικούς Διευθυντές της υπηρεσίας Τ.Τ.Τ, του Δημοσίου Λογιστικού, των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων και των Κρατικών Σιδηροδρόμων, γ) τους αντιπροσώπους της Ένωσης Συντακτών, της Ένωσης Διευθυντών Εφημερίδων, της Ελληνικής Ακτοπλοϊκής Ενώσεως, της Διεθνούς Ναυτικής Ενώσεως Πειραιώς, των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Αθηνών και Πειραιώς, της Πανελλήνιας Ενώσεως Ξενοδόχων, του Οδοιπορικού Συνδέσμου, των Ταξιδιωτικών Γραφείων Τουρισμού, της Ελληνικής Λέσχης Αυτοκινήτων και Περηγήσεων

¹⁴¹ Στο ίδιο άρθρο 3

Τα γραφεία του ΕΟΤ στεγάστηκαν, αρχικά, σε διαμέρισμα επί της οδού Σταδίου στο κέντρο της Αθήνας και περί τα τέλη Δεκεμβρίου μεταφέρθηκαν στον τρίτο όροφο του Μετοχικού Μεγάρου του Στρατού στον ίδιο δρόμο. Εντός αυτών, ο Κωνσταντίνος Μελάς μαζί με τον πρόεδρο του Δ.Σ. τον απόστρατο αξιωματικό Νικόλαο Βλαχόπουλο,¹⁴² και την υπόλοιπη διοίκηση, φρόντισαν, κατά το πρώτο διάστημα, να προσλάβουν το απαραίτητο υπαλληλικό προσωπικό και να οργανώσουν τα τμήματα και τις υπηρεσίες.¹⁴³ Από σωζόμενο έγγραφο του ΙΑΕΤΕ¹⁴⁴ δηλοποιείται ότι ο οργανισμός απαρτιζόταν από επτά Τμήματα, καθώς και επιμέρους Γραφεία, καθένα από τα οποία είχε διακριτές αρμοδιότητες.

Το πρώτο από αυτά, το *Τμήμα Συγκοινωνιών*, όπως μαρτυρά και η ονομασία του, είχε υπό την εποπτεία την παρακολούθηση της κατάστασης όλων των σχετιζόμενων με τον τουρισμό μέσων μεταφοράς και των δρομολογίων τους. Όφειλε να επεμβαίνει σε κάθε συγκοινωνιακό ζήτημα επιλύοντάς το άμεσα και συγχρόνως να συμβάλλει στην περαιτέρω βελτιστοποίηση των τουριστικών μέσων και των δρομολογίων τους, ερχόμενο σε επαφή με τις υπεύθυνες εταιρείες και εφαρμόζοντας ειδική τιμολογιακή πολιτική με βάση την εκάστοτε τουριστική περίοδο.¹⁴⁵

Το *Τμήμα Ξενοδοχείων, Λουτροπόλεων, Κέντρων Θερινής και Χειμερινής Διαμονής, Κλιματολογικών Σταθμών*, από την άλλη πλευρά, είχε πιο διευρυμένη δραστηριότητα. Στα καθήκοντά του περιλαμβάνονταν η παρακολούθηση των ζητημάτων που άπτονταν της ξενοδοχείας, ο καθορισμός των τιμών για τα καταλύματα σε συνεργασία με την Πανελλήνια Ένωση Ξενοδόχων, η εκπαίδευση των ξενοδοχειακών υπαλλήλων με την αρωγή του κράτους και της Σιβατανειδίου Σχολής, η σύσταση σώματος ξενοδόχων και οδηγών με ειδικές και πιο γενικές γνώσεις, η θέσπιση μέτρων για την βελτίωση «των όρων της εκμεταλλεύσεως των

¹⁴² Ο Νικόλαος Βλαχόπουλος, γεννημένος στην Χαλκίδα το 1868, ήταν Έλληνας στρατιωτικός. Αποφοίτησε από τη σχολή Ευελπίδων σε ηλικία 20 ετών και αργότερα δίδαξε εκεί ως καθηγητής στον τμήμα του Πυροβολικού. Έλαβε μέρος ως στρατηγός στους βαλκανικούς πολέμους, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στην εκστρατεία στην Ουκρανία και στον μικρασιατικό πόλεμο. Η υποστήριξη του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο είχε ως απόρροια την απομάκρυνσή του από το μέτωπο της Μ. Ασίας με την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920 από την μοναρχική παράταξη. Μετά την κατάρρευση του ελληνικού στρατού το 1922 και την πτώση των αντιβενιζελικών επέστρεψε στα στρατιωτικά του καθήκοντα και προήχθη σε επικεφαλής του ΓΕΣ και έπειτα σε αντιστράτηγος, θέση την οποία διατήρησε μέχρι την συνταξιοδότησή του. Ως συνταξιούχος συμμετείχε στον νεοσύστατο Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού με το αξίωμα του Προέδρου του Δ.Σ.. Πέθανε το 1957.

¹⁴³ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Εκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού του έτους 1929*, σ.3

¹⁴⁴ Πρόκειται για το Εσωτερικό Σημείωμα με τίτλο *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού* που φυλάσσεται στο ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763.

¹⁴⁵ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763, Εσωτερικό Σημείωμα: *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.1

ιαματικών και των θαλάσσιων λουτροπόλεων», η δημιουργία τοπικών επιτροπών για τον εξωραϊσμό και τον εντοπισμό κεφαλαίων γι' αυτές και η χωροταξική μελέτη των ελληνικών περιοχών με σκοπό τη διάκρισή τους σε τόπους θερινής και χειμερινής διαμονής. Παράλληλα, με το τμήμα αυτό λειτουργούσε «ιδιαιτέρον γραφείον απαλλοτριώσεων, παραχωρήσεων και ατελειών».¹⁴⁶

Το *Τμήμα Αρχαιολογικόν*, ακολούθως, είχε ως υποχρέωση να συνδιαλέγεται με άλλα τμήματα για την διαρρύθμιση των θεμάτων των αρχαιολογικών τοποθεσιών η πλειονότητα των οποίων βρισκόταν σε δεινή κατάσταση.¹⁴⁷ Καλούνταν με τη συνεργασία του Υπουργείου Παιδείας και των Αρχαιολογικών Εταιρειών να συνδράμει στον ευπρεπισμό των αρχαιολογικών τόπων, μαζί με το Τμήμα Συγκοινωνιών να μεριμνά για τις μεταφορές προς τα μνημεία ή τα μουσεία, με την σύμπραξη του Τμήματος Ξενοδοχείων να εξετάζει την δημιουργία χώρων διαμονής για τους ταξιδιώτες προς εκείνα και με το Τμήμα Εκδόσεων να κυκλοφορεί έντυπα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.¹⁴⁸

Το *Τμήμα Εορτών, Συνεδρίων, Εκθέσεων, Πανηγύρεων και Εκδρομών* ήταν υπεύθυνο για τον καθορισμό των περιόδων διεξαγωγής και του προγράμματος των διαφόρων τύπου παραστάσεων και εορτών και την επικοινωνία με τις κρατικές υπηρεσίες, τα επιμελητήρια και τις λοιπές οργανώσεις με σκοπό την επιτυχημένη έκβαση των εκθέσεων και των πανηγυριών. Στις αρμοδιότητές του, επίσης, συγκαταλεγόταν η συνεργασία με το Τμήμα Ξενοδοχείων και τους οργανωτές των εκδηλώσεων για την ρύθμιση της αξιοπρεπούς φιλοξενίας και ψυχαγωγίας των επισκεπτών.¹⁴⁹

Το *Τμήμα Τύπου, Προπαγάνδας, Διαφημίσεων, Εκδόσεων*, εν συνεχεία, κάλυπτε το σύνολο της εκδοτικής δραστηριότητας του ΕΟΤ με την κυκλοφορία χαρτών, καλλιτεχνικών οδηγών, βιβλίων κ.ο.κ. Ήταν υπεύθυνο για την ενημέρωση των Ελλήνων πολιτών για τον τουρισμό, την παρακολούθηση των ξένων και ημεδαπών εφημερίδων και περιοδικών σε σχέση με κάθε θέμα για την τουριστική βιομηχανία και για την σύνταξη ειδησεογραφικών κειμένων στα εν λόγω έντυπα.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ.1-2

¹⁴⁷ Βλ. Πατρίς, 5/2/1929, *Η αθλία κατάστασις των αρχαιολογικών μνημείων: ο Παρθενών εν κινδύνω*, σ.2: «τα μουσεία ευρίσκονται εις ουχί ευχάριστον κατάστασιν. Το χειρότερο δε πάντων είνε, ότι τα αρχαιολογικά κέντρα ως είνε η Θεσσαλονίκη, Σπάρτη, Θήβαι, Τεγέα, Θάσος, Λάρισα, Κόρινθος και Ναύπλιον, στερούνται παντελώς κτηρίων, ένεκα δε τούτου φθείρονται σπουδαίαι αρχαιότητες, ευρισκόμεναι είτε εν υπαίθρω, είτε συσσωρευμέναι εντός όλως ακατάλληλων χώρων».

¹⁴⁸ Εσωτερικό Σημείωμα: *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.2

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ.2-3

Έπρεπε, σύγκαιρα, να φροντίζει για την «μελέτη των ψυχολογικών όρων και των οικονομικών συνθηκών εκάστου τόπου, διά τον καθορισμόν του καταλληλοτέρου τρόπου προπαγάνδας διά την εις την Ελλάδα προσέλκυσιν περιηγητών».¹⁵⁰

Τέλος, το *Τμήμα Ερεύνης, Μελέτης και Νομοπαρασκευαστικόν* είχε ως αρμοδιότητες την διερεύνηση όλων των διοικητικών, νομικών και οικονομικών ζητημάτων του οργανισμού, την στατιστική καταγραφή με την συνδρομή της Στατιστικής Υπηρεσίας του Κράτους, την παρακολούθηση των αντίστοιχων ανταγωνιστικών ξένων τουριστικών φορέων και τον σχεδιασμό συγκριτικών εκθέσεων με στόχο την αναβάθμιση των υπηρεσιών του ΕΟΤ,¹⁵¹ τον έλεγχο – από νομικής και οικονομικής πλευράς – των ανακυπτόντων συμβάσεων και τεχνικών μελετών, την παράθεση νομοσχεδίων και «τη δημιουργία ξενοδοχειακής και γενικώς τουριστικής νομοθεσίας». Στο κομμάτι της ξενοδοχειακής πολιτικής υποχρεούνταν, συν τοις άλλοις, να παρέχει στις επιχειρήσεις φιλοξενίας χρηματική βοήθεια.¹⁵²

Για την ομαλότερη δραστηριοποίηση του οργανισμού, είχε αποφασιστεί τα αρχεία όλων των τμημάτων να διατηρούνται στο *Τμήμα Αρχείου, Πρωτοκόλλου και Διεκπεραιώσεως*, ενώ είχαν προβλεφθεί η ύπαρξη Νομικού Συμβούλου, αλλά και Γραφείου Πληροφοριών με στόχο την ενημέρωση των τουριστών.¹⁵³ Οι πόροι του οργανισμού, αξίζει να συμπληρωθεί, ότι θα φυλάσσονταν σε έντοκο λογαριασμό στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος (ΕΤΕ),¹⁵⁴ το μεγαλύτερο τότε χρηματοπιστωτικό ίδρυμα του κράτους, με το οποίο ο ΕΟΤ θα διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς καθ' όλη τη διάρκεια της προπολεμικής του παρουσίας.

Υπό αυτό το σύνθετο πλαίσιο οργάνωσης ο ΕΟΤ ξεκίνησε να ασκεί τουριστική πολιτική, αν και όχι με τους καλύτερους οίονους, αφού μόλις λίγους μήνες μετά την σύστασή του, το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης κατέρρευσε με αποτέλεσμα να ξεσπάσει η μεγαλύτερη μέχρι εκείνους τους χρόνους παγκόσμια

¹⁵⁰ Εσωτερικό Σημείωμα: *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.3

¹⁵¹ Η παρακολούθηση του ξένου ανταγωνισμού αφορούσε όχι μόνο τις τουριστικά αναπτυγμένες χώρες (Ιταλία, Γαλλία, Ελβετία), αλλά και κράτη, που, όπως κι η Ελλάδα, έκαναν τα πρώτα τους βήματα στον χώρο του τουρισμού. Για παράδειγμα από σωζόμενο έγγραφο του ΥΔΙΑ καθίσταται πρόδηλο πως το 1932 ο Γεν. Διευθυντής Κ. Μελάς ζητούσε από τον πρεσβευτή στην Βαρσοβία για την τουριστική οργάνωση της Πολωνίας. Στην απαντητική επιστολή του ο πρεσβευτής παρέθετε τα οικονομικά δεδομένα του πολωνικού τουρισμού κατά το έτος 1932 (η πολωνική κυβέρνηση συνολικά φαίνεται να διέθεσε το ποσό των 300.000 ζλοτιών για τον τουριστικό κλάδο) και επίσης διάφορες υπηρεσίες που σε συνεργασία με τμήματα υπουργείων συνέβαλαν στην προαγωγή της τουριστικής βιομηχανίας. Για περισσότερα βλ. ΥΔΙΑ, ΥΠΙΕΞ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1932 Α/45/13/Π, Έγγραφο Ελληνικής Πρεσβείας στη Βαρσοβία προς τον ΕΟΤ, 507/8.7.1932

¹⁵² Εσωτερικό Σημείωμα: *Η αρμοδιότης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.3-4

¹⁵³ Στο ίδιο, σ.4

¹⁵⁴ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763, Εσωτερικό Σημείωμα, *Οργανισμός Υπηρεσιών και εσωτερικής υπηρεσίας του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού*, σ.6

οικονομική ύφεση· το κραχ του 1929 που καθήλωσε την οικονομία των ΗΠΑ και των ευρωπαϊκών κρατών.¹⁵⁵ Στην Ελλάδα «η ίδια η κατάρρευση του αμερικανικού χρηματιστηρίου δεν είχε άμεσα αντίκτυπο στην Αθήνα, όπου η χρηματοοικονομική ένταση έγινε αισθητή μετά από ένα και πλέον έτος, αλλά προκάλεσε ανησυχία για τις γενικότερες προοπτικές. Εκείνο το φθινόπωρο δημοσιεύθηκαν πλήθος άρθρα σχετικά με την οικονομική κρίση, που επιχειρηματολογούσαν για τις αιτίες της ή ακόμα και αμφισβητούσαν, στην περίπτωση των υποστηρικτών της κυβέρνησης, κατά πόσον αυτή υπήρχε πράγματι»¹⁵⁶. Το άγχος για την πορεία της ελληνικής οικονομίας πάντως ήταν ορατό και η πρόσληψη του τουρισμού ως πεδίου άντλησης συναλλαγματικών εισροών φάνηκε να κερδίζει ακόμα μεγαλύτερο έδαφος.

Σε αυτές τις συνθήκες, ο ΕΟΤ το 1929 προχώρησε στην συλλογή νομικών εγγράφων όλων των σχετικών με τον τουρισμό φορέων με απώτερο στόχο την κωδικοποίησή τους, δημοσιοποίησε την ίδρυσή του στις τουριστικές οργανώσεις του εξωτερικού και σε όλες τις πρεσβείες και τα προξενία της Ελλάδας και εξέτασε ενδελεχώς «τους δύο μεγάλους κλάδους του Τουρισμού, δηλαδή τον Εξωτερικόν Τουρισμόν (ενεργητικόν τουρισμόν) και τον Εσωτερικόν τοιούτον (τουρισμόν υποδοχής)».¹⁵⁷ Η διάκριση του φαινομένου σε εσωτερικό και εξωτερικό αποτέλεσε θεμέλιο λίθο για τον συντονισμό των ενεργειών του οργανισμού, ο οποίος κατά το πρώτο έτος στράφηκε κυρίως προς την προσέλκυση των Ελλήνων ταξιδιωτών, μιας και επικρατούσε η αντίληψη ότι, εξαιτίας της έλλειψης υποδομών, η χώρα δεν ήταν ακόμη έτοιμη να υποδεχθεί ξένους επισκέπτες.¹⁵⁸ Όφειλε πρώτα «να αποκτήσει καλούς δρόμους, κατάλληλα ξενοδοχεία και να παρέχει εις τους ξένους θαυμαστάς της όλα τας διευκολύνσεις, αι οποίαι θα τους εξασφαλίζουν μίαν άνετον και σχετικώς διαμονήν, όπως συμβαίνει εις τα περισσότερα κράτη»¹⁵⁹ και μετά να στραφεί ολότελα προς τους αλλοεθνείς τουρίστες. Στην ουσία, ο ΕΟΤ υιοθέτησε την άποψη της βενιζελικής ηγεσίας όπως εκείνη εκφράστηκε από τον Π. Βουρλούμη κατά την πρώτη συνεδρίαση του οργανισμού, βάσει της οποίας «ο εσωτερικός τουρισμός δέον να

¹⁵⁵ Για περισσότερες πληροφορίες για το κραχ του 1929 βλ. Charles P Kindleberger (2013), *The world in depression 1929-1939*, first publication 1973, Berkeley: University of California Press, John Kenneth Galbraith (1997), *The Great Crash 1929*, Boston: Houghton Mifflin Co., Liaquat Ahamed (2009), *Lords of finance: the bankers who broke the world*, New York: Penguin Press

¹⁵⁶ Mark Mazower (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, α' ανατύπωση, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.159

¹⁵⁷ *Εκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού του έτους 1929*, σ.4

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ.6

¹⁵⁹ Οδηγός Αυτοκινήτων και Τουρισμού (1936), περιοδικόν εξαμηνιαίον, *Πώς θα αγαπήσουν οι ξένοι την Ελλάδα: ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού και η μέχρι τούδε δράσις του*, επιμέλεια Γ. Πετρέας, Αθήνα, σ.10

προηγηθή του εξωτερικού, διότι μόνον το εσωτερικόν κύμα των εκδρομέων θα καταστήσει βιωσίμους τας ξενοδοχειακάς επιχειρήσεις, ώστε να χρησιμοποιηθώσι τελεσφόρως διά την περιόδον της αναπτύξεως του εξωτερικού τουρισμού». Μάλιστα, ο Βουρλούμης ολοκληρώνοντας την ομιλία του κατέτεινε στο συμπέρασμα πως «Η έναρξις των εργασιών προς συμπλήρωσιν του οδικού μας δικτύου, συμπίπτουσα με την ίδρυσιν του Ελληνικού Τουρισμού, θα διευκολύνη τας προσπάθειάς σας».¹⁶⁰

Με την εν λόγω λογική, προσεγγίστηκαν τα εγχώρια τουριστικά και εκδρομικά σωματεία,¹⁶¹ συγκροτήθηκαν με την σύμπραξη του ΕΟΤ και των δήμων Τοπικές Επιτροπές για την τουριστική διαφήμιση και τον εξωραϊσμό των περιφερειών, καλλωπίστηκαν πολλοί αρχαιολογικοί τόποι της πρωτεύουσας,¹⁶² εκπονήθηκαν μελέτες για την κατασκευή καλλιτεχνικών περιπτέρων και ξενώνων στα πιο σημαίνοντα τουριστικά σημεία, συστάθηκε σε συνεργασία με την Σιβιτανείδιο Σχολή Ξενοδοχειακή Σχολή για την εκπαίδευση του προσωπικού των καταλυμάτων (ο ΕΟΤ υποχρεούνταν να την χρηματοδοτεί με 125.000 δραχμές ετησίως)¹⁶³ και ανεγέρθηκε η *Λέσχη των Ξεναγών*,¹⁶⁴ την οποία ο ΕΟΤ προικοδότησε με 30.000 δραχμές.¹⁶⁵ Η πολιτική του ΕΟΤ, γενικά, μέχρι το τέλος του 1929, δεν είχε πολλά περιθώρια να είναι τολμηρή και γι' αυτό το λόγο ο οργανισμός φάνηκε να έχει κατά βάση συμβουλευτικό χαρακτήρα σε επιμέρους τομείς και ως προς την εξωτερική διαφημιστική προβολή να μην είναι μεν αρνητικός, αλλά να την τοποθετεί σε δεύτερο πλάνο αναμένοντας την αρωγή της πολιτείας για την κατασκευή τουριστικών δρόμων και ξενοδοχείων.¹⁶⁶

Η έλλειψη παραγωγής ουσιαδών έργων είχε εγείρει τον προβληματισμό πλήθους προσώπων και οι εκπρόσωποι του ΕΟΤ Κωνσταντίνος Μελάς και Αλέξανδρος Κασσαβέτης, ο οποίος είχε αντικαταστήσει στην θέση του προέδρου του Δ.Σ. τον Νικόλαο Βλαχόπουλο, κάνοντας έναν απολογισμό την επόμενη χρονιά, έσπευσαν να δικαιολογηθούν αποκρινόμενοι πως ο φορέας ήταν αδύνατον μέσα σε

¹⁶⁰ Πατρίς, 2/7/1929, *Αι επιδιώξεις του Τουριστικού Οργανισμού – η χθεσινή συνεδρίασις*, σ.7

¹⁶¹ Την δεδομένη στιγμή τα πιο κραταιά ήταν η Ελληνική Λέσχη Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου (1924), ο Ελληνικός Οδοιπορικός Σύνδεσμος (1921), ο Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμος (1923), ο εκδρομικός Σύλλογος «Υπαίθριος Ζωή» (1922) και το εκδρομικό σωματείο «Παν».

¹⁶² Ο ΕΟΤ επιμελήθηκε τον καθαρισμό και τον εξωραϊσμό των αρχαιολογικών τόπων της Αθήνας. Μάλιστα για την περιοχή του Θησείου και του Κεραμεικού προχώρησε στην υλοποίηση ενός προγράμματος δενδροφυτεύσεων και σε συνεννόηση με την εταιρεία υδάτων κατήρτισε σχέδια υδρεύσεως.

¹⁶³ Η εν λόγω σχολή παρά τις αρχικές φιλοδοξίες που την συνόδευσαν, δεν μπόρεσε να εν τέλει να λειτουργήσει.

¹⁶⁴ Η λειτουργία της θα αναστελλόταν μόλις έναν χρόνο αργότερα.

¹⁶⁵ *Εκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού του έτους 1929*, σ.21 και σ.12-15

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ.6

ενάμιση χρόνο να αλλάξει άρδην το τοπίο, πως η τουριστική πολιτική από μόνη της ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα και ότι η επικρατούσα γραφειοκρατία εντός των κρατικών υπηρεσιών δυσχέραινε την κατάσταση.¹⁶⁷ Μολαταύτα, τόνιζαν ότι παρά τις αντίξοες συνθήκες, κατά το 1930, πέρα από μελέτες είχαν κατορθώσει να επιτελέσουν παραγωγικά έργα. Η περιγραφή του μνημείου του Φιλοπάππου, ο καθαρισμός, η δενδροφύτευση και η εγκατάσταση σωλήνων ύδρευσης στο χώρο του Θησείου, η κατασκευή πεζοδρομίου και αποχωρητηρίων στην Ακρόπολη, η τοποθέτηση σ' αυτήν και στο Πέραμα¹⁶⁸ τραπεζιών με φωτογραφίες για τον προσανατολισμό των τουριστών και η ανέγερση τουριστικών περιπτέρων στο Σούνιο, στην Φαιστό και στην Παλαιά Κόρινθο, ήταν μόνο μερικά δείγματα.¹⁶⁹ Δεν έπρεπε, επίσης, να αγνοηθούν η προθυμία για την κάλυψη κατά το ήμισυ των εξόδων για την ανάπλαση της περιοχής των στηλών του Ολυμπίου Διός, η καταβολή από πλευράς του οργανισμού 200.000 δραχμών για την οικοδόμηση νέας εκκλησίας στην θέση του ναού της Αγίας Τριάδος, η μέριμνα για την καθαριότητα των αρχαιοτήτων, η δημιουργία σε συνεργασία με τον Ορειβατικό Σύνδεσμο του πρώτου ορεινού καταφυγίου στον Όλυμπο – σε μια περίοδο που η ορειβασία, η πεζοπορία και το δόγμα της ελληνικότητας έβρισκαν όλο και περισσότερους θαυμαστές¹⁷⁰ – καθώς και οι μελέτες για την αναμόρφωση της μονής Δαφνίου και των πέριξ αυτής.¹⁷¹

Η χρηματοδότηση, βέβαια, δεν περιορίστηκε μονάχα στα παραπάνω και τούτο διότι ο ΕΟΤ κατέβαλε μαζί με το ΥΠΕΘΟ ένα ποσό στην Κοινότητα της Πάρου για την αποκατάσταση του χώρου του σπηλαίου της Αντιπάρου ούτως ώστε να καταστεί προσβάσιμος στους ταξιδιώτες του νησιού, ενίσχυσε οικονομικώς την ΕΛΠΑ¹⁷² για την έκδοση χαρτών, οδηγών και διαφόρων άλλων τουριστικών εντύπων, προσέφερε

¹⁶⁷ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1930*, σ.2

¹⁶⁸ Στο Πέραμα εκείνη την εποχή συχνά αγκυροβολούσαν τα μεγάλα κρουαζιερόπλοια που μετέφεραν τους τουρίστες.

¹⁶⁹ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1930*, σ.3-6, 10-11

¹⁷⁰ Το ενδιαφέρον του ΕΟΤ για τον φυσιολατρικό τουρισμό τεκμαίρεται και μέσω της εκδοτικής του δραστηριότητας αφού το 1930 στον Οδηγό του για την Αττική, επί παραδείγματι, αφιέρωνε πολλές σελίδες για τις πεζοπορικές διαδρομές στην Πάρνηθα και αλλού. Για περισσότερα βλ. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1930), *Οδηγός Αττικής*, Αθήνα: Πυρσός

¹⁷¹ *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1930*, σ.4-5

¹⁷² Η Ελληνική Λέσχη Περιηγήσεως και Αυτοκινήτου (ΕΛΠΑ) ιδρύθηκε το 1924 με σκοπό την διάδοση και προστασία του αυτοκινητισμού και την προαγωγή του τουρισμού, έχοντας ως έδρα της την Αθήνα. Το 1928 χάρη στο νόμο 3449/1928 της 15^{ης} Φεβρουαρίου, η ΕΛΠΑ απέκτησε δικαίωμα να εκδίδει ειδικά έντυπα κατά το πρότυπο διεθνών τρίπτυχων για να τα διανείμει στους οδηγούς των αυτοκινήτων και των ποδηλάτων. Στα καθήκοντά της, επίσης, συγκαταλεγόταν η ενημέρωση και βοήθεια των ξένων αυτοκινητιστών που κατέφθαναν στην Ελλάδα.

200.000 δραχμές ως επιχορήγηση για τις Δελφικές εορτές και δημιούργησε και εγκατέστησε στα λιμάνια του Πειραιά, της Πάτρας και του Ηρακλείου πινακίδες στην ελληνική και στη γαλλική γλώσσα για τον κατατοπισμό των τουριστών σχετικά με τις διατιμήσεις των λεμβούχων, των αχθοφόρων και των αυτοκινητιστών.¹⁷³ Πινακίδες στα ελληνικά και στα γαλλικά τοποθέτησε και σε διάφορα σημεία του οδικού δικτύου σε συνεργασία με την Ελληνική Τροχαία,¹⁷⁴ ενώ καίριας σημασίας ήταν οι παρεμβάσεις του στους Σιδηροδρόμους του Ελληνικού Κράτους για την καθιέρωση ενιαίων τιμών στις αποσκευές και για την επίλυση του θέματος της μεταφοράς τους εκτός των ελληνικών συνόρων (δεν ήταν πλέον απαραίτητη η παρουσία των ιδιοκτητών σε ακατάλληλες ώρες) και συνάμα στα λιμάνια, επειδή χάρη στον ΕΟΤ η διαδικασία ελέγχου των διαβατηρίων επιταχύνθηκε.¹⁷⁵ Εντούτοις, κατά την εκτέλεση των ενεργειών του δεν έλειψαν και οι δυσκολίες, αφού φέρ' ειπείν οι προσπάθειες του για τον καλλωπισμό των αρχαιολογικών τοποθεσιών και των ακτών της Αττικής, όπου συγκεντρωνόταν και ο μεγαλύτερος όγκος τουριστών,¹⁷⁶ κωλύονταν από την άρνηση των ποιμένων να τερματίσουν την βοσκή των ζώων τους στα σημεία που είχαν γίνει οι δενδροφυτεύσεις, ενώ προβλήματα αποτελούσαν και η άρνηση διαφόρων προσώπων για την παύση των αμμοληψιών και η ανέγερση αυθαίρετων οικοδομημάτων στις ακτές. Τα ζητήματα αυτά ο ΕΟΤ προσπάθησε να τα επιλύσει σε συνεργασία με το Υπουργείο Γεωργίας, την Υπηρεσία των Δημοσίων Κτημάτων και το ΥΠΕΘΟ¹⁷⁷, δίχως να σημειώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Η δράση του ΕΟΤ πάντως στα 1930 ήταν πιο έντονη και η επαφή του με τις εκάστοτε υπηρεσίες είχε παγιωθεί αποφέροντας συχνά καρπούς, με απόρροια στην Έκθεση Πεπραγμένων του Υπουργείου Εξωτερικών τον Αύγουστο του 1930 να χαρακτηρίζεται ως ένα «όργανον χρήσιμον διά την προπαρασκευήν της Χώρας προς προσέλευσιν ξένων και εισροήν χρήματος εν τω τόπω».¹⁷⁸ Οι βενιζελικές εφημερίδες με άρθρα τους εξήραν τον ΕΟΤ, μολονότι πολλάκις υπερέβαλαν ως προς την αποτελεσματικότητά του, με κορυφαίο παράδειγμα ένα άρθρο του Κώστα Ουράνη

¹⁷³ Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1930, σ. 12-14, 49, 24

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ.28

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ.22-23

¹⁷⁶ Ο Στέλιος Χιλιαδάκης αναφέρει ότι η Αθήνα και γενικώς Αττική συγκέντρωνε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον επειδή εκεί, όπως επίσης στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο, βρίσκονταν τα περισσότερα αρχαιολογικά μνημεία και επίσης στην πρωτεύουσα έχει αναπτυχθεί η μεγαλύτερη καλλιτεχνική – πολιτιστική κίνηση. Για περισσότερα βλ. Στέλιος Χιλιαδάκης (1940), *Πώς θα δημιουργήσουμε τουρισμό (εγχειρίδιον τουριστικής μορφώσεως)*, Αθήνα: Τύποις Γραφικαί Τέχναι Α. Διαλησμά, σ.45-46

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ.50-51

¹⁷⁸ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 0003- 0014, σ.5

2 Έργα οδοποιίας το 1930 στην οδό Μητροπόλεως. Πηγή: ΕΛΙΑ, Αρχείο Κώστα Κοτζιά,

3 Το πρώτο τουριστικό περίπτερο του ΕΟΤ στο Σούνιο. πηγή:

<https://news.travelling.gr/2023/06/%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%83-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CF%83-%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B7%CE%B3%CE>

στο *Ελεύθερον Βήμα*,¹⁷⁹ όπου ο περιώνυμος λογοτέχνης και δημοσιογράφος παρέθετε ότι το 1930 στην Ελλάδα είχαν εισέλθει 102.000 ξένοι τουρίστες – νούμερο εξωπραγματικό που ουδόλως συνάδει με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία που έκαναν λόγο για άφιξη περίπου 71.000 ξένων.¹⁸⁰ Η δημοσίευση υπερβολών, φυσικά, δεν αποτελούσε ίδιον μόνο του βενιζελισμού και ούτε θα πρέπει να συγχέεται με την αξία του έργου του ΕΟΤ, ο οποίος στους χαλεπούς εκείνους χρόνους κατόρθωσε να θέσει τις βάσεις της τουριστικής πολιτικής· ίσως πιο πολύ ανάγεται σε μία προσπάθεια του κόμματος των Φιλελευθέρων να δικαιώσει την επιλογή του για την ίδρυση του οργανισμού, να πείσει τους πολίτες για την αξία του τουρισμού και να ενισχύσει την εικόνα του ως προοδευτικής παράταξης.

Οι σχέσεις του ΕΟΤ με την βενιζελική ηγεσία, ως επί το πλείστον, παρέμεναν αρκετά στενές, διαπίστωση που τεκμαίρεται μέσω της τότε αλληλογραφίας του οργανισμού. Στις 27 Μαΐου 1930, επί παραδείγματι, με επιστολή τους προς τον πρωθυπουργό ο Α. Κασσαβέτης και ο Κ. Μελάς, παρακινούμενοι από την έξαρση της φυσιολατρίας και παρακάμπτοντας τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, ζητούσαν απευθείας από τον Ελ. Βενιζέλο να εξετάσει το σχέδιο του αρχιτέκτονα Σπήλιου Αγαπητού για την δημιουργία πάρκου στους πρόποδες του Υμηττού για να «δοθή εις 650000 ανθρώπων στερούμενων παντελώς των ευεργετημάτων της δροσιάς του δένδρου και του βουνού».¹⁸¹ Ομοίως, στις 11 Ιουνίου με νέο τους γράμμα στον επικεφαλής των Φιλελευθέρων, λαμβάνοντας υπόψη τα παράπονα για την κατάσταση του εθνικού οδικού δικτύου από τον ελληνικό Τύπο, τους ξένους τουρίστες και τον Γερμανό δημοσιογράφο Ervin von Salzgeber, με τον τελευταίο να τα διατυπώνει στο ερωτηματολόγιο που διένειμε ο ΕΟΤ κατά την είσοδο των ξένων στην χώρα, αιτούνταν την αύξηση των πόρων για την συντήρηση των δρόμων.¹⁸²

Τα αιτήματά τους, αν και εύλογα, δεν μπόρεσαν να πραγματοποιθούν, λόγω της καλπάζουσας συρρίκνωσης της ελληνικής οικονομίας και της ισχνής απόδοσης των μέτρων ανάκαμψης της βενιζελικής ηγεσίας στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομικής

¹⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/12/1930, *Διά να γίνωμεν χώρα τουρισμού. Κατά το 1930 εισέρρευσε 1.000.000 ληρών από τας 100.000 των ξένων επισκεπτών μας. Τι ζητεί ο οργανισμός του τουρισμού διά να αναπτυχθεί ο τουρισμός – τι ζητεί ... και δεν γίνεται*

¹⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά Στέλιος Χιλιάδης, *Πώς θα δημιουργήσωμε τουρισμό...*, ό.π., σ.170, Αθανάσιος Μάνος (1935), *Ο Τουρισμός εν Ελλάδι. Συστηματική εξέταση του τουριστικού προβλήματος*, Αθήνα: Πυρσός, σ.6 και Σ. Κλαδάς, *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, ό.π., Τεύχος 214. Ο Χιλιάδης στρογγυλοποιεί τον αριθμό των τουριστών σε 71.000, ενώ ο Κλαδάς και ο Μάνος κάνουν λόγο για 71.662.

¹⁸¹ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, φάκελος 170-66, σ.1-2

¹⁸² Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, φάκελος 170-77, σ.1

ύφεσης. Η κρίση που σημειώθηκε στο ελληνικό αγροτικό εμπόριο (καπνός, σταφίδα, ελαιόλαδο κλπ.) με την ελάττωση των εξαγωγών και της παραγωγής, εκείνη τη χρονιά, είχε ισχυρή επίδραση σε όλο το φάσμα της οικονομίας και αυτό γιατί στην Ελλάδα «με την αγροτική αλλά έντονα εκχρηματισμένη και εμπορευματοποιημένη κοινωνία της, η τύχη της οικονομίας των πόλεων συνδεόταν στενά με τις συνθήκες της υπαίθρου».¹⁸³ Οι ελπίδες των Φιλελευθέρων να αντιμετωπίσουν το μεγάλο κραχ με την εφαρμογή μίας παράτολμης στρατηγικής ανοικοδόμησης του κράτους βασιζόμενης στην ανέγερση παραγωγικών έργων διά του εξωτερικού δανεισμού δεν ευοδώθηκαν όπως επίσης δεν ευοδώθηκε και η επιλογή, εν μέσω κρίσης, να παραμείνει εν ισχύ το χρηματιστήριο Αθηνών μέσω της αγοράς τίτλων από την ΕΤΕ και την παροχή πιστώσεων στους χρηματιστές.¹⁸⁴

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, στα τέλη του 1930, βρέθηκε αντιμέτωπη με την πτώση του ελληνικού χρηματιστηρίου, την μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων και την ανησυχία για την αποσταθεροποίηση του νομίσματος.¹⁸⁵ Την νέα χρονιά η κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω, καθώς η Γερμανία έκλεισε το χρηματιστήριό της και η Αγγλία προέβη σε υποτίμηση του νομίσματός της κατά 30%, γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην εξαρτώμενη από το ξένο συνάλλαγμα ελληνική οικονομία. Η κρίση οξύνθηκε και οι Φιλελεύθεροι, σε μία απέλπιδα προσπάθεια να αντιμετωπίσουν την επικείμενη οικονομική καταστροφή, προχώρησαν στην επιβολή της πολιτικής της «σκληρής δραχμής».¹⁸⁶ Ο Βενιζέλος, για την ακρίβεια, εκτιμώντας ότι η Αγγλία σύντομα θα επέστρεφε στον χρυσό κανόνα αποφάσισε να μην υποτιμήσει την δραχμή και έκρινε «ότι, αν η Ελλάδα εγκατέλειπε τον κανόνα χρυσού, για να επιστρέψει σε αυτόν πολύ σύντομα, θα αποδείκνυε, αν μη τι άλλο, ότι δεν ακολουθεί πολιτική νομισματικής σταθερότητας με ό,τι αυτό σήμαινε για την πιστοληπτική της ικανότητα».¹⁸⁷ Για τον λόγο αυτό στις 28 Σεπτεμβρίου 1931 θέσπισε τον αναγκαστικό νόμο «Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος».¹⁸⁸ Οι υπολογισμοί του, ωστόσο, δεν τον δικαίωσαν και έτσι τον Μάιο του 1932 ο Κρητικός

¹⁸³ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.163

¹⁸⁴ Λευτέρης Τσουλφίδης (2010), *Από την οικονομική άνθιση στην κρίση του 1930*, MPRA Paper 31746, University Library of Munich, Germany, Munich Personal RePEc Archive, σ.12, διαθέσιμο από https://mpra.ub.uni-muenchen.de/31746/1/MPRA_paper_31746.pdf

¹⁸⁵ Ανδρέας Κακριδής, Σωτήρης Ριζάς (2021), *Η κρίση του 1929 και η Ελλάδα: Οικονομικές πολιτικές και θεσμικές όψεις*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος – Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, σ.78, διαθέσιμο από <https://www.bankofgreece.gr/Publications/i-krisi-tou-1929-kai-i-ellada.pdf>

¹⁸⁶ Λευτέρης Τσουλφίδης, *Από την οικονομική άνθιση στην κρίση του 1930*, ό.π., σ.13

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ.14

¹⁸⁸ ΦΕΚ 335/Α, 28 Σεπτεμβρίου 1931, α.ν. «Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος»

πολιτικός αδυνατώντας να διαχειριστεί το διογκωμένο ελληνικό χρέος κήρυξε πτώχευση.

Οι εξελίξεις αυτές, όπως ήταν φυσικό, είχαν τεράστια επίδραση στην άσκηση της τουριστικής πολιτικής και στην χρηματοδότησή της. Ο ΕΟΤ, που στα 1931-1932 φρόντισε για την προστασία των ιστορικών – φυσικών μνημείων συμπεριλαμβανομένης της περίφραξης της «ελιάς του Πλάτωνα»,¹⁸⁹ και «προσανατολίστηκε στρατηγικά [...] στην εξασφάλιση άνετων και ευπρόσωπων ξενοδοχείων»,¹⁹⁰ στην υποβοήθηση της συμπλήρωσης του βασικού οδικού δικτύου, που τελούσε υπό κατασκευή,¹⁹¹ στη διευκόλυνση της θαλάσσιας πρόσβασης της χώρας και στη διεύρυνση της προβολής στο εξωτερικό»¹⁹² στέλνοντας, μεταξύ άλλων, σε όλες τις Πρεσβείες, τα Προξενία και τα Ταξιδιωτικά Πρακτορεία τις ισχύουσες εκπτώσεις της θερινής περιόδου,¹⁹³ αναγκάστηκε στα μέσα του 1932 να προσαρμοστεί σε ένα νέο περιβάλλον οικονομικής στενότητας. Ειδικότερα, λόγω της έλλειψης διαθέσιμων πόρων και της περικοπής του προϋπολογισμού του κατά 50% το

¹⁸⁹ Βλ. Κώστας Κατσιγιάννης, *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού...*, ό.π., σ.236: «Στην προπολεμική Αθήνα, ένα από τα σημαντικότερα αξιοθέατα ήταν η παλιότερη ελιά της πρωτεύουσας, γνωστή ως η “Ελιά του Πλάτωνα”. Βρισκόταν στο αριστερό άκρο της Ιεράς Οδού, περίπου 600 μ. πριν από τη γέφυρα του Κηφισού. Για την προστασία της Ελιάς, ο ΕΟΤ, το 1931, προέβη στην περίφραξη του φυσικού αυτού μνημείου με μέριμνα του τμηματάρχη του Οργανισμού και γνωστού αθηναιογράφου Κωνσταντίνου Δημητριάδη. Πολύ αργότερα το 1958, ο ΕΟΤ ζήτησε από το Υπουργείο Παιδείας να χαρακτηριστεί η ελιά ως “χρήζουσα ειδικής προστασίας προς διάσωσίν της”. Όμως το 2008, ένα λεωφορείο έπεσε επάνω της και την ξερίζωσε, αλλά ο κορμός της διαφυλάσσεται ως μνημείο στην είσοδο του παρακείμενου κεντρικού κτηρίου του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών».

¹⁹⁰ Τον Απρίλιο του 1932 με τον νόμο 5394 ενισχύθηκε ο ρόλος του ΕΟΤ καθώς θεσπίστηκε η υποχρεωτική παρουσία ενός αντιπροσώπου του οργανισμού σε κάθε επιθεώρηση των τουριστικών σημείων, συμπεριλαμβανομένων και των ξενοδοχείων. Επομένως ο ΕΟΤ μπορούσε να έχει πληρέστερη εικόνα για την κατάσταση των ξενοδοχειακών μονάδων. Για περισσότερα βλ. ΦΕΚ 115/Α, 14 Απριλίου 1932, ν.5394 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”», άρθρο 2. Ακολούθησε ο νόμος 5702/1932 «Περί προσθήκης διατάξεων εις τον Νόμον 4377 περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού» που καθόριζε την διαδικασία του ελέγχου για την λειτουργία των «ξενοδοχείων ατελώς εισαγόμενων υλικών». Βλ. ΦΕΚ 323/Α, 15 Σεπτεμβρίου 1932, ν.5702 «Περί προσθήκης διατάξεων εις τον Νόμον 4377 περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού», άρθρο μόνον

¹⁹¹ Τον Αύγουστο του 1931 η ειδική επιτροπή του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού κατήρτισε με τις τουριστικούς δρόμους της χώρας διακρίνοντάς τους σε α, β και γ κατηγορίας. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 179-076-077

¹⁹² Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.199

¹⁹³ ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1931/3.1.. Στο έγγραφο με τίτλο «Εγκύκλιος προς άπασας τας Πρεσβείας, τας εμπίσθους και αμίσθους Προξενικάς Αρχάς ως και Γραφεία Ταξιδιών» και ημερομηνία 24 Απριλίου 1931, δηλοποιείται ότι από τις 15 Ιουνίου έως τις 15 Σεπτεμβρίου θα ίσχυαν οι εξής εκπτώσεις: σ) 25% στα τέλη διαβατηρίου για τους άνω των 25 ετών, β) 25% στους ταξιδιώτες των ΣΕΚ, ΣΠΑΠ και Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, γ) 25%, με εξαίρεση τα δρομολόγια από και προς Αμερική, για τους επιβάτες των πλοίων της Εθνικής Ατμοπλοΐας, Ακτοπλοΐας, Ατμοπλοΐας Σάμου και 15-30% - αναλόγως των ατόμων - στους ταξιδιώτες των πλοίων της εταιρείας LLOYD TRIESTINO, δ) 15% για ορισμένα ξενοδοχεία της Αθήνας, της Πάτρας και της Θεσσαλονίκης.

1932, το προσωπικό του ελαττώθηκε με απόρροια η ευχέρειά του για παραγωγή αξιόλογου έργου να είναι πλέον αρκετά πιο περιορισμένη¹⁹⁴.

2.3. Η δράση του ΕΟΤ από την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης έως το 1936

Οι ενέργειες του ΕΟΤ μετά την κήρυξη της στάσης πληρωμών το 1932 και την δραχμοποίηση των ξένων καταθέσεων,¹⁹⁵ χαρακτηρίστηκαν από επιφυλακτικότητα και προσεκτικότητα, ενώ δεν έλειψε η έκφραση της δυσaréσκειας της εκτελεστικής επιτροπής του ΕΟΤ και του Δ.Σ. (πρόεδρος πλέον είχε γίνει ο Σπήλιος Αγαπητός στη θέση του Αλέξανδρου Κασσαβέτη) προς την κυβέρνηση για την ελλειμματική επιχορήγηση του οργανισμού.¹⁹⁶ Η συρρίκνωση της κρατικής εισφοράς σε 2 αντί 4 εκατομμυρίων δραχμών, είχε ως συνέπεια την αύξηση του συμβουλευτικού χαρακτήρα του φορέα, με την υπεισέλευση του οποίου το 1932 επετεύχθη η ψήφιση του νόμου 5405/1932 που διαρρύθμιζε τις ταξιδιωτικές συνθήκες για τους αλλοδαπούς τουρίστες. Πιο αναλυτικά, οι ξένοι ταξιδιώτες των πλοίων θα είχαν πια την δυνατότητα να αποβιβάζονται σε κάθε ελληνικό λιμένα χωρίς να υποχρεούνται να έχουν θεωρημένο διαβατήριο από τις Προξενικές Αρχές, ενώ δικαίωμα πρόσβασης στην χώρα θα αποκτούσαν και οι τουρίστες που θα έκαναν σύντομες στάσεις στα ελληνικά εδάφη με τα ατμόπλοια ή τα αεροπλάνα που θα τους μετέφεραν.¹⁹⁷ Ειδικές διευκολύνσεις, ακόμη, προβλέπονταν για τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς – όπως εκείνοι είχαν διαμορφωθεί με την συνθήκη της Λοζάνης – σε περίπτωση που θα επιθυμούσαν να ταξιδεύσουν στις πατρογονικές τους εστίες, για τους υπηκόους της Σουηδίας, της Νορβηγίας και του Δάντσεινγκ που θα απαλλάσσονταν από κάθε αστυνομική θεώρηση κατά την αποχώρησή τους και για τους αλλοεθνείς τουρίστες μεταξύ Ιουνίου και Σεπτεμβρίου που θα κατέβαλαν μειωμένα τέλη αναθεώρησης του διαβατηρίου τους.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Βλ. Άγγελος Βλάχος, ό.π., σ.199-200 όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πρέπει να επισημανθεί, πως παρά τις θριαμβικές δημόσιες δεσμεύσεις, κατά την πρώτη ετήσια χρήση λειτουργίας του ο Οργανισμός είχε λάβει μόνο το 25% από τον αρχικό ονομαστικό προϋπολογισμό του, ποσοστό που παρέμενε σε εξίσου σχετικά επίπεδα σχετικά με τις σχεδιαστικές ανάγκες και τα επόμενα χρόνια. Κατά συνέπεια το ανθρώπινο δυναμικό δεν περίσσευε. Με βάση τον εσωτερικό οργανισμό λειτουργίας του, το 1932 στον φορέα καταγράφεται οργανική δύναμη 19 υπαλλήλων, αριθμός πρόδηλα μικρός για την πραγμάτωση σχεδίων μεγάλης πνοής».

¹⁹⁵ Βλ. *Ταξιδιώτης*, 27 Οκτωβρίου 1934, Ιδιοκτήτης Τάσος Ι. Δήμος, «Η Δραχμοποίησης», σ.1: «Όταν εξερράγη η οικονομική κρίσις και η Ελλάς και η Ελλάς ηναγκάσθη να εγκαταλείψει τον χρυσούν κανόνα, η κυβέρνηση Βενιζέλου έλαβεν εν σκληρόν κατά των καταθετών εις ξένον συνάλλαγμαν μέτρον, δραχμοποίησα τας ξένας καταθέσεις εις ξένο νόμισμα, τα μεν δολλάρια προς 100 δραχμάς έκαστον, τας μεν λίρας Αγγλίας προς δρ. 355εκάστην και αναλόγως τα λοιπά νομίσματα».

¹⁹⁶ Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1934), *Εκθεσις Πεπραγμένων 1932-1933*, Αθήνα: Πυρσός, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ), σ.9

¹⁹⁷ Στο ίδιο σ.11

¹⁹⁸ Στο ίδιο σ.12

Ενδιαφέρον υπήρξε και για τους ομογενείς του εξωτερικού με τον ΕΟΤ να κήδεται για την θέσπιση των νόμων 5405, 5237 και 5736, που επέλυν μια σειρά θεμάτων στρατολογικής και διοικητικής φύσεως, τα οποία είχαν θίξει πολλοί παράγοντες του τουρισμού στο παρελθόν.¹⁹⁹ Χάρη στο νέο νομικό πλαίσιο, όσοι είχαν ελληνικό όνομα και διαβατήρια τουρκικής, ιταλικής (Δωδεκανήσιοι), αλβανικής, αιγυπτιακής και αγγλικής προέλευσης δεν θα είχαν καμία υποχρέωση διευθέτησης της ιθαγένειάς τους, οι Έλληνες, που διέμεναν μόνιμα στο εξωτερικό για περισσότερα από οκτώ χρόνια και δεν διέρχονταν στην Ελλάδα, θα μπορούσαν να απαλλαχθούν από την υποχρεωτική στράτευση ερχόμενοι σε συνεννόηση με τις αρχές και οι υπόλοιποι ομογενείς κάτοικοι ξένων περιφερειών που είχαν δεσμούς με το ελληνικό κράτος θα αποκτούσαν δικαίωμα παραμονής σ' αυτό για έξι μήνες χωρίς να αναγκάζονται να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις²⁰⁰

Πέραν των εν λόγω θετικών διαμεσολαβήσεων, ο ΕΟΤ, αξιοποιώντας την συμβουλευτική του ιδιότητα, προέβη, μετά την επιβολή του νόμου περί προστασίας του εθνικού νομίσματος, σε συνεργασία με την Τράπεζα της Ελλάδος, στην έκδοση οδηγού για τις μετατροπές των ξένων νομισμάτων σε δραχμές. Κατηγοριοποίησε και άσκησε ελέγχους στα ξενοδοχεία όλης της επικράτειας με σκοπό την διασφάλιση της ευπρέπειάς τους και κατόρθωσε με συστάσεις του να καθιερώσει μία έκπτωση της τάξεως του 25% στις σιδηροδρομικές μετακινήσεις των ξένων τουριστών και ειδικές εκπτώσεις στις αεροπορικές μετακινήσεις των φοιτητών, των διανοομένων, των μαθητών και των ξένων. Συνέχισε το πρόγραμμα τοποθέτησης σημάνσεων, τούτη τη φορά, σε σημεία της οδού Πατρών – Καλαβρύτων, πέτυχε με την σύμπραξη του Υπουργείου Συγκοινωνίας την τοποθέτηση – με καθορισμένες τιμές – ταξίμετρων στα τουριστικά αυτοκίνητα της Κέρκυρας, φωταγόγησε την Ακρόπολη, εξωράισε τον τύμβο του Μαραθώνα, ανήγειρε τουριστικά περίπτερα στην Πάρνηθα, στην Παλαιοκαστρίτσα, στο Πυθίο και στο Ξυλόκαστρο²⁰¹, έθεσε σε λειτουργία τις Σχολές Ξεναγών στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη, την Κέρκυρα και το Ηράκλειο²⁰² και διεξήγαγε τακτικές επιθεωρήσεις σε όλα τα μέσα μεταφοράς και τους αρχαιολογικούς χώρους. Μέριμνα υπήρξε και για την τουριστική προπαγάνδα, για την οποία ο οργανισμός φρόντισε, εξαιτίας της δημοσιονομικής δυσπραγίας, να περιοριστεί στην

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά την σελίδα 31 της εργασίας.

²⁰⁰ Αποκτούσαν δικαίωμα απαλλαγής με την καταβολή 300 δραχμών

²⁰¹ Προϋπήρχαν τα περίπτερα του Σουνίου, της Φαιστού, της Δήλου και της Παλαιάς Κορίνθου, τα οποία ο ΕΟΤ συντηρούσε.

²⁰² *Εκθεσις Πεπραγμένων ΕΟΤ 1932-1933*, ό.π., σ.15, 19-21, 35-36, 39, 48

συλλογή και διανομή φωτογραφιών και διαφημιστικών –προπαγανδιστικών εντύπων προς την Νότια Αμερική, την βόρεια Ευρώπη και κυρίως την Αίγυπτο,²⁰³ η οποία διαχρονικά συγκέντρωνε και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των Ελλήνων εμπειρογνώμωνων του τουρισμού, λόγω του πυκνού ελληνικού πληθυσμού της.²⁰⁴ Στο πλαίσιο της διαφημιστικής εκστρατείας του ΕΟΤ, δεν παραλείφθηκε, τέλος, η συμμετοχή σε δύο συνέδρια και σε επτά εκθέσεις στο εξωτερικό.²⁰⁵

Οι κινήσεις αυτές, τελούμενες σε μία περίοδο συρρίκνωσης της αγοραστικής δύναμης παγκοσμίως, δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα αφού ο αριθμός των ξένων τουριστών από 78.000 το 1931 μειώθηκε σε 72.000 το 1932.²⁰⁶ Υπήρξαν, μάλιστα, και οι τελευταίες που ασκήθηκαν από το Δ.Σ. του ΕΟΤ, ενόσω οι βενιζελικοί κατείχαν τα ηνία του κράτους, καθώς στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933²⁰⁷ η παράταξη των Φιλελευθέρων ηττήθηκε οριστικά και στην εξουσία ανήλθε

²⁰³ Στο ίδιο, σ.23

²⁰⁴ Η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου κατά τα χρόνια εκείνα ανερχόταν σε περίπου 135.000 άτομα. Διέθετε αρκετά οικονομικά εύρωστα πρόσωπα, ορισμένα εκ των οποίων είχαν αναμειχθεί στο τουριστικό πεδίο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πολλά δε εξ αυτών ήταν λάτρεις των ταξιδιών και κάποιες φορές επέλεγαν την Ελλάδα ως τόπο παραθερισμού – στοιχείο που απασχόλησε τους εμπειρογνώμονες του τουρισμού που έβλεπαν στους Αιγυπτίους μία υπολογίσιμη πηγή προέλευσης τουριστών. Οι αναφορές στον Τύπο για την ανάγκη προσέλκυσης των Ελλήνων της Αιγύπτου ήταν ορατές καθ' όλο το διάστημα 1928-1936. Σχετικά με αυτές βλ. ενδεικτικά *Τουριστική Ελλάς*, Δεκέμβριος 1933, Τεύχος 38, «Η μεταξύ Αιγύπτου και Ελλάδος τουριστική κίνησης», σ.48-50, *Οικονομολόγος Αθηνών*, Διευθυντής Μιχαήλ Αμιλιανός, 10/2/1934, «Πώς θα αναπτύξουμε το εξ Αιγύπτου Τουριστικόν Ρεύμα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5/1/1936, άρθρο Ι. Πετρίδη, «Αι εμπορικά τουριστικά σχέσεις με την Αίγυπτο», σ.1-2. Όσον αφορά τον πληθυσμό των Ελλήνων της Αιγύπτου βλ. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή – Hering, Ευριδίκη Α. Αμπατζή (2006), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σ.223-224: «Ο ελληνικός πληθυσμός στην Αίγυπτο υπολογίστηκε αριθμητικά κατά καιρούς, αλλά χωρίς ακρίβεια. Πάντως στα τέλη του 19ου αιώνα θα πρέπει να ξεπερνούσε τις 75.000 ψυχές. Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη αιγυπτιακή απογραφή του 1907, οι Έλληνες της χώρας ανέρχονταν σε 131.947 άτομα, από τα οποία 62.973 είχαν ελληνική υπηκοότητα, 40.000 προέρχονταν από τουρκοκρατούμενες περιοχές και 30.000 δεν ήταν αναγνωρισμένης υπηκοότητας (“απάτριδες”). Το 1932 πατριαρχική πηγή ανεβάζει το ποίμνιο του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στην Αίγυπτο σε 152.000 ορθοδόξους, από τους οποίους το 88% (κάπου 134.000) ήταν Έλληνες κατά το γένος. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1937, αιγυπτιακή απογραφή ανεβάζει τους Έλληνες της Αιγύπτου συνολικά σε 187.770 άτομα».

²⁰⁵ Όσον αφορά τα Συνέδρια ο ΕΟΤ έλαβε μέρος μέσω αντιπροσώπου του στο Conseil Central du Tourisme International στο Παρίσι και στο Alliance Internationale de Tourisme στην Κοπεγχάγη. Όσον αφορά τις εκθέσεις, πρόκειται για την Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, την Αεροπορική Έκθεση Αθηνών, την Διεθνή Έκθεση, Τελ Αβίβ, την Κινητή Ελληνική έκθεση στη Γιουγκοσλαβία, την Έκθεση Διεθνών Διαφημιστικών Τουριστικών Εικόνων, την Διεθνή Έκθεση Αεροπορικού Ταχυδρομείου του Δάντισγκ και την Τουριστική Έκθεση Βουδαπέστης. Βλ. *Έκθεσις Πεπραγμένων ΕΟΤ 1932-1933*, ό.π., σ.28-30

²⁰⁶ Αθανάσιος Μάνος, ό.π., σ.6

²⁰⁷ Εθνικές εκλογές είχαν προηγηθεί στις 25 Σεπτεμβρίου 1932 με το σύστημα της απλής αναλογικής. Σ' αυτές κανένα κόμμα δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει αυτοδυναμία. Μετά από εκτενείς συζητήσεις, τον Νοέμβριο αποφασίστηκε ο σχηματισμός κυβέρνησης με επικεφαλής τον Παναγή Τσαλδάρη, ο οποίος αναγνώρισε το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και ορκίστηκε πρωθυπουργός σε κυβέρνηση συνεργασίας του Λαϊκού Κόμματος με τις παρατάξεις του Γεώργιου Κονδύλη και του Ιωάννη Μεταξά. Η κυβέρνηση, αυτή ωστόσο δεν κατόρθωσε να μακροημερεύσει και έτσι τον Ιανουάριο του 1933 προσωρινός πρωθυπουργός της Ελλάδας έγινε ξανά ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Οι

πάλι, μετά από 11 χρόνια, το Λαϊκό Κόμμα υπό την ηγεσία του Παναγή Τσαλδάρη. Η μεταβολή στο πολιτικό τοπίο είχε αντίκτυπο στην τουριστική πολιτική του κράτους και στην οργάνωση του ΕΟΤ, ιδίως στην σύνθεση της διοίκησής του, αφού οι αντιβενιζελικοί μετά την εκλογή τους έσπευσαν να απομακρύνουν τους ακραιφνείς υποστηρικτές του Ελ. Βενιζέλου, μεταξύ αυτών και τον Γενικό Διευθυντή Κωνσταντίνο Μελά, ο οποίος αντικαταστάθηκε προσωρινώς από τον Βάιο Ζωιόπουλο.²⁰⁸

Η αποχώρηση του Κ. Μελά, έγινε σε μία περίοδο κλιμάκωσης της δυσaréσκειας προς το πρόσωπό του. Πέραν των αντικυβερνητικών εφημερίδων που του ασκούσαν δριμεία κριτική για κακοδιαχείριση των εσόδων του ΕΟΤ,²⁰⁹ στις φωνές διαμαρτυρίας προστέθηκε και το άλλοτε φίλα προσκείμενο στην ηγεσία του οργανισμού περιοδικό *Τουριστική Ελλάς*.²¹⁰ Τον Φεβρουάριο του 1933, λίγο πριν δηλαδή τις εθνικές εκλογές, οι συντάκτες του εντύπου στηλίτευαν τον Μελά για την αθέτηση της υπόσχεσής του να καταβάλλει τα συμφωνηθέντα ποσά στο περιοδικό και για την επιλογή του να δημιουργήσει τουριστικό περίπτερο στο Σούνιο χωρίς να προκηρύξει διαγωνισμό ξοδεύοντας για την επίλωσή του το υπέρογκο, για εκείνη την εποχή, ποσό των 1.000.000 δραχμών για το ότι το πρώτο τουριστικό περίπτερο της Ελλάδας στο Σούνιο, μετά από λίγο διάστημα, αποδείχθηκε ότι είχε μετατραπεί σε γκαρσονιέρα.²¹¹ Μεταξύ άλλων τον κατηγορούσαν για την διατήρηση του κ. Salmon στην θέση του Διευθυντή του Ελληνικού Γραφείου Τύπου στην

νέες εκλογές πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 1933. Και σ' αυτές οι βενιζελικοί ηττήθηκαν κατά κράτος.

²⁰⁸ *Εκθεσις Πεπραγμένων ΕΟΤ 1932-1933*, ό.π., σ.63.

²⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά τις εφημερίδες εκείνης της περιόδου «Ελληνική» και «Φωνή του Λαού»

²¹⁰ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.50.4.633, «Τουριστική Ελλάς»: Το μηνιαίο περιοδικό *Τουριστική Ελλάς* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1929 από τον Ι. Μαρκέττο με σκοπό να αποτελέσει ένα αξιόλογο μέσο προαγωγής του ελληνικού τουρισμού. Η σχέση του με την ηγεσία του ΕΟΤ, μολονότι ούτε αποτελούσε επίσημο όργανο του φορέα, ούτε εκδιδόταν από εκείνον, εξ αρχής ήταν ιδιαίτερα στενή. Μάλιστα, στις 4 Σεπτεμβρίου 1935, ο Γενικός Διευθυντής του ΕΟΤ Βάιος Ζωιόπουλος και ο πρόεδρος του Δ.Σ. Κ. Λογοθετόπουλος σε υπόμνημά τους προς την ΕΤΕ επιβεβαίωναν ότι «η “Τουριστική Ελλάς” είναι περιοδικόν συμβάλλον εις τον τουρισμόν της χώρας και επιχορηγείται παρημόν, συνιστάται δε θερμώς παρά του ΕΟΤ προς τους οπωσδήποτε δυναμένους να βοηθήσωσι την ιδέαν της εξαπλώσεως του τουρισμού εν Ελλάδι». Βλ. και ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1931/3.1, έγγραφο 1558/27.1.1931, υπόμνημα Π. Βουρλούμη προς όλες τις ελληνικές πρεσβείες του εξωτερικού για το περιοδικό *Τουριστική Ελλάς*: Ο Ι. Μαρκέττος είχε επίσης στενές σχέσεις με την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων του ΥΠΕΘΟ. Μάλιστα, ο ίδιος ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Π. Βουρλούμης, μέσω της εν λόγω υπηρεσίας, ζητούσε από όλους τους Έλληνες Πρέσβεις των ξένων κρατών, με αφορμή την αποστολή ενός τεύχους του περιοδικού προς αυτούς, να μεριμνήσουν για «την ηθικήν ενίσχυσιν και συνδρομήν των εκδοτών» του εν λόγω εντύπου.

²¹¹ *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος 1933, Αριθμός 28, σ.62. Το τουριστικό περίπτερο στο Σούνιο, πάντως, μετά την γνωστοποίηση του σκανδάλου, φαίνεται να εκκενώθηκε άμεσα και να άρχισε ξανά να χρησιμοποιείται για τουριστικούς σκοπούς. Σ' αυτό μάλιστα το 1933 διεξήχθη δεξίωση προς τιμήν επίσημων ξένων προσκεκλημένων.

Ουάσιγκτον,²¹² για το υπόμνημά του προς την κυβέρνηση μέσω του οποίου ζητούσε απεριορίστη εξουσία ώστε να δρα σαν «Τουριστικός Δικτάτορας», για την απόφασή του να συμμετάσχει σε τουριστική επιτροπή την περίοδο της σύντομης πρώτης διακυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη,²¹³ κατά τη διάρκεια της οποίας, προκειμένου να αποφύγει να παρευρεθεί στο εδώλιο του κατηγορουμένου, υπενθύμιζε πως είχε δημιουργήσει περίπτερο στην Κόρινθο προς χάριν του Π. Τσαλδάρη, καθώς και για άλλα ζητήματα.²¹⁴ Η αποχώρησή του λοιπόν για τους αντιπάλους του κρίθηκε αναγκαία, ούτως ώστε ο ΕΟΤ κατά το 1933 να μπει σε νέα τροχιά.

Το 1933, θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι υπήρξε ένα έτος μεταβατικό για τον φορέα, που, από την προσκόλληση στις αντιλήψεις του βενιζελισμού για το τουριστικό φαινόμενο, κλήθηκε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα που έθετε το αντιβενιζελικό κόμμα. Η αντιβενιζελική παράταξη καθ' όλη την διάρκεια της χρονιάς, δεν φάνηκε να έχει αναπτύξει μία σταθερή αντίληψη για τον τουρισμό ούτε να έχει να παρουσιάσει κάποιον οργανωμένο σχεδιασμό για την τουριστική πολιτική, αλλά, εν αντιθέσει, ανοίγοντας τον δημόσιο διάλογο για τον ρόλο και τη λειτουργία του ΕΟΤ, έδειξε να επηρεάζεται από την γενικότερη σύγχυση που επικρατούσε για το εάν «η δυσλειτουργία συμπυκνωνόταν στο έλλειμμα της τουριστικής χρηματοδότησης ή στον ασαφή προγραμματισμό και στην απόκρουση πολιτικών παρεμβάσεων».²¹⁵ Ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης στις δηλώσεις του για τον τουρισμό αρκούσαν να αναφέρει ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να εστιάσει στην προβολή των βασικών πλεονεκτημάτων της, δηλαδή στον αρχαιολογικό της πλούτο και στις φθηνές παροχές της προς τους τουρίστες.²¹⁶

Υπό αυτό το καθεστώς ασάφειας και αστάθειας ο ΕΟΤ το 1933 συνέχισε το έργο του με τα γλίσχρα μέσα που διέθετε (οι εισφορές για τον ΕΟΤ το 1933 ανήλθαν μόλις σε 1.800.000 δραχμές), εμμένοντας στην συμβουλευτική του ιδιότητα. Επεδίωξε, αρχικά, να απλουστεύσει τις διατυπώσεις εισόδου και εξόδου των τουριστών που διέμεναν εκτός των ελληνικών συνόρων και ερχόμενος σε επικοινωνία με το ΥΠΕΞ κατόρθωσε να επιλύσει το ζήτημα του ελέγχου των διαβατηρίων των

²¹² Το συγκεκριμένο γραφείο ξεκίνησε να λειτουργεί από το 1925 με σκοπό την προώθηση του ελληνικού τουρισμού στους ταξιδιώτες από τις ΗΠΑ.

²¹³ Εννοεί την κυβέρνηση υπό τον Τσαλδάρη που σχηματίστηκε στις 25/9/1932 και παρέμεινε στην εξουσία για 2,5 μήνες.

²¹⁴ *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος 1933, Αριθμός 28, σ.62

²¹⁵ Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.197

²¹⁶ Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα – Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.1

Αιγυπτιωτών από τις *Ελληνικές Προξενικές Αρχές της Αιγύπτου*, αναγκάζοντάς τες να ανανεώνουν τα διαβατήρια, εφόσον είχαν βεβαιωθεί ότι η μετακίνηση των ατόμων είχε αμιγώς τουριστικό χαρακτήρα.²¹⁷ Με την σύμπραξη του ΥΠΕΘΟ, επιπλέον, πέτυχε να γίνει αποδεκτή η πρότασή του να επιτρέπεται, κατόπιν ειδικής άδειας του οργανισμού, στους τουρίστες, που αποχωρούσαν από την ελληνική επικράτεια, να εξάγουν ελληνικά προϊόντα σε μικρές ποσότητες καθώς και να κατατίθεται, για τους Έλληνες του εξωτερικού που κατέφθαναν στην Ελλάδα, το ποσό των 300 δραχμών, χωρίς την αύξηση του 30% του αναγκαστικού δανείου.²¹⁸

Στις υπόλοιπες παρεμβάσεις του ΕΟΤ συγκαταλέγονταν η χορήγηση – μετά την θέσπιση νόμου που όριζε την εκ περιτροπής κυκλοφορία των οχημάτων για λόγους οικονομίας – άδειας στους οδηγούς αυτοκινήτων των τουριστικών γραφείων για ελεύθερη μετακίνηση σε οποιαδήποτε μέρα, η – με αστυνομική διάταξη – ρύθμιση (έπειτα από μελέτη του οργανισμού) του ζητήματος των διατιμήσεων των αυτοκινήτων της πρωτεύουσας, η χορήγηση άδειας λειτουργίας σε δύο τουριστικά λεωφορεία χωρητικότητας είκοσι εννέα θέσεων για την κάλυψη της διαδρομής Αθήνα – Ναύπλιο, ο έλεγχος και η κατηγοριοποίηση των μονάδων φιλοξενίας στην Αθήνα αλλά και σε 54 ξενοδοχεία στον Πειραιά, σε 32 στην Αιδηψό, σε 30 Λουτράκι και σε 17 στη Χαλκίδα, το εγχείρημα μείωσης των διερμηνέων και η αντικατάσταση των ακατάλληλων εξ αυτών στις επαρχίες με νέους πιο ευγενείς και καταρτισμένους.²¹⁹ Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε η επιτυχία του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού – πιθανότατα σε μία προσπάθεια αντιγραφής της πολιτικής της ιταλικής ENIT – να ενισχύσει τον θεσμό των λαϊκών εκδρομών κατά το 1933, πείθοντας τους Σ.Ε.Κ. να παραχωρήσουν έκπτωση 50% στα μέλη των εκδρομικών σωματείων που χρησιμοποιούσαν τον σιδηρόδρομο, εφόσον ξεπερνούσαν τον αριθμό των 15 ατόμων.²²⁰ Πρόκειται για μία φιλοδοξία που είχε εμφανιστεί από τα πρώτα χρόνια της δράσης του ΕΟΤ (σσ. ο ΕΟΤ το 1931 έλαβε σε συνεργασία με την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων την πρωτοβουλία για την οργάνωση λαϊκών εκδρομών στην Χαλκίδα τις Κυριακές)²²¹ και ήταν σε συνοδοιπορία με το

²¹⁷ *Εκθεσις Πεπραγμένων ΕΟΤ 1932-1933*, ό.π., σ.65

²¹⁸ Στο ίδιο, σ.66-67: «Εκ παραλλήλου το Υπουργείον των Οικονομικών, τη αιτήσει του ΕΟΤ, διέταξε τα Ταμεία Πληρωμών του Κράτους όπως παρά των απερχόμενων εξ Ελλάδος Ελλήνων του Εξωτερικού κατατίθεται το ορισθέν εκ δραχμών 300 ποσόν, άνευ αυξήσεως 30% του αναγκαστικού δανείου».

²¹⁹ Στο ίδιο, σ.72, 90

²²⁰ Στο ίδιο, σ.68

²²¹ Κώστας Κατσιγιάννης, *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού...*, ό.π., σ.272

αναδυόμενο κίνημα του λαϊκού τουρισμού²²² και την φυσιολατρία. Έκπτωση 50% κατοχυρώθηκε, με την αρωγή των Σ.Ε.Κ. και της *Βαλκανικής Ομοσπονδίας Τουρισμού*, και για όλους τους Βαλκάνιους ταξιδιώτες που μετέβαιναν σε κάποιον από τους σταθμούς της ομοσπονδίας, μετά από ειδική έγκριση από την πλησιέστερη επιτροπή της Βαλκανικής Ομοσπονδίας Τουρισμού σε κάθε χώρα.²²³

Τέλος, όσον αφορά το κομμάτι της τουριστικής προπαγάνδας, με επίκεντρο την Αίγυπτο, διανεμήθηκε διαφημιστικό υλικό και συστάθηκε στην Αλεξάνδρεια μόνιμη προθήκη τουριστικών εκθεμάτων. Παράλληλα, εκδόθηκαν δεκαεπτά νέα διαφημιστικά έντυπα στην ελληνική, στην αγγλική, την σερβική κ.ά. γλώσσες, εμπλουτίστηκε το φωτογραφικό και κινηματογραφικό αρχείο του οργανισμού, οργανώθηκαν δεξιώσεις προς τιμήν επιφανών ξένων προσώπων του τουρισμού σε περίπτερα του ΕΟΤ, σε τοπικά γραφεία και σε μεγάλα ξενοδοχεία σαν την Μ. Βρετανία, και κοινοποιήθηκε, με μεγάλη επιτυχία, προπαγανδιστικό υλικό σε ξένα ταξιδιωτικά γραφεία. Δεν παραλήφθηκε δε η συμμετοχή σε επτά εκθέσεις και τέσσερα συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό.²²⁴

Ενόσω υλοποιούνταν αυτές οι πολιτικές, στα ανώτατα κλιμάκια του ΕΟΤ εξακολουθούσε να επικρατεί αναβρασμός σχετικά με την επίλυση του διοικητικού ζητήματος. Εν τέλει, αποφασίστηκε, τον Ιούλιο του 1934, με προτροπή του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Στ. Στεφανόπουλου, καθήκοντα γενικού διευθυντή να

²²² Ο λαϊκός τουρισμός είχε κάνει την εμφάνισή του στην Ευρώπη αυτήν την περίοδο και είχε απασχολήσει έντονα τους εμπειρογνώμονες του τουριστικού πεδίου. Ωστόσο, γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά τις τελευταίες προπολεμικές δεκαετίες. Βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.33.197, Έκθεση της ΕΤΕ, *Περί Τουρισμού εν Ελλάδι*, Ιούνιος 1944, σ.47: «Ο λαϊκός τουρισμός, δημιούργημα της τελευταίας δεκαετίας, έλαβε μεγάλην ανάπτυξιν εις τα κράτη της Ευρώπης με μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα, μετά την επικράτησιν προοδευτικών αντιλήψεων, όσον αφορά την υγιάν και την συμμετοχήν εις τον πολιτισμόν των εργαζομένων, εις τους οποίους ανεγνωρίσθη το δικαίωμα να εργάζονται και κατοικούν υπό υγιεινούς όρους και να αναπαύονται αναλόγως της εργασίας των. Επίσης, ανεγνωρίσθη η υποχρέωσις των εργοδοτών και του Κράτους, όπως παρέχουν εις τους εργαζόμενους τα μέσα ώστε να διέρχονται τας διακοπάς εις τόπους παραθερισμού ή να παρέχουν ευκαιρίας τουριστικών ταξιδίων. Εν Ευρώπη την πρωτοβουλίαν έλαβον τα Κράτη και διωργάνωσαν, εν συνεργασία μετά των εργοδοτών, διά την πολυάριθμον τάξιν των εργαζομένων, τον λαϊκόν τουρισμόν, ο οποίος είχε διά τους τουριστικούς τόπους τεράστιαν σημασίαν, εφόσον συνέρρεον εις αυτούς οι παραθερισταί και επισκέπται κατά εκατοντάδας χιλιάδας».

²²³ Έκθεσις *Πεπραγμένων ΕΟΤ 1932-1933*, ό.π., σ.68

²²⁴ Στο ίδιο σ.72-80. Όσον αφορά τις εκθέσεις που έλαβε μέρος ο ΕΟΤ κατά το έτος 1933, αυτές ήταν: α) η Διαρκής Έκθεση Ζαππείου, β) η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, γ) η Διεθνής Έκθεση Bari, δ) η Έκθεση Ελληνικού Βιβλίου Παρνασσού, ε) η Διεθνής Έκθεση Τουρισμού στις Βρυξέλλες, στ) η Μόνιμη Έκθεση του Ελληνικού Προξενείου Τεργέστης και ζ) η Μόνιμη Ελληνική Έκθεση του Προξενείου του Μονάχου. Όσον αφορά τα συνέδρια που συμμετείχε ο ΕΟΤ, αυτά ήταν: 1) το Conference Europeene des Interets Economiques du Turisme στην Νίκαια της Γαλλίας, 2) το Conseil Central du Tourisme International στο Κάιρο, 3) το Alliance Internationale du Tourisme στη Ρώμη, 4) στο 4^ο συνέδριο της Βαλκανικής Ομοσπονδίας Τουρισμού στη Θεσσαλονίκη

αναλάβει ο καθηγητής Ιωάννης Τουρνάκης.²²⁵ Η τοποθέτηση του Τουρνάκη στην ηγεσία του φορέα²²⁶ συνοδεύθηκε από μία ευρύτερη συζήτηση για την οριοθέτηση μίας νέας στρατηγικής για τον τουρισμό. Μετά από πολλές συνεδριάσεις κυριάρχησε η αντίληψη πως η δομή του ΕΟΤ θα έπρεπε να αλλάξει σε ορισμένα σημεία, ούτως ώστε να ομοιάζει περισσότερο με τον ιταλικό τουριστικό φορέα, την ENIT, ενώ ταυτόχρονα εξετάστηκε και η σύσταση ενός νέου οργάνου, του *Ανώτατου Συμβουλίου Τουρισμού* (ΑΣΤ), για τον σχεδιασμό της τουριστικής πολιτικής. Βασικοί στόχοι της νέας κυβέρνησης ήταν η ενίσχυση της κρατικής παρέμβασης στο τουριστικό πεδίο έναντι της επιχειρηματικότητας που προωθούσαν οι Φιλελεύθεροι κατά τα προηγούμενα έτη. Επίσης, κρίθηκε αναγκαία η στελέχωση του ΑΣΤ με πρόσωπα φιλικά διακείμενα προς την αντιβενιζελική κυβέρνηση, ορισμένα εκ των οποίων θα συμμετείχαν και στο άλλοτε βενιζελικό Δ.Σ. του ΕΟΤ.²²⁷ Η γενικότερη ενίσχυση της αντιβενιζελικής παρουσίας στις διοικητικές θέσεις που σχετίζονταν με την τουριστική δραστηριότητα, αποτέλεσε πρωτεύον ζήτημα και υπό αυτό το πρίσμα η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε ήδη από τις αρχές του 1934 προχωρήσει στη δημιουργία της θέσης του Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, διορίζοντας τον άλλοτε βουλευτή Αχαϊοήλιδας και στενό συνεργάτη του βασιλέως Κωνσταντίνου, Θάνο Πετραλιά.²²⁸ Πρόκειται για

²²⁵ Βλ. Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.203: « Ο Ιωάννης Τουρνάκης (1893-1941), με καταγωγή από την Κορινθία, σπούδασε στη Νομική του Πανεπιστημίου Αθηνών, και συνέχισε τις σπουδές του στα οικονομικά σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (Μονπελιέ, Ζυρίχη, και στην “Ελεύθερη Σχολή Πολιτικών Επιστημών” στο Παρίσι). Το 1925 εξελέγη καθηγητής Εφαρμοσμένης Πολιτικής Οικονομίας στην Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, της οποίας χρημάτισε διευθυντής στο διάστημα 1931-1933. Διετέλεσε επίσης γενικός γραμματέας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (1925), κυβερνητικός αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην πρώτη οικονομική συνδιάσκεψη της ΚτΕ και στις διεθνείς Διασκέψεις Εργασίας (1925, 1927, 1929). Δημοσίευσε διάφορες μελέτες όπως *Εξωτερική εμπορική πολιτική, Συνάλλαγμα και συναλλαγματική πολιτική* κ.ά. Στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας αναδείχθηκε σε οργανικό διανοούμενο του “καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου” μέσω της έκδοσης του περιοδικού *Νέα Πολιτική*».

²²⁶ Ο διορισμός του Ιωάννη Τουρνάκη στην ηγεσία του ΕΟΤ προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων προσώπων και ιδιαιτέρως του Θάνου Πετραλιά, ο οποίος στον Τύπο παρουσιαζόταν ως ο επικρατέστερος υποψήφιος για την διοίκηση του οργανισμού. Μάλιστα, σύμφωνα με εφημερίδες της εποχής, λίγο μετά τον διορισμό προκλήθηκε σοβαρό επεισόδιο ανάμεσα στον νέο διευθυντή του ΕΟΤ και τον Θ. Πετραλιά. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα – Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ. ii και Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα με αποκόμματα εφημερίδων και φωτογραφίες από περιοχές της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της θητείας του Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.12-13.

²²⁷ Βλ. Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.204-206

²²⁸ Η τοποθέτηση του Θάνου Πετραλιά στη θέση του Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού σχολιάστηκε αρνητικά από τον βενιζελικό τύπο που έκανε λόγο για «διορισμό φίλου» του πρωθυπουργού, σε αντίθεση με τις αντιβενιζελικές εφημερίδες που αντιμετώπισαν το διορισμό θετικά. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα – Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.2, απόκομμα από την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* με τίτλο «Κατόπιν αξιώσεως του κ. Πρωθυπουργού δημιουργείται πολυδάπανος θέσις εις τον τουρισμόν προς διορισμόν φίλου» με ημερομηνία 24/2/1934.

έναν άνθρωπο που κατά τη διάρκεια της θητείας του άφησε σημαντικό αποτύπωμα στο τουριστικό πεδίο, καθώς συνέταξε σπουδαίες μελέτες για την ανάδειξη των Μετεώρων, του Πηλίου, της μονής Πόρου, του Φρουρίου των Πατρών κ.ά. τόπων ως τουριστικών σημείων. Επιπλέον, υπήρξε πρωτεργάτης της ίδρυσης του τουριστικού ξενοδοχείου Vulcan Hotel στη Σαντορίνη και της αναβίωσης της λιτανείας του Άγιου Ανδρέα στην Πάτρα. Επιπροσθέτως, μερίμνησε για την σύσταση Τοπικών Επιτροπών για την προώθηση της τουριστικής δραστηριότητας στην περιφέρεια, πραγματοποιώντας μάλιστα συχνά προσωπικές επισκέψεις στις ελληνικές επαρχίες με σκοπό τον έλεγχο της λειτουργίας των επιτροπών και την διερεύνηση των τουριστικών δυνατοτήτων κάθε περιοχής.²²⁹

Στο πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος για τον τουρισμό ήταν και η αύξηση της κρατικής εισφοράς για την επιτέλεση περισσότερων παραγωγικών έργων, στόχος που, παρά τις πολιτικές υποσχέσεις, όπως αποδείχθηκε, δεν επιτεύχθηκε ποτέ, αφού ο ΕΟΤ καθ' όλη την διάρκεια του 1934 έλαβε επισήμως από το Κράτος μόλις 500.000 δραχμές και προς τους τελευταίους μήνες του έτους μια έκτακτη εισφορά αξίας 1.500.000 δραχμών.²³⁰ Η υποχρηματοδότηση από πλευράς της πολιτείας σχολιαζόταν αρνητικά από τις εφημερίδες, που υπογράμμιζαν πως με αυτό το ποσό η τουριστική άνθιση ήταν ανέφικτη. Ο δημοσιογράφος Αντώνης Χατζηαποστόλου, φέρ' ειπείν, έγραφε χαρακτηριστικά τον Ιούλιο του 1934: «Έργον του τουρισμού σημαίνει πρώτα απ' όλα, χρήμα. Και δεν είναι δυνατόν να θεωρηθή "χρήμα" το ποσόν των 500.000 δραχμών. Η Κυβέρνησις πρέπει να εννοήσει ένα πράγμα: ότι ή θα δαπανήση διά τον Οργανισμόν του Τουρισμού και θα θελήση να επιδιώξη την επιτυχίαν των σκοπών που ετέθησαν με την σύστασίν του ή πρέπει να τον καταργήση». Και συμπλήρωνε προσάπτοντας μομφή στην αντιβενιζελική ηγεσία: «Επί τέλους, πρέπει νομίζομεν εκτός από τα άλλα μικροσυμφέροντα των κομμάτων, να επιδιωχθή το γενικώτερον ελληνικόν συμφέρον. Και χωρίς να θέλωμεν να υποστηρίξωμεν, μολονότι θα ήτο δυνατόν, ότι διά του τουρισμού λύεται το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος, φρονούμεν ότι ο Τουρισμός αντιμετωπιζόμενος όχι με τα μέτρα των δήθεν οικονομιών της παρούσης κυβερνήσεως, αλλά με το πρίσμα της πλουτοφόρου πράγματι πηγής του, μπορεί αξιόλογα να αντικαταστήση την υλικήν βοήθειαν, την

²²⁹ Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Ευχαριστήρια Επιστολή Κ. Λογοθετόπουλου (Προέδρου ΕΟΤ) στον Θάνο Πετραλιά για το πολυσχιδές έργο του ως Προέδρου στον ΕΟΤ με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1936

²³⁰ Τούτο τεκμαίρεται και από την Έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού για το έτος 1934. Βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.50

οικονομικήν αρωγήν που έδιδαν άλλοτε εις την πτωχήν Ελλάδα τα εμβάσματα των μεταναστών της, τους άδηλους δηλαδή πόρους. Θα το αντιληφθή – τουλάχιστον αυτό – η κυβέρνηση;».²³¹ Φυσικά, στο κείμενό του δεν δίσταζε να αναφερθεί και στην οικτρότητα που εντοπιζόταν στην διοίκηση του ΕΟΤ, που μέχρι την ανάθεση της θέσης του Γενικού Διευθυντή στον Ιωάννη Τουρνάκη, καθοδηγούνταν για 15 μήνες από μία προσωρινή ηγεσία.²³²

Καθίσταται πρόδηλο, επομένως, πως και, για μεγάλο μέρος του 1934, η Διεύθυνση του ΕΟΤ παρέμενε μεταβατική, εξέλιξη που δυσχέραινε την πραγμάτωση ουσιαστικών έργων. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, ο οργανισμός εξακολούθησε να κάνει παραινετικές υποδείξεις πετυχαίνοντας ορισμένα θετικά αποτελέσματα. Στον τομέα των Συγκοινωνιών, επί παραδείγματι, αποβλέποντας στην προώθηση του εσωτερικού τουρισμού,²³³ κατόρθωσε να πείσει τους Σ.Ε.Κ να εφαρμόσουν για το 1934 εκπτώσεις της τάξεως του 35% για κάθε τουρίστα που θα ταξίδευε επί δέκα συνεχόμενες ημέρες στην χώρα, και του 50% για τους ταξιδιώτες που μέσω του σιδηροδρόμου θα περιέρχονταν τα ελληνικά εδάφη από είκοσι μέρες έως έξι μήνες. Αλλά και οι ΣΠΑΠ και οι Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας συμφώνησαν, χάρη στον ΕΟΤ, να παρέχουν στους τουρίστες της θερινής περιόδου (15 Ιουνίου έως 30 Σεπτεμβρίου) έκπτωση 25%.²³⁴ Στην ατμοπλοΐα, ο ΕΟΤ σημείωσε ακόμη πιο πολλά επιτεύγματα κι αυτό γιατί με τη διαμεσολάβησή του μειώθηκαν τα φαρικά και τα περί αγκυροβολίας τέλη, καταργήθηκε η υποχρεωτική – κατ' άτομο – ιατρική επίσκεψη για τους ταξιδιώτες που προέρχονταν από τα λιμάνια της Τουρκίας και της Μαύρης Θάλασσας, η οποία χώλαινε την τουριστική κίνηση από τους τόπους εκείνους, αφαιρέθηκε η άδεια επιβίβασης στα άτομα που ψευδώς προσέγγιζαν τους τουρίστες

²³¹ ΙΑΕΤΕ, 1.47.2.577, απόκομμα εφημερίδας της 11^{ης} Ιουλίου 1934, Αντώνης Χατζηποστόλου, Η ΕΛΛΑΣ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟΝ ΑΦΑΝΗΣ, ΞΕΝΗ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΣ. ΤΙ ΕΓΙΝΕ ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ. ΣΠΑΤΑΛΛΑΙ ΠΟΥ... ΩΦΕΛΟΥΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΙ... ΠΟΥ ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΟΥΝ. – Ή ΘΑ ΔΙΑΦΗΜΙΣΩΜΕΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑΝ Ή ΝΑ ΜΗ ΟΜΙΛΩΜΕΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ.

²³² Στο ίδιο

²³³ Η ενίσχυση του εσωτερικού τουρισμού υπήρξε βασικός στόχος του νέου Γενικού Διευθυντή Ιωάννη Τουρνάκη. Σε συνέντευξή του, μάλιστα, στην εφημερίδα *Ηχώ της Ελλάδος* εξομολογούνταν πως ο εσωτερικός τουρισμός «έχει μεγαλύτεραν σημασίαν διότι η ανάπτυξις αυτού και συνάλλαγμα εις την χώραν εξοικονομεί, εφόσον αποφεύγεται η μετάβασις των Ελλήνων εις την ξένην προς παραθερισμόν, αλλά και παρέχει εις τους Έλληνας την ευκαιρία να γνωρίσουν και να αγαπήσουν την με τόσας καλλονάς εστολισμένην πατρίδαν μας, αλλά επιπλέον συντελείν κα εις την προαγωγήν του εξωτερικού τουρισμού, δεδομένου ότι όσον περισσότερο έχει τακτοποιηθεί τουριστικώς μια χώρα, τόσον περισσότερο τον ελκύει ξένους». Για περισσότερα, Βλ. *Ηχώ της Ελλάδος*, διευθυντής Κωστής Μπαστιάς, 8 Μαΐου 1935, «Εσωτερικός Τουρισμός», σ.1-2.

²³⁴ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.11

ζητώντας τους χρηματικά ποσά για φιλανθρωπικούς σκοπούς και καθιερώθηκε έκπτωση 40% για τους αντιπροσώπους του *Παγκόσμιου Ταχυδρομικού Συνεδρίου* στο Κάιρο.²³⁵

Παραγωγικά έργα ο ΕΟΤ πραγματοποίησε στον τομέα της οδοποιίας. Συγκεκριμένα, κατασκεύασε γέφυρα στον Κλάδεο Ποταμό στην Ολυμπία επιδιορθώνοντας πλήρως την συγκοινωνία της αρχαιολογικής περιοχής, επισκεύασε και ενημέρωσε το περιεχόμενο των καθοδηγητικών πινακίδων προσθέτοντας τρεις νεότερες έξω από το θεραπευτήριο *Σωτηρία* και ξεκίνησε τις εργασίες για την ολοκλήρωση της οδού Κούλα – Σερρών. Καίριο ρόλο, επίσης, διαδραμάτισε στην «πισσόστρωσιν του πεζοδρομίου της οδού Διονυσίου Αεροπαγίτου μεταξύ των θεάτρων Διονύσου και Ηρώδου Αττικού», καθώς το υπουργείο Συγκοινωνίας που ανέλαβε το εν λόγω έργο, το έκανε, όπως και άλλα, λαμβάνοντας υπόψη του έναν πίνακα που είχε καταθέσει πριν δύο χρόνια ο οργανισμός για την επέκταση των τουριστικών δρόμων.²³⁶ Η μέριμνα του ΕΟΤ για την οδοποιία δεν ήταν τυχαία, αφού η βελτίωση του οδικού δικτύου κρινόταν, μαζί με την ανάπτυξη της ξενοδοχίας, ως το πιο απαραίτητο μέτρο για την προσέλκυση των τουριστών. Εντούτοις, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης ήταν αδύνατη η υλοποίηση ενός προγράμματος δημιουργίας και συντήρησης δρόμων ευρείας κλίμακας, με αποτέλεσμα το μήκος των ελληνικών οδών κατά το 1934 να ανέρχεται μόλις σε 11.714 χλμ. – αριθμός αισθητά χαμηλότερος σε σύγκριση με άλλες χώρες.²³⁷

Από τα πεπραγμένα του ΕΟΤ δεν απουσίασαν και οι ενέργειες διαφήμισης της Ελλάδας ως τουριστικού τόπου. Σ' αυτές συγκαταλέγονταν η έκδοση δεκατεσσάρων νέων εντύπων,²³⁸ η συμμετοχή σε πέντε διεθνείς εκθέσεις,²³⁹ η αποστολή

²³⁵ Στο ίδιο, σ.12-15

²³⁶ Στο ίδιο, σ.16.

²³⁷ Η Ελλάδα μέχρι το 1934 διέθετε μόλις 11.714 χλμ. Δρόμων, υστερώντας πολύ σε σχέση με την Αγγλία (362.328 χλμ.), την Γαλλία (651.857 χλμ.), το Βέλγιο (31.165 χλμ.), την Γερμανία (349.928 χλμ.), την Ιταλία (183.633 χλμ.), την Ρουμανία (184.000 χλμ.), την Βουλγαρία (16.185 χλμ.) και τη Νοτιοσλαβία (39.600). Βλ. το περιοδικό *Συγκοινωνία*, 9 Σεπτεμβρίου 1935, Χρ. Κανελλόπουλος, «Η εξέλιξις των συγκοινωνιακών μέσων. Σύνομη ανασκόπησις», σ.155 – 156.

²³⁸ Βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.19-20. Πρόκειται για τις εκδόσεις: 1) Οδηγός Ξενοδοχείων της Ελλάδος που κυκλοφόρησε στα Γαλλικά, τα Αγγλικά και τα Γερμανικά, 2) τον Αρχαιολογικό και εικονογραφημένο οδηγό Ολυμπίας στην αγγλική γλώσσα, 3) τους πολύχρωμους διαφημιστικούς πίνακες Αιδηψού και 4) Λουτρακίου γραμμένους στα αραβικά, τα αγγλικά και τα γαλλικά, 5) τα διαφημιστικά πολύχρωμα και εικονογραφημένα πολύπτυχα Αιδηψού και 6) Λουτρακίου στα αραβικά, τα αγγλικά και τα γαλλικά, 7) τα Πολύπτυχα στα γαλλικά για τις εκδρομές στα νησιά του Αιγαίου, 8) Φυλλάδια γενικών πληροφοριών στα γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά και τουρκικά για τους ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 9) τους διαφημιστικούς πίνακες του ναού της Απέρου Νίκης από τον Ελβετό εικαστικό Budry, 10) τα πολύπτυχα της Θεσσαλονίκης που περιλάμβαναν χάρτη των βυζαντινών μνημείων, 11) τα φυλλάδια για το ταξίδι στο Άγιο Όρος, 12) τις εγκυκλίους και τις εικόνες για την καλοκαιρινή

προπαγανδιστικού υλικού στο εξωτερικό, η ζήτηση για το οποίο αυξήθηκε όσο ποτέ άλλοτε ξεπερνώντας κάθε προσδοκία των ιθυνόντων του ΕΟΤ, και η σύναψη ειδικών συμφωνιών με την Ολλανδία, την Γιουγκοσλαβία, την Ουγγαρία, την Πολωνία, το Βέλγιο, την Βουλγαρία, την Τουρκία, την Αργεντινή, την Γαλλία, την Αυστρία και την Ιταλία για την ανταλλαγή διαφημιστικών.²⁴⁰ Δεν παραλείφθηκε, σύγκαιρα, η αποστολή φωτογραφιών και πινάκων με αρχαιότητες και σκηνές από την λαϊκή ζωή της υπαίθρου²⁴¹ σε ξενοδοχεία, κέντρα και εστιατόρια της ελληνικής επικράτειας καθώς και η φιλοτεχνία σχεδίων ευπρεπισμού του Δαφνίου, του Λυκαβηττού, του Ξυλόκαστρου και άλλων περιοχών, σχεδίων κατασκευής τουριστικών ξενοδοχείων στη Σαντορίνη, λουτρικών παραλιακών καταστημάτων κ.ο.κ.²⁴²

Στις υπόλοιπες δράσεις του φορέα περιλαμβάνονταν η διοργάνωση εκδρομών για τους σπουδαστές της Σχολής Ξεναγών προς τα πιο περιώνυμα αρχαιολογικά μνημεία με τη συνοδεία εξειδικευμένων αρχαιολόγων και καθηγητών, με σκοπό την βέλτιστη κατάρτισή τους, η αποστολή παράκλησης προς το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης για την οργάνωση ομάδας ξεναγών από πολύγλωσσους φοιτητές της φιλολογικής σχολής μιας και η πόλη δεν διέθετε αντίστοιχη σχολή, αλλά και ο εξωραϊσμός τουριστικών χώρων και περιοχών.²⁴³ Διοργανώθηκε, επίσης, με σύσταση του Δ.Σ. του ΕΟΤ και σε συνεργασία με διάφορα τουριστικά γραφεία, σωματεία και ιδιώτες – σε μία ακόμη απέλπιδα προσπάθεια ενίσχυσης του εσωτερικού τουρισμού – θαλάσσια εκδρομή από τον Πειραιά μέχρι τη Σύρο, με ενδιάμεσες στάσεις στο Ηράκλειο, την Σαντορίνη, την Πάρο, την Δήλο, την Μύκονο, την Τήνο και την Σύρο.²⁴⁴

Έπειτα από τις παραπάνω κινήσεις, ακολούθησε τον Ιανουάριο του 1935 η θέσπιση του νόμου 6450/1935 που παγίωνε την πολιτική των αντιβενιζελικών για την οργάνωση της τουριστικής βιομηχανίας.²⁴⁵ Βάσει τούτου, ιδρύονταν το Ανώτατο

περίοδο, 13) το καλλιτεχνικό φυλλάδιο για τις καλοκαιρινές διακοπές και της Λουτροπόλεις της Ελλάδας στα αγγλικά, τα γαλλικά και τα αραβικά και 14) το ενημερωτικό φυλλάδιο για τα τελωνεία.

²³⁹ *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.23. Η Ελλάδα συμμετείχε: 1) στην Διεθνή Έκθεση του Σικάγο, 2) στη Διεθνή έκθεση του Μπάρνι, 3) στην έκθεση του Ζάγκρεμπ, 4) στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, 5) στην μόνιμη έκθεση στο Ζάππειο.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ.23

²⁴¹ Η στροφή προς την προβολή της παραδοσιακής τέχνης και κουλτούρας στο πλαίσιο του τουρισμού, ξεκίνησε από εκείνους τους χρόνους και κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου.

²⁴² *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.26

²⁴³ Στο ίδιο, σ.32-33, 36

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ.42

²⁴⁵ ΦΕΚ 14/Α, 13 Ιανουαρίου 1935, ν.6450 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”»

Συμβούλιο Τουρισμού (ΑΣΤ) με στόχο «τον συντονισμό των προς προαγωγή του Τουρισμού εν τη χώρα ενεργειών, την χάραξιν της ακολοθητέας τουριστικής κινήσεως και του υπό του Ε.Ο.Τ ακολουθητέου προγράμματος ενέργειας».²⁴⁶ Το αρτισύσταστο όργανο θα ήταν πολυμελές²⁴⁷ και τα μέλη του, που δεν προβλεπόταν να λαμβάνουν κάποιο μισθό, θα συνεδρίαζαν κατά κανόνα κάθε τρεις μήνες, παραμένοντας στα καθήκοντά τους, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, για μία τετραετία.²⁴⁸ Με το πέρας αυτής θα έπονταν εκλογές για την ανάδειξη νέων μελών, προκειμένου να συνεχιστεί το έργο του συμβουλίου για την ρύθμιση της τουριστικής πολιτικής, την οποία όφειλαν να εφαρμόζουν πιστά όλα τα όργανα, συμπεριλαμβανομένου του ΕΟΤ.²⁴⁹ Στη θέση δε του Προέδρου τοποθετήθηκε, κατόπιν μυστικής ψηφοφορίας, ο Κ. Λογοθετόπουλος και του Αντιπροέδρου ο Γ. Βλάχος.²⁵⁰

Με τον καινούργιο νόμο αλλαγές προβλέπονταν και στην σύνθεση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, που εφεξής θα διοικούνταν από επταμελές Συμβούλιο, με τα έξι μέλη να καθορίζονται από το ΑΣΤ και το έβδομο από τον Διευθυντή του Δημόσιου Λογιστικού. Οι υπηρεσίες του ΕΟΤ και τα επιμέρους γραφεία θα καταργούνταν και στη θέση τους θα ιδρύονταν νέα τμήματα. Συγκεκριμένα, δημιουργούνταν: α) η Διεύθυνση Εξωτερικού Τουρισμού στην οποία υπάγονταν τα γραφεία Εξωτερικής Προπαγάνδας, Διεθνούς Επικοινωνίας και

²⁴⁶ Στο ίδιο, άρθρο 1

²⁴⁷ Σ' αυτό συμμετείχαν ως τακτικά μέλη οι Δήμαρχοι Αθηνών και Πειραιά, οι Διοικητές ή υποδιοικητές της Τράπεζα της Ελλάδος και της ΕΤΕ, ο πρόεδρος του ΟΛΠ, δύο αντιπρόσωποι από το Δ.Σ. της ΕΛΠΑ, ένας αντιπρόσωπος της αερολέσχης της Ελλάδος, ένας αντιπρόσωπος ή αναπληρωτής της Σιδηροδρομικής Συγκοινωνίας διορισμένος από τις διευθύνσεις των Σ.Ε.Κ και των Σ.Π.Α.Π, ένας αντιπρόσωπος των θαλάσσιων συγκοινωνιών επιλεγμένος από τις ηγεσίες της Εθνικής Ατμοπλοΐας και της Πανελλήνιας Ατμοποϊκής Ενώσεως, ένας αντιπρόσωπος ή αναπληρωτής από τα Δ.Σ. του Ορειβατικού Συνδέσμου και των τουριστικών σωματείων που είχαν συμπληρώσει δέκα χρόνια επιτυχημένης παρουσίας στο τουριστικό πεδίο, ένας αντιπρόσωπος του ξενοδοχειακού κλάδου διοριζόμενος από την Πανελλήνια Ένωση Τουριστικών Ξενοδοχείων, ο πρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων, ένας αντιπρόσωπος ή αναπληρωτής των ταξιδιωτικών και τουριστικών γραφείων καθορισμένος από τον ελληνικό Σύνδεσμο των Ταξιδιωτικών και Τουριστικών Γραφείων, ο Γενικός Διευθυντής της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων ή κάποιος αντιπρόσωπός του που συν τοις άλλοις θα εκτελούσε και χρέη Γενικού Γραμματέα, ο Γενικός Διευθυντής του Δημόσιου Λογιστικού ή κάποιος αναπληρωτής του, πέντε πολίτες έμπειροι στα τουριστικά ζητήματα με τους τρεις να επιλέγονται από το Υπουργικό Συμβούλιο και τους υπόλοιπους δύο από τα άλλα μέλη του ΑΣΤ.

²⁴⁸ Στις θέσεις τους θα παρέμεναν οι Δήμαρχοι Αθηνών και Πειραιά, οι Διοικητές ή υποδιοικητές της Τράπεζα της Ελλάδος και της ΕΤΕ, ο πρόεδρος του ΟΛΠ, ο πρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων, ο Γενικός Διευθυντής του Δημοσίου Λογιστικού ή ο αντιπρόσωπός του και ο Διευθυντής της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων.

²⁴⁹ ΦΕΚ 14/Α, 13 Ιανουαρίου 1935, ν.6450 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”», άρθρο 2

²⁵⁰ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763, Πρακτικών Συνεδριάσεως του Ανώτατου Συμβουλίου Τουρισμού της 28^{ης} Μαρτίου 1935

Εξωτερικών Αντιπροσωπειών, Πληροφοριών Κινήσεως Ξένων και ελέγχου Τουριστικών Πρακτορείων και Συγκοινωνιών, β) η Διεύθυνση Εσωτερικού Τουρισμού στην οποία ανήκαν τα γραφεία Εσωτερικού Τουρισμού, Προπαγάνδας και Τοπικών Επιτροπών, Ξενοδοχείων και Τουριστικών Επαγγελματιών, Εξωραϊσμού, Εποπτείας και Επιθεωρήσεως Τουριστικών Κέντρων, Πρωτοκόλλου και Διεκπεραιώσεως και Εορτών και Λαϊκής Τέχνης και γ) τα γραφεία Καλλιτεχνικών, Μελετών και Στατιστικής, Τύπου και Λογιστηρίου και Διαχειρίσεως που υπάγονταν απευθείας στην Γενική Διεύθυνση. Αξίζει να σημειωθεί πως οι νέες υπηρεσίες θα δραστηριοποιούνταν με καλύτερους όρους, αφού προβλεπόταν η αύξηση της κρατικής επιχορήγησης σε 10.000.000 δραχμές.²⁵¹

Δεν ήταν, ωστόσο, μόνο η επιλογή της αντιβενιζελικής ηγεσίας να αυξήσει την κρατική εισφορά για τον τουρισμό, που παρουσίαζε αξιοσημείωτο ενδιαφέρον, μα και η απόφασή της να επικυρώσει με νόμο την σύσταση της Τουριστικής Αστυνομίας,²⁵² η οποία θα δρούσε στις πρόσφατα καθορισμένες «ζώνες εμφανίσεως»²⁵³ συνιστώντας έμμεσα το «δεξί χέρι» του ΕΟΤ. Καθοριστική συμβολή στην δημιουργία της, είχε ο αστυνομικός Νικόλαος Νέρης,²⁵⁴ ο οποίος τέθηκε

²⁵¹ Στο ίδιο, άρθρο 6

²⁵² Στο ίδιο, άρθρο 14

²⁵³ Στις ζώνες εμφανίσεως εντάχθηκαν αρχικά οι πιο επισκέψιμες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά (π.χ. η Ακρόπολη, το Θησείο, τα Προπύλαια, ο παραλιακός δρόμος του Φαλήρου όπου αποβιβάζονταν τα κρουαζιερόπλοια κ.ά. χώροι κοντά σε μνημειακούς ή εν γένει τουριστικούς τόπους).

²⁵⁴ Ο Νικόλαος Νέρης γεννήθηκε το 1900 στη Μύκονο. Φοίτησε στο δημοτικό σχολείο και το Σχολαρχείο της χώρας της Αμοργού και ολοκλήρωσε την βασική του εκπαίδευση στο Γ' Γυμνάσιο Αθηνών. Στη συνέχεια, σπούδασε Νομικά, Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες και το 1917 διορίστηκε στο Υπουργείο Οικονομικών έχοντας περάσει επιτυχώς από εξετάσεις. Το 1920 κατετάγη ως δικηγόρος στην Αστυνομία Πόλεων στην Κέρκυρα και ορίστηκε υπασπιστής 3 Αγγλων και 4 Ελλήνων στρατηγών. Το 1922 υπηρέτησε στην Αστυνομία Πάτρας παραμένοντας εκεί μέχρι το 1927 και από το 1928 μετατέθηκε στην Αστυνομία Πόλεων Αθηνών. Το 1933, ως μέλος της Ελληνικής Αστυνομίας, εργάστηκε για την σύσταση της Τουριστικής Αστυνομίας η οποία και ιδρύθηκε στα 1934-1935. Ο ίδιος μάλιστα, διατέλεσε διευθυντής της έως την περίοδο 1940-41, οπότε και εγκατέλειψε τα καθήκοντά του για να οργανώσει την Παθητική Αεράμυνα της χώρας. Κατά τους μεταπολεμικούς χρόνους ανέλαβε μία σειρά υψηλών αξιωματικών. Το 1946 μετέβη με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης στη Γερμανία ως μάρτυρας της Ελλάδας στην Δίκη της Νυρεμβέργης και έναν χρόνο αργότερα ορίστηκε Διευθυντής του Υπουργείου Εσωτερικών και της Αστυνομίας Πόλεων, στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1960. Παράλληλα, με την εργασία του στην Αστυνομία, τέθηκε το 1948 από τον βασιλιά Παύλο επικεφαλής του *Εθνικού Ιδρύματος Βασιλιάς Παύλος*, θέση που διατήρησε έως το 1958 χωρίς να λάβει κάποιο μισθό. Έπειτα, εγκατέλειψε την διεύθυνση του ιδρύματος διατηρώντας μόνο τη θέση του συμβούλου σ' αυτό (μέχρι την 1^η Ιανουαρίου 1967) και παρέμεινε στην Αστυνομία, απ' όπου συνταξιοδοτήθηκε το 1960, έχοντας στο μεταξύ οργανώσει το Ταμείο Υγείας των Αστυνομικών (1960). Την περίοδο 1961-63 εγκαταστάθηκε στην Κύπρο, όπου διατέλεσε σύμβουλος Τουρισμού, ενώ ενεπλάκη και στην τουριστική οργάνωση του Λίβανου. Μετά την επιβολή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, έπεσε σε δυσμένεια με τους ιθύνοντες του καθεστώτος να του αφαιρούν ένα ποσό από την σύνταξή του. Στα κατοπινά χρόνια αναδείχθηκε πρόεδρος των απόστρατων αξιωματικών της Αστυνομίας, πρόεδρος των Αμοργίνων και αντιπρόεδρος Κυκλάδων νήσων. Σημαίνοντα ρόλο είχε και στην ανάπτυξη και διάδοση του Προσκοπισμού, στον οποίο αναμείχθηκε ενεργά στο διάστημα 1910 – 1950. Απεβίωσε το 1990. Για περισσότερα σχετικά με την

επικεφαλής της, έχοντας ξεκινήσει να σχεδιάζει την δράση της ήδη από το 1933. Βασικός σκοπός της ήταν η «υποβοήθηση των κάθε φύσης σκοπών του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και η εφαρμογή σε ολόκληρο το Κράτος των σχετικών νομικών διατάξεων».²⁵⁵ Την ίδια στιγμή, καλούνταν να ελέγχει τακτικά την κατάσταση των τουριστικών πινακίδων, των καταφυγίων, των τουριστικών σημείων (αρχαιολογικοί χώροι, ξενοδοχεία, εστιατόρια, λουτροπόλεις, κέντρα ψυχαγωγίας, θέατρα, κινηματογράφοι, σταθμοί, αποβάθρες, ζώνες εμφανίσεως), των μέσων μαζικής μεταφοράς, καθώς και την παρουσία των μικροπωλητών, των λεμβούχων, των οδηγών και των ξεναγών· να εξασφαλίζει την επικοινωνία του ΕΟΤ με τα τοπικά αστυνομικά τμήματα και να υποβοηθά τα τελευταία στα όποια – σχετικά με τον τουρισμό – προβλήματα τους.²⁵⁶

Από τον πρώτο καιρό της εμφάνισής της, η Τουριστική Αστυνομία μερίμνησε για τον ευπρεπισμό των αρχαιολογικών και των άλλων τουριστικών σημείων παρακολουθώντας την καθαριότητά τους και απομακρύνοντας τους παράνομους πλανόδιους μικροπωλητές και τελάληδες τουριστικών επιχειρήσεων για τους οποίους παραπονούνταν οι ταξιδιώτες. Η δράση της αυτή, εντούτοις, δεν ήταν αρκετή για να εκπληρώσει τις φιλοδοξίες για την ραγδαία αύξηση της τουριστικής κίνησης. Όπως εξομολογούνταν, τον Ιανουάριο του 1935, στις στήλες της *Καθημερινής* ο Διευθυντής του ΕΟΤ Ιωάννης Τournάκης, επείγουσες παρέμεναν οι πολιτικές για τη βελτίωση του οδικού δικτύου και των λοιπών συγκοινωνιών (ακτοπλοΐα, σιδηρόδρομοι κ.ο.κ), την επέκταση των εναέριων μέσων, ένα θέμα που είχε απασχολήσει αρκετά την κυβέρνηση,²⁵⁷ και τον εξωραϊσμό των Αθηνών, που συνιστούσε το πιο περιώνυμο τουριστικό κέντρο.²⁵⁸ Σ' αυτές θα επεδίωκε να εστιάσει ο ΕΟΤ για όλο το 1935, ενώ συμμετοχή θα είχε και στις πολιτικές που αφορούσαν την αναβάθμιση και παρακολούθηση της εύρυθμης λειτουργίας των ξενοδοχειακών μονάδων, καθώς ο οργανισμός, σε συνεργασία με τη νεοσυσταθείσα *Πανελλήνια Ένωση Τουριστικών*

βιογραφία του Ν. Νέρη βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικόλαου Νέρη, φάκελος 8.4, «Βιογραφία Νέρη Νικόλαος»

²⁵⁵ Δημήτριος Τσιρίγκας, *Τουριστική Αστυνομία*, «Αστυνομική Ανασκόπηση», Μάιος – Ιούνιος 2017, σ.65, διαθέσιμο από https://www.astynomia.gr/images/stories/2017/files17/302-touristiki_astynomia.pdf

²⁵⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικόλαου Νέρη, φάκελος 7, *Διάλεξις υπό κ. Νέρη Νικολάου με Θέμα: Ο Τουρισμός*, σ.3-4

²⁵⁷ Αξίζει να ειπωθεί ότι με παρέμβαση του πρωθυπουργού Π. Τσαλδάρη τον Ιούλιο του 1934 κατέφθασε το πρώτο τουριστικό αεροπλάνο το οποίο θα ανήκε πια στην Ελληνική Αερολέσχη, η οποία απέβλεπε στην προαγωγή της αεροπορικής τουριστικής μετακίνησης. Βλ. *Η Βραδυνή*, 11/7/1934, «Η δημιουργία τουριστικής αεροπορικής κινήσεως. Το έργο της Ελληνικής Αερολέσχης», σ.3

²⁵⁸ *Καθημερινή*, 10/1/1935, «Ο Ελληνικός Τουρισμός: τα πέντε προβλήματα την λύσιν των οποίων θα επιδιώξει. Μια συνέντευξις με τον διευθυντήν του ΕΟΤ Ιωάννην Τournάκη», σ.3

Ξενοδοχείων²⁵⁹ θα εμπλεκόταν στην διαδικασία αξιολόγησης των ξενοδοχείων ως τουριστικών²⁶⁰, στην επίβλεψη των τιμών και στην επίλυση των εκάστοτε διαφορών μεταξύ των καταλυμάτων.²⁶¹

Παρά τις όποιες προσπάθειες και φιλοδοξίες, ωστόσο, η συνθήκη στον τουριστικό κλάδο παρέμενε εξαιρετικά δύσκολη και τούτο διότι απαιτούνταν υψηλά κονδύλια που δεν ήταν εύκολο να διατεθούν, εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, της οποίας το αντίκτυπο ήταν ακόμη ορατό σε όλη την Ευρώπη. «Η οικονομική κρίσις κατέφερε βαρύ πλήγμα εις την τουριστικήν κίνησιν και τα εξ αυτής οικονομικά αποτελέσματα δι' όλα σχεδόν τα κράτη του κόσμου. Η κρίσις έπληξε κυρίως τας πλουσιωτέρας τάξεις αι οποίαι αποτελούν και την καλλιτέραν τουριστικήν πελατείαν. Το κακόν όμως υπήρξε διπλούν. Μαζύ με εκείνους που έχασαν την περιουσίαν των και δεν δύνανται πλέον να ταξιδεύουν, έπαυσαν να ταξιδεύουν και πολλοί μη ζημιωθέντες διότι ο φόβος τους ενέπνευσε το πνεύμα της οικονομίας.»²⁶² σχολίαζε ο Ν. Λέκκας κάνοντας έναν απολογισμό στο τέλος του χρόνου για το κλίμα στο τουριστικό πεδίο.

Έως τον Δεκέμβριο του 1935, οι εμφανιζόμενες δυσχέρειες σε συνδυασμό με την αδυναμία της διοίκησης του ΕΟΤ να βρει ουσιαστικές λύσεις, είχαν επιφέρει την ανάδυση μιας τεταμένης ατμόσφαιρας στο εσωτερικό του τουριστικού Οργανισμού, που έφθασε στο απόγειό της με την απόλυση του Ιωάννη Τουρνάκη τον Ιούλιο και την αντικατάστασή του με τον Βάιο Ζωιόπουλο. Αιτιολογώντας την απομάκρυνσή του, το Δ.Σ. του φορέα ανέφερε πως ο Ι. Τουρνάκης στάθηκε κατώτερος των περιστάσεων επιδεικνύοντας αδυναμία ως προς την εκπλήρωση των καθηκόντων του αλλά και «ως εκ της ιδίας αντιλήψεως ην έκαστος εκ των μελών έχει».²⁶³ Στις βασικές αιτιάσεις κατά του διευθυντή του ΕΟΤ συγκαταλέγονταν η κατασπατάληση δημόσιου χρήματος για την κατασκευή έργων τα οποία δεν ήταν σωστά σχεδιασμένα και εν τέλει παρέμειναν επί χάρτου (π.χ. δημιουργία πλαζ στους Πεταλιούς και εξωραϊσμός του Κιάτου και της Κορινθιακής Ακτής), η αδικαιολόγητη αύξηση των εξόδων της μετακινήσεως του προσωπικού του ΕΟΤ και η αδράνεια για την

²⁵⁹ ΦΕΚ 287/Α, 26 Ιουνίου 1935, α.ν. «Περί συστάσεως Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων»

²⁶⁰ Στο ίδιο, άρθρο 1

²⁶¹ Βλ. άρθρο 3

²⁶² *Οικονομολόγος Αθηνών*, 28/12/1935, Ν. Γ. Λέκκας, «Ο Τουρισμός ως εθνικός πλούτος εις τας διαφόρους χώρας», σ.2

²⁶³ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763, Απόσπασμα Πρακτικού της 17^{ης} συνεδριάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου της 8^{ης} Ιουλίου 1935

επανασύσταση των τοπικών επιτροπών τουρισμού στις επαρχίες με απόρροια ο τουριστικός σχεδιασμός στην περιφέρεια να περιέλθει σε οικτρή κατάσταση.²⁶⁴

Και υπό την νέα ηγεσία όμως η κατάσταση δεν παρουσίασε θεαματική βελτίωση καθώς τα οικονομικά περιθώρια δράσης εξακολουθούσαν να είναι στενά, ενώ και η πολιτική αστάθεια, που κορυφώθηκε με την παλινόρθωση της μοναρχίας στις 3 Νοεμβρίου 1935, παρεμπόδιζε την συντονισμένη δράση των τουριστικών παραγόντων. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον λίγα πράγματα ήταν εφικτό να γίνουν για την τουριστική άνθιση. Από αυτά, ξεχώρισαν η συμμετοχή του ΕΟΤ το 1935 στη διεθνή εμπορική έκθεση της Σμύρνης²⁶⁵ και η θεσμοθέτηση του αναγκαστικού νόμου «Περί τροποποιήσεως του περί ΕΟΤ νόμου 6450» της 19^{ης} Νοεμβρίου 1935, που όριζε κάποιες μεταβολές στην διοικητική σύνθεση του ΕΟΤ και σε άλλες διατάξεις του νόμου 6450.²⁶⁶ Παρά ταύτα, οι εν λόγω αλλαγές στη διοίκηση δεν κατέστη δυνατό να αποδειχθεί αν θα ήταν αποτελεσματικές, καθώς ο Ιωάννης Μεταξάς, που με παρέμβαση του βασιλιά Γεώργιου Β', είχε ανέλθει στην εξουσία τον Απρίλιο του 1936, μετά από τον θάνατο του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Δεμερτζή,²⁶⁷ επέβαλε στις 4 Αυγούστου δικτατορία και λίγες ημέρες αργότερα με νόμο κατάργησε τον ΕΟΤ και την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, ιδρύοντας το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού.²⁶⁸ Έτσι, ολοκληρώθηκε ο πρώτος κύκλος δραστηριοποίησης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, ενός οργάνου που παρά τα κατά καιρούς προβλήματά του, είχε επιτύχει, να διπλασιάσει την τουριστική προσέλευση και να δυναμώσει την διαφήμιση της Ελλάδας στο εξωτερικό. Σ' αυτό ίσως να είχε συμβάλει και η μεγαλύτερη ελευθερία, που διέθετε, σε σύγκριση με την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, η οποία μετά το 1929 φάνηκε να χάνει την πρωτοκαθεδρία της στα τουριστικά θέματα.

2.4. ΕΟΤ και Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων: μία ιδιόμορφη συνύπαρξη

Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων μετά την σύσταση του ΕΟΤ το 1929, εξακολούθησε να λειτουργεί, παράλληλα με τον νέο φορέα, ως μία εκ των διευθύνσεων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (αποτελούμενη από το τμήμα

²⁶⁴ Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα με αποκόμματα εφημερίδων και φωτογραφίες από περιοχές της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της θητείας του Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.15-16

²⁶⁵ Κώστας Κατσιγιάννης, *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού...*, ό.π., σ.160

²⁶⁶ ΦΕΚ 567/Α, 19 Νοεμβρίου 1935, α.ν. «Περί τροποποιήσεως του περί ΕΟΤ νόμου 6450»

²⁶⁷ Ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής σχημάτισε κυβέρνηση μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας τον Νοέμβριο του 1935, διαδεχόμενος τον Γεώργιο Κονδύλη, ο οποίος με πραξικόπημα στις 10 Οκτωβρίου 1935 είχε ρίξει την κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη.

²⁶⁸ Βλ. ΦΕΚ 379/Α, 31 Αυγούστου 1936, α.ν. «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού»

τουρισμού, το τμήμα ιαματικών πηγών και το τμήμα εκθέσεων),²⁶⁹ έχοντας ωστόσο, κατά τους πρώτους χρόνους τουλάχιστον, συμπληρωματικό ρόλο στα περισσότερα ζητήματα του τουρισμού. Η εκπλήρωση του αιτήματός της, στα 1926-1927 για την σύσταση ενός Ειδικού Ταμείου, προκειμένου ο προϋπολογισμός της υπηρεσίας «να στηρίζεται εις ιδίους πόρους» και να μην εξαρτάται «εκ των γενικών εσόδων του προϋπολογισμού του Κράτους» ή από την βούληση του εκάστοτε υπουργού,²⁷⁰ δεν απέφερε καρπούς. Τα έσοδα του ειδικού ταμείου από τους πόρους του τουρισμού²⁷¹ και από τους πόρους των λουτροπόλεων²⁷² δεν φάνηκαν να επαρκούν και τούτο διότι με αυτά καλούνταν να καλυφθούν η μισθοδοσία των γιατρών των ιαματικών τόπων, οι δαπάνες για την επιμόρφωσή των τελευταίων, αλλά και διάφορες ενέργειες με σκοπό την ενίσχυση της τουριστικής κίνησης και την διαφήμιση της Ελλάδας στο εξωτερικό.²⁷³ Για τον λόγο αυτό, το ειδικό ταμείο, καταργήθηκε με διάταγμα στις 26 Νοεμβρίου 1931, με τα έσοδά του πλέον να περιέρχονται στο ελληνικό δημόσιο.²⁷⁴

Οι περιορισμένοι πόροι που διέθετε η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων σε συνδυασμό με το ανεπαρκές υπαλληλικό προσωπικό και την γραφειοκρατία που ενυπήρχε στον δημόσιο τομέα, όπου υπαγόταν, δεν της είχαν επιτρέψει να επιτελέσει τελέσφορα έργα για την τουριστική ανάπτυξη. Πολύ εύστοχα ο Νικόλαος Νέρης, σε διάλεξή του στους μεταπολεμικούς χρόνους, διευκρίνιζε ότι «η υπηρεσία αυτή εξυπηρέτησε όσο μπορούσε καλλίτερα το έργο που της είχε ανατεθεί, αλλά στα 1929 το κράτος αποφάσισε να ιδρύσει παράλληλα, μα και ανεξάρτητα απ' αυτήν, έναν οργανισμό ειδικό. [...] Κι έτσι παράλληλα προς την κρατική υπηρεσία, ίδρυσε στα 1929 τον «Ελληνικόν Οργανισμόν Τουρισμού» νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου. Ο ελληνικός οργανισμός τουρισμού επειδή είχε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων από κείνη που είχαν οι δημόσιες υπηρεσίες, μπόρεσε να διαθέσει με μεγαλύτερη ελευθερία τους πόρους που του είχαν δοθή για να προαγάγη το τουριστικόν έργον».²⁷⁵

²⁶⁹ Το συμπέρασμα ότι η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων αποτελούνταν από τα συγκεκριμένα τμήματα συνάγεται από το αρχειακό υλικό του ΥΔΙΑ και του ΕΛΙΑ.

²⁷⁰ Βλ. Νικόλαος Γ. Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ.31-32

²⁷¹ Οι πρόσοδοι από τους πόρους του τουρισμού προέρχονταν από ένα επιβαλλόμενο τέλος σε κάθε λογαριασμό των ξενοδοχείων και των πανδοχείων και από τα κληροδοτήματα, τις συνδρομές και τις δωρεές των τραπεζών, των ιδιωτών και των διάφορων οργανισμών.

²⁷² Τα έσοδα από τους πόρους των λουτροπόλεων προέρχονταν από ένα επιβαλλόμενο σε κάθε λουόμενο των ιαματικών πηγών που έφθανε μέχρι τις 50 δραχμές.

²⁷³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, φάκελος 17, *Δελτίον του Ειδικού Ταμείου Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων*, σ.1

²⁷⁴ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.4230, έγγραφο *Προς τας υπηρεσίας: 1) καταθέσεων Νομ. Προσώπων Δημοσ. Δικαίου και 2) Λογιστικού Ταμείων Τίτλων*, με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου 1931

²⁷⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικόλαου Νέρη, φάκελος 7, *Διάλεξις υπό κ. Νέρη Νικολάου με Θέμα: Ο Τουρισμός*, σ.6

Μετά την σύσταση του ΕΟΤ, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων καθ' όλο το διάστημα 1929 -1936 «άσκησε αξιοσημείωτη και εδραία νομοθετική δραστηριότητα, ενώ επίσης διαδραμάτισε καίριο ρόλο στα σχετικά με τη διοίκηση και εκμετάλλευση των δημόσιων ιαματικών πηγών της επικράτειας».²⁷⁶ Για τις ιαματικές πηγές, μάλιστα, τον τομέα στον οποίο διατήρησε τον κυρίαρχο ρόλο της, κυκλοφόρησε ένα σύγγραμμα με την ισχύουσα γι' αυτές νομοθεσία (1930)²⁷⁷ και εξέδωσε ετήσιους οδηγούς με τίτλο *Δελτίον Ιαματικών πηγών* που εμπεριείχαν και σχετικό φωτογραφικό υλικό.²⁷⁸ Επιπλέον, συνέχισε να μελετά τα τουριστικά ζητήματα, να λαμβάνει μέρος σε εκθέσεις,²⁷⁹ να επιθεωρεί – όπως μαρτυρείται από τα σωζόμενα πρακτικά του ΕΟΤ – τα σημεία τουριστικού ενδιαφέροντος και να έρχεται σε επικοινωνία με τις πρεσβείες στο εξωτερικό για την διαφήμιση της Ελλάδας ως ταξιδιωτικού προορισμού και την εν γένει ενημέρωση των ξένων τουριστών. Επί παραδείγματι, τον Νοέμβριο 1929 ο διευθυντής της υπηρεσίας Νικόλαος Λέκκας με υπόμνημά του προς την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, την ενημέρωνε για την ανέγερση υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Καλαμπάκα, εντός της οποίας λειτουργούσε οργανωμένο τμήμα ξένου συναλλάγματος προς διευκόλυνση των ξένων που επιθυμούσαν να μεταβούν στα μοναστήρια των Μετεώρων.²⁸⁰ Από σωζόμενο αρχειακό υλικό, ακόμη, δηλοποιείται πως ο Ν. Λέκκας βρισκόταν σε πολύ συχνή επικοινωνία και με την ελληνική Πρεσβεία στη Ρώμη για διάφορα ζητήματα· από την ανακοίνωση της δημιουργίας υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Καλαμπάκα²⁸¹ μέχρι την δημοσιοποίηση της αποστολής διαφημιστικών εντύπων, την αναζήτηση πληροφοριών για την ιταλική πολιτική σχετικά με τον ιαματικό τουρισμό και την

²⁷⁶ Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.110

²⁷⁷ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1930), *Νομοθεσία Ιαματικών Πηγών. Νόμοι, Διατάγματα, Υπουργικά Αποφάσεις, Εγκύκλιοι*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο

²⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1930), *Δελτίον Ιαματικών πηγών*, επιμέλεια Ν. Γ. Λέκκα, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο και Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1931), *Δελτίον Ιαματικών πηγών*, επιμέλεια Ν. Γ. Λέκκα, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο

²⁷⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτρη και Αλεξάνδρας Μωρέτη, φάκελος 1, *Οργάνωσις της συμμετοχής της Ελλάδος εις Εκθέσεις του Εξωτερικού υπό του Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων του Υπ. Εθν. Οικ.*, σ.1. Ο Δ. Μωρέτης σε σχετική μελέτη του αναφέρει πως η Ελλάδα συμμετείχε μέσω της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων την περίοδο 1929-1936 στις εξής διεθνείς εκθέσεις: α) στη Διεθνή Έκθεση Συγκοινωνιών και Τουρισμού του Πόζναν (1930), β) στη Διεθνή Έκθεση Ιδεώδους Παραθερισμού του Λονδίνου (1930), γ) στη Διεθνή Έκθεση της Λιέγης (1930), δ) στην Αποικιακή Έκθεση του Παρισιού (1931), ε) στην Διεθνή Έκθεση Γενικού Εμπορίου και Κατοικίας του Λονδίνου (1932), στ) στη Διεθνή Έκθεση του Σικάγου (1934), ζ) στη Διεθνή Έκθεση των Βρυξελλών (1935).

²⁸⁰ ΥΔΙΑ, Αρχείο Γενικού Προξενείου Παρισίων, 1929/2.1, έγγραφο ΥΠΕΘΟ προς Ελληνική Πρεσβεία Παρισίων, 66522/2.11.1929

²⁸¹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1928/7.1, έγγραφο 66522/2.11.1929

ενημέρωση για την διεξαγωγή διαφόρων εκθέσεων στα ιταλικά εδάφη (π.χ. Εμποροπανήγυρη Φλωρεντίας, συνέδριο της Διεθνούς Ενώσεως των Επίσημων Οργανώσεων Τουριστικής Προπαγάνδας στη Ρώμη το 1931).²⁸²

Οι σχέσεις της Υπηρεσίας με τον ΕΟΤ εξαρχής υπήρξαν ανταγωνιστικές, εξαιτίας της υφιστάμενης σύγχυσης ως προς τα καθήκοντα των δύο οργάνων. Δεν έλειπαν βέβαια και οι περιπτώσεις που οι δύο δημόσιοι φορείς συνεργάζονταν²⁸³ ή που η μία υπηρεσία αναλάμβανε κάποιο έργο που αδυνατούσε να ολοκληρώσει η άλλη, όπως συνέβη π.χ. με την Διεθνή Έκθεση Ιδεώδους Παραθερισμού²⁸⁴ του Λονδίνου το 1930, για την πραγμάτωση της οποίας αρχικά ήταν επιτετραμμένος ο ΕΟΤ.²⁸⁵

Η «αλληλοσυμπλήρωση» αυτή όμως ως προς την εκτέλεση των καθηκόντων, ως επί το πλείστον δεν είχε ευεργετική επίδραση στον ελληνικό τουρισμό. Η εμπλοκή των δύο δημόσιων οργάνων σε κοινά πεδία δραστηριοποίησης προκαλούσε προστριβές, οι οποίες ορισμένες φορές λάμβαναν και δημόσια διάσταση, γεγονός που τεκμαίρεται από τον περιοδικό Τύπο της εποχής. Εκπρεπές παράδειγμα ως προς αυτό αποτέλεσαν τα άρθρα του Γενικού Διευθυντή του ΕΟΤ Κωνσταντίνου Μελά και του Διευθυντή της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων Νικόλαου Λέκκα το 1933 στις στήλες του περιοδικού *Εργασία*. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1933 ο Κ. Μελάς ορμώμενος από ένα άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή*²⁸⁶ εξέθεσε τις απόψεις του για το τουριστικό φαινόμενο διευκρινίζοντας πως «Η οργάνωσις και η ανάπτυξις του τουρισμού δεν

²⁸² ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1931/3.1, έγγραφο 59558 και έγγραφο 82090

²⁸³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκδρομή που οργάνωσαν από κοινού στην Χαλκίδα το 1931

²⁸⁴ Η συμμετοχή στην έκθεση κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς διεξαγόταν σε μία περίοδο που τα κατώτερα μεσαία και εργατικά στρώματα ορισμένων κρατών της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, έβλεπαν τον ελεύθερο χρόνο τους να αυξάνεται και την οικονομική τους κατάσταση ελαφρώς να βελτιώνεται. Η προσέλκυση λοιπόν των συγκεκριμένων ανθρώπων αποτελούσε έναν ρεαλιστικό στόχο για τους Έλληνες εμπειρογνώμονες του τουρισμού. Οι εν λόγω κοινωνικές τάξεις, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ξεκίνησαν να πραγματοποιούν εκδρομές τις Κυριακές και κατά τα επόμενα έτη η διάρκεια των εν λόγω εκδρομών σιγά-σιγά επεκτάθηκε σε ολόκληρο το Σαββατοκύριακο και στη συνέχεια σε αρκετές ημέρες. Βλ. Ueli Gyr (2010), *The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity*, Mainz: Institut für Europäische Geschichte, retrieved from <https://d-nb.info/1020543884/34>

²⁸⁵ ΥΔΙΑ, αρχείο πρεσβείας Λονδίνου, 1930/4.1. έγγραφο Διεύθυνσης Ξένων και Εκθέσεων προς Έλληνα Πρεσβευτή στο Λονδίνο. Κατά την διάρκεια των συζητήσεων για την οριοθέτηση της ελληνικής αποστολής που θα λάμβανε μέρος στην εν λόγω έκθεση, γνωστοποιήθηκε πως η Διεύθυνση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού αδυνατούσε να οργανώσει έγκαιρα την προετοιμασία του ελληνικού περιπτέρου. Έτσι, ο σχεδιασμός της ανατέθηκε στην Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων με τον Ν. Λέκκα να δηλώνει στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο ότι η υπηρεσία του ήταν εκείνη που συντόνισε την αποστολή των προϊόντων των οργανισμών που επεδίωκαν να συμμετάσχουν στην έκθεση, δίχως να υποστούν οικονομική επιβάρυνση.

²⁸⁶ Πρόκειται για το άρθρο «Η ανάπτυξις του τουρισμού και το σχετικόν νομοσχέδιον» του βουλευτή Αθηνών Ν. Κανελλόπουλου στο πρωτοσέλιδο της 27^{ης} Αυγούστου 1933.

είναι μόνο ζήτημα χρημάτων²⁸⁷». ²⁸⁸ Αυτά ναι μεν ήταν απαραίτητα, αλλά πρωτεύουσα ήταν η επίλυση ορισμένων παθογενειών και ειδικότερα η παύση των επεμβάσεων που ανέστειλαν κάθε αποτελεσματική ενέργεια. Μόνο με την συγκέντρωση όλων των δικαιοδοσιών επί των τουριστικών ζητημάτων στον ΕΟΤ και τον περιορισμό της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων – μία υπηρεσία με ισχνή αποτελεσματικότητα παρά την εικοσαετή ύπαρξή της – η οποία έθετε βέτο σε κάθε ενέργεια του πρώτου, θα ήταν εφικτή η τουριστική ανάκαμψη.²⁸⁹

Σε απαντητική επιστολή του Ν. Λέκκα προς τον Κ. Μελά, που δημοσιεύθηκε στην *Εργασία* μία εβδομάδα αργότερα, ο διευθυντής της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, υπερασπιζόμενος το έργο του φορέα που διηύθυνε, τόνισε πως «το ότι επί πειθαρχικών αποφάσεων κατά διερμηνέων και εξηγητών και μόνον επιτρέπει ο νόμος έφεσιν ενώπιον του υπουργείου, δεν αποτελεί λόγον να ισχυρίζεται τις ότι οι πράξεις του Ε.Ο.Τ. υποβάλλονται εις βέτο.»²⁹⁰ Ακόμη, επεσήμανε ότι η ύπαρξη της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων δεν αποτελούσε ίδιον του ελληνικού δημόσιου τομέα και τούτο διότι αντίστοιχες υπηρεσίες εντοπίζονταν και σε άλλα κράτη (Γαλλία, Ιταλία, Σερβία, Γερμανία, Αυστρία) καθώς και ότι τα επιχειρήματα σχετικά με τα προβλήματα που απέρρεαν από τις δράσεις της υπηρεσίας στις Λουτροπόλεις ήταν διάτρητα, μιας και οι εργασίες της στον ιαματικό τουρισμό είχαν να επιδείξουν θετικά δείγματα. Ούτε ήταν σωστός ο συλλογισμός ότι κατά τα είκοσι χρόνια παρουσίας της η υπηρεσία δεν παρήγαγε σημαίνον έργο επειδή ήταν εξ ορισμού αναποτελεσματική, αφού λίγο μετά την σύστασή της, η Ελλάδα ενεπλάκη σε μία σειρά πολεμικών επιχειρήσεων που εμπόδιζαν την άσκηση ουσιαστικής τουριστικής πολιτικής.²⁹¹

Η απάντηση αυτή, δεν φάνηκε να ικανοποιεί τον Κ. Μελά, ο οποίος, σε νέο κείμενό του στο περιοδικό, εξαπέλυσε δριμύτατες κατηγορίες για την υπηρεσία. Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στην κατάσταση των ιαματικών πηγών, διατεινόταν

²⁸⁷ Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να εκπροσωπούσε συλλογικά τον ΕΟΤ, αφού στα πεπραγμένα του οργανισμού για τα έτη 1932 και 1933 εκφράζεται ρητά η δυσαρέσκειά του για την περικοπή της κρατικής εισφοράς. Ο ίδιος ο Μελάς, πάντως, στα 1932 σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, επιθυμώντας να διαφυλάξει την ομαλή λειτουργία του οργανισμού, προσφερόταν να δώσει τον μηνιαίο μισθό του αξίας 12.600 δραχμών, με την προϋπόθεση να καλύπτονται τα έξοδα μεταφοράς του στην Αθήνα από το χωριό όπου διέμενε. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 182-56, *Επιστολή του Κ. Μελά προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τη διάλυση του ΕΟΤ*, σ.4

²⁸⁸ Κ. Μ. Μελάς, *Διά να αποκτήσωμεν τουριστικήν συνείδησιν. Η ανάπτυξις του τουρισμού*, Περιοδικό *Εργασία*, 3/9/1933, Τεύχος 193

²⁸⁹ Στο ίδιο

²⁹⁰ Ν. Λέκκας, *Μία απάντησις. Η ανάπτυξις του τουρισμού*, Περιοδικό *Εργασία*, 10/9/1933, Τεύχος 192

²⁹¹ Στο ίδιο

πως στις Λουτροπόλεις «μετά πολλών δυσκολιών και δυσανεσκειών πολλάκις κατόρθωναν να εκτελέσουν την θεραπείαν των οι ξένοι μας, ιδίως εν Λουτρακίω».²⁹² Η απουσία σωστής λειτουργικής οργάνωσης, υψηλής ποιότητας εγκαταστάσεων, καλών εστιατορίων, κέντρων ψυχαγωγίας, τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργηθούν εάν διευκολύνονταν κάποιοι επιχειρηματίες,²⁹³ αλλά και αξιοπρεπών καταλυμάτων, ήταν τα βασικότερα ζητήματα που έχρηζαν άμεσης επίλυσης. Ιδίως το θέμα των ξενοδοχείων ήταν αυτό που συγκέντρωνε τα περισσότερα παράπονα των ξένων, με τον Κ. Μελά να ανάγει το πρόβλημα στην έλλειψη τουριστικής παιδείας των ξενοδόχων και των υπαλλήλων τους, η οποία θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο μέσω μίας αξιόλογης κρατικής Ξενοδοχειακής Σχολής. Για την έλλειψη αυτή δε, την κυριότερη ευθύνη έφερε η προϊσταμένη αρχή των ξενοδόχων, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, που προτιμούσε να διαθέτει τους πόρους της σε αμφιβόλου ποιότητας εμπορικές σχολές αντί για την επιμόρφωση του ανθρώπινου δυναμικού των καταλυμάτων.²⁹⁴ Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, ήταν συνάμα υπαίτια για την κακή κατάσταση του οδικού δικτύου μεταξύ Θήβας και Λειβαδιάς και αυτό γιατί εκείνη είχε αναλάβει τον σχεδιασμό του²⁹⁵ αλλά και για την μη εφαρμογή των νόμων της, μεταξύ των οποίων και του ν. «Περί Ξεναγών».

Οι κρίσεις των εκπροσώπων των δύο κρατικών σωμάτων, πέραν του ότι φανέρωναν την επιθυμία του καθενός να αποδείξει την σπουδαιότητά του έναντι του άλλου, υποδείκνυαν και μία άλλη σημαίνουσα διαφορά, που άπτονταν στον σχεδιασμό του τουριστικού πεδίου. Ο Κωνσταντίνος Μελάς, συγκεκριμένα, εκφράζοντας την βενιζελική συλλογιστική που έδινε μεγάλη βαρύτητα στην προώθηση της επιχειρηματικότητας σε όλους τους τομείς, υποστήριζε την συνεργασία κράτους και επιχειρηματιών με από παράδειγμα την σύσταση ψυχαγωγικών κέντρων στις Λουτροπόλεις, εν αντιθέσει με τον Ν. Λέκκα που οι αναφορές του δεν εμπεριείχαν τον ιδιωτικό τομέα αλλά αποκλειστικά την υπηρεσία

²⁹² Κ. Μ. Μελάς, *Βιομηχανία των ξένων. Απολογισμός θερινού τουρισμού*, Περιοδικό Εργασία, 8/10/1933, Τεύχος 197

²⁹³ Ο τέως διευθυντής του ΕΟΤ πρότεινε συγκεκριμένα: «Παροχαί ευκολιών εις επιχειρηματίας δυναμένους να ιδρύσουν ευπρόσωπα καμπαρέ, ντάνσινγκ, θέατρα, κινηματογράφους κτλ. ενίσχυσις τούτων διά εισφοράς των ξενοδοχείων και άλλων καταστημάτων άτινα ωφελούνται εκ των περιηγητών, θα εξησφαλίζουν την ίδρυσιν λίαν ευπρόσωπων κέντρων».

²⁹⁴ Στο ίδιο

²⁹⁵ Ο Κ. Μελάς ανέφερε χαρακτηριστικά: «Χαλίκι απάτητο, λίγο χρώμα από το ρείθρον. Με την βροχήν ήτις είχε πέσει λίγο πριν της διαβάσεώς του (σφ. μιλά για ένα Γάλλο Καθηγητή που του εξέφρασε παράπονα) το χρώμα έφυγε! Ηγανάκτει ο Γάλλος σοφός και ομολογώ δεν είχα το κουράγιο να του απαντήσω ότι ναι μεν ο εργολάβος ήτο κακής πίστεως και ο δρόμος θα έμενε άθλιος αλλ' ότι η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου της Εθν. Οικονομίας είχε συντάξει πίνακα των τουριστικών δρόμων τον οποίον είχε στείλει εις το Υπουργείον Συγκοινωνίας.».

του, που εξαρτώμενη άμεσα από το κράτος είχε επιτύχει θετικά αποτελέσματα στην αναμόρφωση των ιαματικών πηγών. Η εν λόγω διαφοροποίηση δεν αποκλείεται να σχετίζεται και με την ενίσχυση του ρόλου του Ν. Λέκκα και της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων μετά την ανάληψη της εξουσίας από το Λαϊκό Κόμμα το 1933 και αυτό επειδή οι Λαϊκοί προωθούσαν την επέκταση της κρατικής παρέμβασης, καθώς «η (φαινομενική τουλάχιστον) αποτυχία του καπιταλισμού και της ελεύθερης επιχειρηματικότητας να δώσει λύσεις στα συσσωρευμένα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα ύψωσε τις φωνές που απαιτούσαν τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας».²⁹⁶

Ο Νικόλαος Λέκκας, υπό την νέα κυβέρνηση, έχοντας κατορθώσει να εξοβελίσει τον Κωνσταντίνο Μελά από το Δ.Σ. του ΕΟΤ, είδε την ισχύ του να αυξάνεται θεαματικά. Με κυβερνητική απόφαση αποκτούσε το δικαίωμα να συμμετέχει στις εργασίες της διεύθυνσης του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού «με την ιδιότητα του «Κυβερνητικού Επιτρόπου», διατηρώντας δικαίωμα βέτο, (εφόσον οι αποφάσεις του οργάνου απέκλιναν από τη γραμμή του ΑΣΤ)».²⁹⁷ Η αναβάθμιση του ρόλου του Ν. Λέκκα και κατ' επέκταση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, προκάλεσε έκπληξη καθώς πολλοί ήταν εκείνοι που θεωρούσαν ότι ο εν λόγω φορέας πλέον δεν είχε καν λόγο ύπαρξης. Ενδεικτικό ήταν το άρθρο του βουλευτή Αθηνών Ν. Κανελλόπουλου εντός του οποίου αναρωτιόταν: «Αλλ' αν η υπηρεσία αυτή ήτο καθ' εαυτήν επαρκής – και λέγων τούτο δεν εννοώ να θίξω άτομα, αλλά συστήματα – και ηδύνατο να εκτελή τον προορισμόν της, διατί συνεστήθη ο ΕΟΤ με τα πολυμελή συμβούλια και τας ποικίλας επιτροπάς;».²⁹⁸

Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν έδειξε να επηρεάζει την αντιβενιζελική ηγεσία, αφού με επιλογή της η ισχυροποίηση της υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων λάμβανε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις. Με τον αναγκαστικό νόμο της 26ης Ιουνίου 1935

²⁹⁶ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (2011), Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (Δεκ. 1920). Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης, διάλεξη που παρουσιάστηκε στην διήμερη επιστημονική συνάντηση του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ «Οι οικονομική κρίσεις και τι αντιμετώπισή τους στο μακρό ιστορικό χρόνο» στις 4-5 Νοεμβρίου 2011, σ.308, διαθέσιμο από <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/31149/4/%CE%97%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%BC%CE%B5%CF%83%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CE%BC%CE%BF%CF%85%20%28%CE%94%CE%B5%CE%BA.%201920%29.pdf>

²⁹⁷ Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.206

²⁹⁸ *Καθημερινή*, 27/8/1933, Ν. Κανελλόπουλος, «Η ανάπτυξις του τουρισμού και το σχετικόν νομοσχέδιον», σ.1

«Περί συστάσεως Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων» η υπηρεσία αποκτούσε για πρώτη φορά περισσότερες αρμοδιότητες από τον ΕΟΤ και αυτό γιατί εκείνη οριζόταν ως το όργανο στο οποίο θα λογοδοτούσε η υπό σύσταση ένωση, συμμετέχοντας στις περισσότερες διαδικασίες της. Ο Νικόλαος Λέκκας, μάλιστα, γινόταν ο ρυθμιστικός παράγοντας του νέου σώματος, ασκώντας χρέη κυβερνητικού επιτρόπου και έχοντας το δικαίωμα να αναστείλει κάθε απόφαση που δεν τον έβρισκε σύμφωνο.²⁹⁹ Αλλά και με τον αναγκαστικό νόμο «Περί τροποποιήσεως του περί ΕΟΤ νόμου 6450» της 19^{ης} Νοεμβρίου 1935, παρέχονταν στην υπηρεσία δικαιώματα, αφού βάσει αυτού ο κυβερνητικός επίτροπος (δηλαδή ο Ν. Λέκκας) μετά ψήφου θα συμμετείχε σε όλες τις συνεδριάσεις του Δ.Σ. και των Επιτροπών του Οργανισμού, θα είχε τη δυνατότητα όπως και ο διευθυντής του ΕΟΤ να έχει ελεύθερη πρόσβαση σε όλα τα μέσα μεταφοράς και τέλος με απόφαση της υπηρεσίας θα παρεχόταν άδεια «ανεγέρσεως οιονδήποτε οικοδομών εντός της περιοχής ζωνών εμφανίσεως λουτροπόλεων».³⁰⁰ Το αν αυτές οι επιλογές θα ήταν επί του πρακτέος ευεργετικές για τον τουρισμό, δεν μπόρεσε να φανεί, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, το 1936, μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, ο ΕΟΤ και η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων καταργήθηκαν, με μία νέα διεύθυνση να αναλαμβάνει την τουριστική πολιτική, στην οποία συγκαταλεγόταν και η διαχείριση των λουτροπόλεων και των ιαματικών πηγών, των στοιχείων του τουρισμού που επί σειρά ετών είχαν κριθεί ως τα σπουδαιότερα δείγματα τουριστικής εκμετάλλευσης.

²⁹⁹ ΦΕΚ 287/Α, 26 Ιουνίου 1935, α.ν. «Περί συστάσεως Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων», άρθρο 4

³⁰⁰ Στο ίδιο, άρθρα 2, 7, 16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Μορφές τουρισμού και κρατικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Στο διάστημα 1928-1936, η Ελλάδα αναπτύχθηκε τουριστικά, αξιοποιώντας διάφορες μορφές τουρισμού που αναδείκνυαν την φυσική, ιστορική και πολιτισμική της κληρονομιά. Ειδικότερα, μορφές τουρισμού όπως ο ιαματικός τουρισμός, ο παραθερισμός, ο αρχαιολογικός τουρισμός, ο μουσειακός τουρισμός και ο θρησκευτικός τουρισμός, απασχόλησαν τις πολιτικές ηγεσίες εκείνης της περιόδου, οι οποίες με δημόσιες παρεμβάσεις τους έσπευσαν να τις ενισχύσουν. Η κρατική μέριμνα για τις εν λόγω κατηγορίες τουρισμού, το αντίκτυπο που εκείνες είχαν στην τουριστική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, το πλήθος των διαθέσιμων ιστορικών πηγών που τεκμηριώνουν την σχετική κρατική δραστηριότητα, καθώς και η αδιάλειπτη παρουσία τους στο ελληνικό τουριστικό πεδίο, συνιστούν τους λόγους που αυτές εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο.

3.1.Ιαματικός Τουρισμός

Ο ιαματικός τουρισμός, υπήρξε μία μορφή ίασης και αναψυχής την οποία το ελληνικό κράτος προώθησε τις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξής του, μιμούμενο τη Δύση, όπου τα ιαματικά ύδατα, είχαν αποκτήσει τη δική τους δυναμική ήδη από τον 18^ο αιώνα, σε μία περίοδο έκρηξης του επιστημονικού λόγου και αύξησης των ιατρικών μελετών σε πανευρωπαϊκή κλίμακα.³⁰¹ Οι θεραπευτικές ιδιότητες των πηγών παράλληλα με την ανάδυση καινούργιων καταναλωτικών προτύπων, χάρη στην εμφάνιση της μεσαίας – αστικής τάξης, και την ανάγκη αναζήτησης μιας φυσιολατρικής διεξόδου από το πνιγρό αστικό περιβάλλον, όπως εκείνο είχε διαμορφωθεί μετά την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης, κατέστησαν τα ιαματικά λουτρά εξαιρετικά δημοφιλή καθ' όλο τον 18^ο και 19^ο αιώνα,³⁰² με κέντρα όπως εκείνα του Μπαθ και του Μπράιτον να έχουν μεγάλη επισκεψιμότητα.³⁰³

Στην Ελλάδα η πορεία για την εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών ξεκίνησε μόλις το 1836, όταν με παρέμβαση της βασίλισσας Αμαλίας αναγέρθηκαν δημόσια κτήρια γύρω από την λουτρόπολη της Κύθνου. Τα κτίρια αυτά, επειδή ήταν μικρά σε

³⁰¹ Jill Stewart (2012), *Travel to the SPAS: The growth of health tourism in Central Europe, 1850-1914*, included in Gemma Blackshaw, Sabine Wieber, "Journeys into Madness: Mapping Mental Illness in the Austro-Hungarian Empire" New York: Berghahn Books, p.73

³⁰² Για μία πολύ καλή σύνοψη των κυρίαρχων γνώμων για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού στην Ευρώπη κατά τον 18^ο με 19^ο αιώνα βλ. Warwick Frost & Jennifer Laing (2017), *History of spa tourism: spirituality, rejuvenation and socialisation*, included in "The Routledge Handbook of Health Tourism", edited by Melanie Kay Smith and Laszlo Puczko, London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, p.14

³⁰³ Orvar Löfgren (1999), *On holiday: A History of Vacationing*, ό.π., σ.113

έκταση, σύντομα ανακαινίστηκαν και επεκτάθηκαν το 1853 δημοσία δαπάνη.³⁰⁴ Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μαζί με την Κύθνο μεγάλη ακμή γνώρισαν οι πηγές της Υπάτης, της Αιδηψού, της Κυλλήνης, του Λουτρακίου και του Καϊάφα.³⁰⁵ Όλες αυτές οι περιοχές, με εξαίρεση την Υπάτη, ήταν παραθαλάσσιες γεγονός που διευκόλυνε την πρόσβαση των ασθενών και των συνοδών τους.³⁰⁶ Μάλιστα, επί πρωθυπουργίας Τρικούπη, όταν ο θερμαλισμός άρχισε να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ισπανία,³⁰⁷ οι πηγές της Υπάτης και της Κυλλήνης, παραχωρήθηκαν με εκμίσθωση σε ιδιώτες με σκοπό την περαιτέρω ανάπτυξή τους.³⁰⁸ Ζητούμενο ήταν η κατασκευή και η συντήρηση υποδομών υψηλών προδιαγραφών, σε πλήρη σύμπλευση με το ευρωπαϊκό πρότυπο που εγκολπωνόταν την εφαρμογή των ιατρικών πρακτικών και ταυτόχρονα την παροχή ανέσεων.

Εντούτοις, έως τους πρώτους χρόνους του 20^{ου} αιώνα, οι πολιτικές στην Ελλάδα για την αναβάθμιση των ιαματικών τόπων ήταν ελάχιστες και τούτο διότι δεν είχε θεσπιστεί ένα οργανωμένο πρόγραμμα για την διαχείριση και ανάπτυξή τους.³⁰⁹ Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια από πλευράς της πολιτείας έλαβε χώρα το 1915, όταν το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, αναλαμβάνοντας την διαχείριση των λουτροπόλεων, συγκρότησε μία ειδική επιτροπή για τον έλεγχο της υγιεινής στις ιαματικές περιοχές, την μελέτη και ανάλυση των υδάτων, τον διαχωρισμό τους σε

³⁰⁴ Ν. Γ. Λέκκας, *Εις τι εν γένει ωφελεί η υδροθεραπεία – λουτροθεραπεία – υδροποσία – ατμολουτρά – εισπνοαί – ενέσεις*, περιλαμβάνεται στο Κωστής Χαριτάκης (1935), «Αι ιαματικά Πηγαί και Λουτροπόλεις της Ελλάδος», Έν Αθήναις: Ανεξάρτητος, σ.89

³⁰⁵ Σ. Κ. Σπαθή (2000), *Εκθέσεις 29: Ο ιαματικός Τουρισμός και η ανάπτυξη του τουρισμού υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, σ.31

³⁰⁶ Melina Kostidi (2019), *Visitors to Greek Thermal and Seaside Spas (Mid-19th Century–Early 20th Century)*, *Academica Turistica*, Year 12, No. 1, June 2019, p.6, retrieved from <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20193471700>

³⁰⁷ Joan Carles Cirer-Costa (2014), *Spain's new coastal destinations. 1883–1936: The mainstay of the development of tourism before the Second World War*, *Annals of Tourism Research*, Volume 45, March 2014, p.20, retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738313001527?ref=pdf_download&fr=RR-2&r=88a50058bb846f4a

³⁰⁸ Άγγελος, Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.66

³⁰⁹ Κατά τον 19^ο και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, είχαν κυκλοφορήσει κάποια θεωρητικά συγγράμματα για τις ιαματικές πηγές δίχως ωστόσο να συμβάλλουν στην συγκρότηση ενός προγράμματος για την προαγωγή τους. Όσον αφορά τις εν λόγω μελέτες βλ. ενδεικτικά, Xaverio Landerer (1840), *Περί των εν Ελλάδι ιαματικών υδάτων / υπό Ξαβερίου Λανδερέρ*, Αθήναι: [χ.ό.], Ε. Παπαδόπουλος (1880), *Ιαματικά πηγαί Κυλλήνης, έκθεσις υποβληθείσα προς το επί των Εσωτερικών Υπουργείον*, Αθήνα: [χ.ό.], Βασίλειος Πατρίκιος (1895), *Μελέτη περί της ιαματικής δυνάμεως των εν Κυλλήνη μεταλλικών θειούχων υδάτων / υπό Βασιλείου Πατρίκιου*, Αθήνα: Βλαστός, Γεώργιος Χ. Βάφας (1880), *Μελέτη επί των μεταλλικών υδάτων του Λουτρακίου*, Αθήνα: [χ.ό.]

κατηγορίες και την θέσπιση σχετικής νομοθεσίας.³¹⁰ Μετά από τρία έτη συστηματικής εργασίας, γνωστοποιήθηκαν 93 εν συνόλω αναβλύζουσες ιαματικές πηγές στην Ελλάδα με νερά «Θειούχα, υδροθειούχα, αλκαλικά, σιδηρούχα, ραδιενεργά και πλουσίως ραδιενεργά, χλωρονατριούχα, ακρατοθέρμαι, αλιπηγαί και οξυπηγαί», ικανά να προσφέρουν πλήθος θεραπειών.³¹¹ Η εν λόγω εξέλιξη, όπως ήταν φυσικό, πυροδότησε την ενασχόληση με τον κλάδο. «Προς βελτίωσιν των του κλάδου τούτου πολλαπλή εργασία εξετελέσθη. Αναλύσεις υδάτων εγένοντο και συνεχίζονται· χάρτης των ιαματικών πηγών συνετάγη και εδημοσιεύθη, ετοιμάζεται δε η δημοσίευσις της σχετικής βιβλιογραφίας προς χρήσεως των ιατρών της χώρας» ανέφερε ο Ν. Λέκκας το 1925.³¹²

Σύντομα, η πρόοδος στο κομμάτι της καταγραφής των πηγών οδήγησε στην διάκρισή τους σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη εντάχθηκαν οι ιαματικές πηγές Λουτρακίου, Αιδηψού και Υπάτης, στην δεύτερη οι πηγές Κυλλήνης, Μεθάνων, Καϊάφα, Πλατύστομου, Σμοκόβου, Λαγκαδά, Σιδηροκάστρου, Καμένων Βούρλων, Ελευθερών, Κύθνου, Μυτιλήνης και Αλεξανδρούπολης και στην τρίτη όλες οι υπόλοιπες.³¹³ Την ίδια στιγμή, το Κράτος θέσπιζε πλήθος νόμων αποβλέποντας στην προαγωγή του θερμαλισμού στην χώρα και στην οριοθέτηση του καθεστώτος αξιοποίησης των λουτροπόλεων.³¹⁴ Δεν θα ήταν δε υπερβολή να ειπωθεί, ότι μέχρι τους τελευταίους χρόνους της δεκαετίας του '20, ο ιαματικός τουρισμός κατείχε τα πρωτεία όσον αφορά την κρατική μέριμνα για την «βιομηχανία των ξένων», με την

³¹⁰ Ν. Γ. Λέκκας, *Εις τι εν γένει ωφελεί η υδροθεραπεία – λουτροθεραπεία – υδροποσία – ατμολουτρά – εισπνοαί – ενέσεις*, περιλαμβάνεται στο Κωστής Χαριτάκης (1935), «Αι ιαματικά Πηγαί και Λουτροπόλεις της Ελλάδος», Έν Αθήναις: Ανεξάρτητος, σ.90

³¹¹ Νικ. Γ. Λέκκας (1938), *Αι επτακόσιοι πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα: [χ.ό.], σ.5-6. Για μια αναλυτικότερη περιγραφή της σύστασης των ιαματικών υδάτων βλ. και Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φάκελος 549, Νικόλαος Γ. Λέκκας (1940), *Αι κυριώτεροι ιαματικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα: Γραφικά Τέχνη Α. Διαλησμά

³¹² Νικόλαος Γ. Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ.69-70.

³¹³ Ν. Γ. Λέκκας, *Εις τι εν γένει ωφελεί η υδροθεραπεία – λουτροθεραπεία – υδροποσία – ατμολουτρά – εισπνοαί – ενέσεις*, ό.π., σ.90

³¹⁴ Από αυτούς οι πιο σημαντικοί ήταν ο ν.1698/1919 «Περί οργάνωσης λειτουργίας του κατά τον νόμον 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων», ο ν.2188/1920 «Περί ιαματικών πηγών», το Β.Δ. «Περί ανακηρύξεως μιας πηγής υδάτων μεταλλικών ή μη εις ιαματικήν πηγήν και άδειας εκμεταλλεύσεως αυτής» στο ΦΕΚ 189/Α της 21^{ης} Αυγούστου 1920, το Β.Δ. «Περί του τρόπου της ενέργειας δημοπρασίας προς ενοικίασιν των ιαματικών πηγών του κράτους και περί υποχρεώσεων των αναδεικνυόμενων ενοικιαστών» στο ΦΕΚ 194/Α της 28^{ης} Αυγούστου 1920 και ο Ν.2992/1922 «Περί παραχωρήσεως δημόσιων ιαματικών πηγών εις ευρείαν εκμετάλλευσιν και περί ανεγέρσεως ξενοδοχείων, υδροθεραπευτηρίων και λεσχών».

κατάσταση να αλλάζει μόνο μετά την ίδρυση του ΕΟΤ, οπότε οι δημόσιες πολιτικές εστίασαν περισσότερο στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων.³¹⁵

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του '30, επίσημα καταγεγραμμένες στην Ελλάδα ήταν 154 ιαματικές πηγές από τις οποίες οι 14 ήταν ιδιωτικές.³¹⁶ Ο ιαματικός τουρισμός, εξακολουθούσε να αποτελεί μία δημοφιλή μορφή αναψυχής εκτός του αστικού ιστού, με τις τοπικές κοινότητες να συνεισφέρουν στην προώθησή του και τον Τύπο να αφιερώνει δημοσιεύματα για την προβολή του· ιδίως για τις πηγές Α' και Β' κατηγορίας που απορροφούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των λουόμενων. Με την άνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία και την ίδρυση του ΕΟΤ, την ευθύνη για την ομαλή λειτουργία των ιαματικών πηγών της ελληνικής επικράτειας, διατήρησε η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, με τον ΕΟΤ να έχει έναν παραινετικό ρόλο και να περιορίζεται σε συμπληρωματικές κινήσεις για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού. Το 1931, επί παραδείγματι, με πρωτοβουλία του Δ.Σ. του, και την σύμπραξη των ΣΕΚ, ο ΕΟΤ διοργάνωσε κυριακάτικες εκδρομές στις κυριότερες λουτροπόλεις, σε μια περίοδο που και η Εμπορική Τράπεζα, ένα από τα κραταιά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα της χώρας, ενστερνιζόμενη την άποψη ότι η συμμετοχή στον τουρισμό συνδέεται με την υγεία, την ευημερία και την παραγωγικότητα των εργαζομένων, προσέφερε ευκαιρίες απόδρασης προς τις πηγές στο προσωπικό της.³¹⁷

Η διαχείριση των ιαματικών περιοχών από την υπηρεσία του ΥΠΕΘΟ, συνοδεύθηκε από μία τάση υπερτονισμού της θεραπευτικής πτυχής των υδάτων έναντι της ψυχαγωγικής τους διάστασης,³¹⁸ διαπίστωση που δύναται να τεκμηριωθεί από το σχετικό διαφημιστικό – προπαγανδιστικό υλικό της εποχής.³¹⁹ Στο *Δελτίον Ιαματικών Πηγών* του 1931 λόγου χάρη, πρόδηλη είναι η αφιέρωση των περισσότερων σελίδων στις χημικές αναλύσεις και στις προσφερόμενες θεραπείες

³¹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/7/1935, «Η βιομηχανία των Ξένων: Η κρίσις εις τον Τουρισμόν. Το βασικό λάθος», σελ. 1

³¹⁶ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1931), *Πίναξ ιαματικών πηγών και ατμοθέρων εν Ελλάδι*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Παρόμοια στοιχεία εντοπίζονται και στο άρθρο του Γ. Αθανασούλα στο περιοδικό εργασία. Το πιο πιθανό είναι ο Γ. Αθανασούλας να βασίστηκε στον πίνακα του ΥΠΕΘΟ. Για περισσότερα βλ. και *Εργασία*, 31/1/1931, Γ. Αθανασούλα, «Αι ιαματικάί πηγαί της Ελλάδος»

³¹⁷ Konstantinos I. Kakoudakis, Katerina Papadoulaki (2021), *Social Tourism in Greece: A Brief History of Development from the Interwar Years to the Covid-19 Era*, included in “Social Tourism: Global Challenges and Approaches” (eds J. Lima and C. Eusébio), retrieved from <https://eclon.uclan.ac.uk/37266/1/37266%20Chapter%20final%20draft.pdf>, p.5

³¹⁸ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, ό.π., σ.125

³¹⁹ Το ίδιο ισχύει και για τα περισσότερα βιβλία για τις ιαματικές πηγές που δεν εκδίδονταν από το ΥΠΕΘΟ. Μάλιστα, συχνά οι συγγραφείς αυτών ήταν γιατροί.

στις λουτροπόλεις της Υπάτης και του Σμοκόβου,³²⁰ με τα σχόλια για τα ψυχαγωγικά κέντρα να εκλείπουν και τις αναφορές στις ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις και στα συγκοινωνιακά μέσα να συγκεντρώνονται σε λίγες γραμμές.

Πάντως, αξίζει να διευκρινιστεί πως η αναφορά στην κατάσταση των πηγών της Υπάτης και του Σμοκόβου δεν είναι τυχαία και τούτο διότι εκείνες μαζί με τις ιαματικές πηγές Αιδηψού και Λουτρακίου, ως φαίνεται από τα σωζόμενα τεκμήρια, ήταν τα κέντρα θερμαλισμού που συγκέντρωσαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του κρατικού μηχανισμού. Ειδικά το Λουτράκι, χαρακτηριζόταν ως η «βασίλισσα των Λουτροπόλεων» λόγω της πληθώρας θεραπειών που προσέφερε, των κομπών «ευρωπαϊκών ξενοδοχείων» του, αλλά και του καζίνο³²¹ που διέθετε, με το τελευταίο, κατόπιν της σύστασής του το 1929, να μην αποτελεί απλώς μία χαρτοπαικτική λέσχη μα «και κοσμικόν κέντρον πρώτης τάξεως, με θαυμάσιον εστιατόριον και ζαχαροπλαστείον, με τιμάς εις όλους προσιτάς [...] Με θαυμασίαν μουσικήν και εκλεκτάς συναυλίας κατά την θερινήν περίοδον».³²² Η λειτουργία του, παρά τις αντιρρήσεις μεγάλης μερίδας δημοσιογράφων και διανοουμένων,³²³ είχε την υποστήριξη του πολιτικού κόσμου, με αρκετούς πολιτευτές να είναι θαμώνες του, συμπεριλαμβανομένων του Ελ. Βενιζέλου και Γ. Τσαλδάρη.³²⁴

Γενικά, το Λουτράκι παρά την καταστροφή που υπέστη από το σεισμό του 1928, είχε κατορθώσει σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα να αναγεννηθεί από τις στάχτες του, έχοντας από το 1930 – υπό την εκμετάλλευση του *Αυτόνομου Οργανισμού Σεισμοπαθών Κορινθίας* (ΑΟΣΚ)³²⁵ – εξελιχθεί στον σπουδαιότερο

³²⁰ Βλ. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1931), *Δελτίον Ιαματικών πηγών*, ό.π., σ.24-62 & 65-126

³²¹ Η ίδρυση Καζίνο στις λουτροπόλεις υπήρξε μία από τις βασικότερες φιλοδοξίες της βενιζελικής παράταξης από τα πρώτα χρόνια, λόγω των κερδών που θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν από την σύστασή τους. Το 1919, μάλιστα, η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε εξετάσει σοβαρά το ενδεχόμενο δημιουργίας καζίνο στις λουτροπόλεις της Κέρκυρας, της Αιδηψού, του Λουτρακίου και του Φαλήρου. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 223-031-032, *Υπόμνημα προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την εγκατάσταση καζίνων στις λουτροπόλεις*.

³²² *Τουριστική Ελλάς*, Απρίλιος 1931, αριθμός 6, «Εις τον μυχόν του Κορινθιακού. Το καζίνο του Λουτρακίου»

³²³ Βλ. ενδεικτικά *Ο Ταξιδιώτης*, μηνιαία τουριστική και ταξιδιωτική εφημερίς, ιδιοκτήτης Τάσος Ι. Δήμος, 27/10/1934, σ.1, «Αι κοινωνικά πληγαί: Το αίσχος του καζίνο του Λουτρακίου Α'» και *Ταξιδιώτης*, 29/11/1934, σ.1, «Αι κοινωνικά πληγαί: Το αίσχος του καζίνο του Λουτρακίου Β'»

³²⁴ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, ό.π., σ.125

³²⁵ Ο *Αυτόνομος Οργανισμός Σεισμοπαθών Κορινθίας* (ΑΟΣΚ) ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1928 με σκοπό να μεριμνήσει για την ανοικοδόμηση της Κορίνθου, του Λουτρακίου και των γύρω περιοχών. Θα λειτουργούσε για 40 έτη και με το πέρας αυτών η περιουσία του θα επέστρεφε στο ελληνικό Δημόσιο. Στην επιχορήγησή του θα συνέβαλε το Κράτος καταβάλλοντας πέντε εκατομμύρια δραχμές ετησίως, ποσό που θα συμπληρωνόταν από τα έσοδα από το καζίνο και τα λουτρά του Λουτρακίου. Ο ΑΟΣΚ είχε δικαίωμα να παίρνει δάνεια με εγγυητή το ελληνικό Δημόσιο, να μην καταβάλει τους εισαγωγικούς δασμούς για τα υλικά που θα χρησιμοποιούνταν σε κατασκευές και να μην πληρώνει για

ιαματικό προορισμό. Σημαντικό ρόλο στην ανάκαμψή του διαδραμάτισε η Κοινότητα Λουτρακίου, η οποία μερίμνησε για την επισκευή και επέκταση του οδικού δικτύου (σσ. το 1931 με απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου Λουτρακίου κατασκευαζόταν παραλιακός τουριστικός δρόμος αξίας 6.000.000 δραχμών), καθώς και την ανέγερση αντισεισμικών οικημάτων.³²⁶ Η δράση της Κοινότητας σε συνδυασμό με τις άριστες συνθήκες υγιεινής (σσ. το Λουτράκι μαζί τα Μέθανα ήταν τα μόνα ιαματικά κέντρα που είχαν εξαλείψει τη νόσο της ελονοσίας) και την αποκατάσταση των υδραυλικών και ηλεκτρικών εγκαταστάσεων,³²⁷ συνέβαλαν στην διάκριση του Λουτρακίου από τους υπόλοιπους χώρους θερμαλισμού. Βέβαια, τα προβλήματα δεν απουσίαζαν και αυτό γιατί οι ενέργειες από πλευράς της ανώτατης πολιτικής ηγεσίας ήταν εξαιρετικά ελλιπείς, ιδιαιτέρως στον τομέα της οδοποιίας, αφού η εθνική οδός Αθηνών – Λουτρακίου, σε κάποια σημεία της, καθώς και ο δρόμος από τη Γέφυρα έως το Λουτράκι, βρίσκονταν σε οικτρή κατάσταση.³²⁸ Η μεταφορά των τουριστών με τα πλοία της Εθνικής Ατμοπλοΐας και τα τρένα του ΣΠΑΠ αποτελούσε μία καλή εναλλακτική, αλλά, σε μία εποχή που το αυτοκίνητο ως μέσο μεταφοράς κέρδιζε την προτίμηση των ταξιδιωτών,³²⁹ δεν επαρκούσε για την ανάδειξη του Λουτρακίου ως τουριστικού κέντρου πρώτης τάξεως.

Στα υπόλοιπα ιαματικά κέντρα, τα οποία δεν διέθεταν ούτε την κοσμοπολίτικη αύρα, ούτε τα πολυτελή κτήρια του Λουτρακίου, οι δυσχέρειες ήταν ακόμη περισσότερες, και αρκετές φορές το Κράτος επιχείρησε να τις ξεπεράσει προχωρώντας σε ιδιωτικοποιήσεις ή εκμισθώσεις. Και στις περιπτώσεις αυτές όμως, η κρατική παρέμβαση δεν εκμηδενιζόταν, καθώς με απόφαση της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων το 1930 θεσπίστηκε νόμος που όριζε τον σχηματισμό μιας προστατευτικής ζώνης για κάθε ιαματική τοποθεσία, προκειμένου να διασφαλιστεί το φυσικό τους κάλλος και η σύσταση των υδάτων.³³⁰ Οι οριστικές διαστάσεις του προστατευτικού χώρου, που όφειλε να είναι κυκλικός με κέντρο την ιαματική πηγή

δέκα χρόνια δασμούς για τις νέες κατοικίες που θα κτίζονταν. Επικεφαλής του ορίστηκε ο Μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός.

³²⁶ *Τουριστική Ελλάς*, Απρίλιος 1931, αριθμός 6, «Ανά τας Λουτροπόλεις της Ελλάδος. Το Λουτράκι η βασιλίσσα των Ελληνικών λουτροπόλεων – το έργον της κοινότητος – αι πηγαί του – τα ξενοδοχεία του»

³²⁷ Το Λουτράκι ήταν από τις ελάχιστες περιοχές της Ελλάδας που στον μεσοπόλεμο οι δρόμοι του ηλεκτροδοτούνταν για όλες τις νυκτερινές ώρες

³²⁸ *Τουριστική Ελλάς*, Απρίλιος 1931, ό.π.

³²⁹ Η προτίμηση αυτή παρατηρούνταν και στα αρμόδια κρατικά όργανα, καθώς η κατασκευή ενός απλού δρόμου σε ορισμένα τουριστικά σημεία ήταν λιγότερο δαπανηρή.

³³⁰ ΦΕΚ 268/Α, 4 Αυγούστου 1930, ν.268 «Περί διατάξεων αφορώσων την εκμετάλλευσιν των ιαματικών πηγών»

και ακτίνα ενός χιλιομέτρου, καθορίζονταν από το υπουργικό συμβούλιο του ΥΠΕΘΟ³³¹ με τον ενοικιαστή να καλείται να αποφανθεί στην Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων για την χορήγηση οιασδήποτε άδειας για την επιτέλεση έργων εντός του χώρου.

Υπό αυτό το πλαίσιο οργάνωσης λειτούργησαν αρκετές πηγές, μεταξύ των οποίων και οι δημόσιες ιαματικές πηγές Υπάτης, που το 1928 παραχωρήθηκαν σε Έλληνα επιχειρηματία για δέκα χρόνια.³³² Στο συμβόλαιο, ως βασικές προϋποθέσεις για την εκχώρηση της λουτρικής περιοχής ορίζονταν η υποχρέωση, από πλευράς του ενοικιαστή, κατασκευής ξενοδοχείου 25 κλινών και δημιουργίας νέου λουτρικού καταστήματος ως προέκταση του υπάρχοντος.³³³ Η πορεία όμως των εργασιών στον εν λόγω ιαματικό τόπο δεν εξελίχθηκε με τον τρόπο που αναμενόταν. Τα αρχικά σχέδια του επιχειρηματία για την οικοδόμηση υδροθεραπευτηρίου δεν προχώρησαν, επειδή η τοποθεσία που είχε επιλεγεί θα κατέστρεφε το μόνο φυσικό πάρκο της περιοχής, πράγμα που το ΥΠΕΘΟ και το Υπουργείο Συγκοινωνίας απαγόρευσαν.³³⁴ Εν τέλει, το Κράτος αξιοποιώντας το νέο νόμο του 1930, ήλθε σε συνεννόηση με τον ενοικιαστή και η αρχική σύμβαση έλαβε ορισμένες τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα, με την σύμφωνη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε η ανέγερση νέων λουτρικών καταστημάτων με 25 τουλάχιστον πολυτελείς λουτήρες, εν συνεχεία του δημόσιου ξενοδοχείου *Φθιώτης*, υπό τον όρο το τελικό τους κόστος να μην ξεπερνά τα 4.250.000 ευρώ. Τον σχεδιασμό και τα έξοδα θα αναλάμβαναν ο ενοικιαστής και οι συνεργάτες του, ενώ την τελική έγκριση για τα σχεδιαγράμματα θα έδινε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.³³⁵ Η κωλυσιεργία, ωστόσο, του ενοικιαστή καθυστέρησε την υλοποίηση των έργων με απόρροια το ΥΠΕΘΟ να παρέμβει εκ

³³¹ Το συγκεκριμένο Υπουργικό Συμβούλιο αποτελούνταν από τον διευθυντή της γεωλογικής υπηρεσίας του ΥΠΕΘΟ, έναν ανώτερο υπάλληλο της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, έναν επιθεωρητή των μεταλλείων, και του καθηγητή Γεωλογίας του πανεπιστημίου

³³² Την περίοδο εκείνη, ο ενθουσιασμός για την προοπτική της ανάπτυξης του θερμαλισμού μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ήταν έκδηλος και στην περίπτωση της Υπάτης – μετά την υπογραφή της συμφωνίας – συνοδεύθηκε από διθυραμβικούς λόγους στον βενιζελικό Τύπο περί αθρόας προσέλευσης κόσμου, συμπεριλαμβανομένων του υπουργού Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και του εκδότη του *Έθνους* Σπυρίδωνα Νικολόπουλου. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 29/4/1928, «Ηρchiσεν η λειτουργία των ιαματικών πηγών Υπάτης. Αθρόα συρροή λουόμενων», σ.7

³³³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, φάκελος 13, *Ιαματικάί Πηγαί Υπάτης*, Έγγραφο της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων προς τον ενοικιαστή των πηγών Υπάτης και τους συνεργάτες του με ημερομηνία 26/7/1930, σ.1

³³⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, φάκελος 13, *Ιαματικάί Πηγαί Υπάτης*, Πρακτικό συνεδριάσεως του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας με ημερομηνία 21/7/1930, σ.2

³³⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, φάκελος 13, *Ιαματικάί Πηγαί Υπάτης*, Έγγραφο της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων προς τον ενοικιαστή των ιαματικών πηγών Υπάτης και τους συνεργάτες του με ημερομηνία 26/7/1930, σ.1

νέου απαιτώντας την τήρηση της συμφωνίας και την παράθεση των σχεδίων εντός 10 ημερών, προκειμένου η σύμβαση να παραμείνει εν ισχύι.³³⁶

Καθίσταται λοιπόν κατανοητό πως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '30 το Κράτος επαγρυπνούσε τόσο για τις δημόσιες ιαματικές πηγές που είχαν παραχωρηθεί σε επιχειρηματίες, όσο και για εκείνες που βρίσκονταν υπό την εποπτεία του. Στις πηγές που εκμεταλλευόταν, οι πολιτικοί σχεδιασμοί του συνοδεύονταν από έργα, που κατά βάση σχετίζονταν με τις ιατρικές υπηρεσίες με από παράδειγμα το χτίσιμο του καινούργιου λουτρικού καταστήματος στα Μέθανα το 1931.³³⁷ Οι κινήσεις όμως αυτές δεν αρκούσαν για την αναβάθμιση του ιαματικού τουρισμού και την άντληση υψηλού συναλλάγματος από τους τουρίστες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν Έλληνες ή ξένοι κατά κύριο λόγο ελληνικής καταγωγής (κυρίως Αιγυπτιώτες).³³⁸ Η απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου να επιβάλει τέλη στα διαβατήρια αξίας 100-600 δραχμών³³⁹ προκειμένου να περιορίσει την ταξιδιωτική μετακίνηση προς το εξωτερικό επίσης δεν έδειχνε να αποδίδει θεαματικά στην αύξηση της προσέλευσης στους ιαματικούς προορισμούς, ενώ προβληματισμό προκαλούσε και η ανυπαρξία «ενδιαφέροντος που παρουσίαζαν για τους Έλληνες επιχειρηματίες η ύπαιθρος χώρα και οι μικρές λουτροπόλεις, από άποψης εμπορικής εκμετάλλευσης».³⁴⁰

Ο επιχειρηματικός κόσμος, ουσιαστικά, αντικρίζοντας την αστάθεια που είχε επιφέρει στην παγκόσμια οικονομία το κραχ του 1929 δεν έδειχνε να επιθυμεί να επενδύσει τα κεφάλαιά του σε έναν τομέα που είχε άμεση εξάρτηση από το ξένο συνάλλαγμα και εμπεριείχε ρίσκο. Μετά δε το 1932, όταν πια οι συνέπειες της ύφεσης άρχισαν να γίνονται ορατές στο ελληνικό κράτος, η συστολή του έγινε ακόμη πιο έντονη, με αποτέλεσμα οι πρωτοβουλίες για την αναβάθμιση των εγκαταστάσεων στους ιαματικούς τόπους να λαμβάνονται σχεδόν αποκλειστικά από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων. Η τελευταία, έως το 1933, είχε κατορθώσει να κάνει έργα στο Πλατύστομο ούτως ώστε να διαθέτει πλήρη ξενοδοχειακή συγκρότηση, λαϊκές κατοικίες και λουτρικό κατάστημα, να ενισχύσει την λουτρόπολη της Κυλλήνης ώστε να παρέχει όλα τα μέσα άνετης διαμονής και άρτιες υπηρεσίες μηχανοθεραπείας, και

³³⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, φάκελος 13, *Ιαματικά Πηγαί Υπάτης*, Έγγραφο του ΥΠΕΘΟ προς τον ενοικιαστή των ιαματικών πηγών Υπάτης και τους συνεταίρους του με ημερομηνία 23/12/1930, σ.1-2

³³⁷ *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος 1933, αριθμός 28, «Αι επιστημονικά διαλέξεις της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων. Αι ιαματικά πηγαί»

³³⁸ Στο ίδιο

³³⁹ ΦΕΚ 239/Α, 28 Ιουλίου 1931, Π.Δ. «Περί κώδικος των νόμων περί τελών περί τελών χαρτοσήμου», άρθρο 22, Τέλη επί διαβατηρίων, παραχωρητηρίων, εκθέσεων, σχεδίων μηχανικών και συναφών

³⁴⁰ Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.75

τέλος να συγκροτήσει τοπική επιτροπή στην Αιδηψό και να την χρηματοδοτήσει, προκειμένου να πραγματοποιηθούν τα απαραίτητα έργα «της υδρεύσεως, της καλύψεως των οχετών και της δενδροφυτεύσεως». Η επιτροπή αυτή, μάλιστα, συνάπτοντας δάνειο θα μεριμνούσε και για την ανέγερση ενός νέου μεγάλου λουτρικού καταστήματος.³⁴¹

Βήματα είχαν γίνει από την υπηρεσία και για την καλύτερευση των συνθηκών υγιεινής των λουτροπόλεων. Με προτροπή του διευθυντή της Ν. Λέκκα, τον Οκτώβριο του 1933, πραγματοποιούνταν αποξηραντικά έργα και δενδροφυτεύσεις στον Λαγκαδά, ενώ ήδη, κατόπιν παραγγελίας από την Ιταλία, είχαν τοποθετηθεί εντός των υδάτων του ειδικού ιχθύες που εξολόθρευαν τα κουνούπια με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η ελονοσία³⁴² στον συγκεκριμένο τόπο. Στα λουτρά Καϊάφα, επίσης, κατασκευάστηκε φάρος για την απομάκρυνση των κωνόπων και στα λουτρά Υπάτης δόθηκε οικονομική βοήθεια ύψους 500.000 δραχμών για την δημιουργία αποχετευτικών χανδάκων εντός των οποίων θα συγκεντρώνονταν τα λύματα, τα οποία στη συνέχεια θα μεταφέρονταν σε ειδικά απομακρυσμένο σημείο κοντά στον ποταμό Σπερχειό. Την διαδικασία αυτή θα διευκόλυνε και μία ομάδα είκοσι ένστολων που θα ήταν επιφορτισμένη με τον ψεκασμό με πετρέλαιο των νερών των χανδάκων για την απομάκρυνση των κωνόπων.³⁴³

Εντούτοις, η οικονομική στενότητα και η απουσία καλών οδών, κέντρων διασκεδάσεων, πολυτελών εστιατορίων και ξενοδοχείων στα κέντρα θερμαλισμού, εξακολουθούσε να παρεμποδίζει την ανάκαμψη του ιαματικού τουρισμού. Σε μια επιδίωξη αναδιοργάνωσής του, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων συγκάλεσε τον Απρίλιο του 1934 ειδική συνεδρίαση εξετάζοντας τα υπάρχοντα προβλήματα στα πιο περιώνυμα ιαματικά κέντρα και αναζητώντας τρόπους αντιμετώπισης. Αναφορικά με την Αιδηψό, ο Ν. Λέκκας έκρινε ότι καίριας σημασίας ήταν η ανέγερση καινούργιων λουτρικών εγκαταστάσεων που θα ανταποκρίνονταν στα σύγχρονα δεδομένα, καθώς

³⁴¹ *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος 1933, αριθμός 28, «Αι επιστημονικά διαλέξεις της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων. Αι ιαματικά πηγαί»

³⁴² Κατά την δεκαετία του '30 η ελονοσία μαστίγζε τη χώρα αποτελώντας μία από τις πιο σοβαρές νόσους και έναν από τους πιο αποτρεπτικούς παράγοντες προσέλκυσης των τουριστών. Οι περιοχές που εμφάνιζαν τα περισσότερα κρούσματα ήταν η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Μακεδονία και η Θράκη. Βλ. Γρ. Λιβαδάς, Κ. Σφάγγος (1940), *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευνα-καταπολέμησης*, Τ.1, Αθήναι: Πυρσός, σ.56

³⁴³ *Τουριστική Ελλάς*, Οκτώβριος 1933, αριθμός 36, «Από τας προόδους των ιαματικών πηγών της Ελλάδας. Λαγκαδάς, Καϊάφας, Υπάτη Κυλλήνη, Καμμένα Βούρλα, Σιδηρόκαστρον. Τι ηγγόνησεν από σκοπού ο αποπεμφείς τέως διευθυντής του Ε.Ο.Τ. κ. Κοκός Μελάς και τι είχε υποχρέωσιν να γνωρίζει η Κοινοβουλευτική Επιτροπή προ της υποβολής των τροποποιήσεων του περί Ε.Ο.Τ. υποβληθέντος νόμου»

και η κατασκευή υπονόμων, αποβάθρας, αγοράς και παραγωγικών έργων επί των βασικότερων σημείων. Εκτιμούσε δε ότι αυτά θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν με την καταβολή 30.000.000 δραχμών.³⁴⁴ Για την Υπάτη έκρινε ότι με 25.000.000 δραχμές θα ήταν εφικτή η εκτέλεση εξυγιαντικών, αντιπλημμυρικών και εξωραϊστικών έργων, η ανακαίνιση ή αντικατάσταση των κτηρίων των ΤΤΤ, της αστυνομίας και των αλα καρτ εστιατορίων καθώς και η ενίσχυση του υδραγωγείου. Όσον αφορά την Κυλλήνη, ωφέλιμη θα ήταν η κατάθεση 16.500.000 δραχμών για την αναμόρφωση των κτηρίων και την παραγωγή νέων έργων³⁴⁵ και συνάμα η προσφορά επιπλέον 8.500.000 δραχμών για έργα εξυγιαντικής, εξωραϊστικής και ξενοδοχειακής φύσεως και για την ενίσχυση των λουτρικών καταστημάτων. Για τα Μέθανα, τέλος, επιτακτική θεωρούνταν η δαπάνη 21.000.000 δραχμών για τον καλλωπισμό της περιοχής και για έργα απαλλοτρίωσης, επισκευής κτηρίων και δημιουργίας δρόμων.³⁴⁶

Τα φιλόδοξα αυτά σχέδια, αν και επιβεβλημένα, απαιτούσαν κονδύλια που το Κράτος δεν διέθετε, ενώ η παραμέληση της συντήρησης των υφιστάμενων έργων και η επιλογή ορισμένων τοπικών παραγόντων να κερδοσκοπούν σε βάρος των ταξιδιωτών³⁴⁷ υποβάθμιζαν ακόμη περισσότερο την θέση των λουτροπόλεων. Οι πρωτοβουλίες ορισμένων τοπικών αρχών – όπως φέρ' ειπείν του ΑΟΣΚ που προχώρησε στο δανεισμό 15.000.000 δραχμών για τον καλλωπισμό του Λουτρακίου – ³⁴⁸ να ενισχύσουν την Κοινότητές τους δεν αποτελούσαν κανόνα. Στις εφημερίδες της εποχής, πολλάκις επισημαινόταν η ανάγκη επαναπροσδιορισμού των τιμών στις επικρατέστερες λουτροπόλεις, αλλά και αύξησης της κρατικής μέριμνας, ώστε να εντοπιστούν και άλλες ανεκμετάλλευτες πηγές³⁴⁹ που θα μπορούσαν να

³⁴⁴ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.33.34, Λουτροπόλεις της Ελλάδας (Υπόμνημα για την αναδιοργάνωσή τους), Εισήγηση Ν. Λέκκα για την αναδιοργάνωση των λουτροπόλεων με ημερομηνία 28 Απριλίου 1934, σ.4-5

³⁴⁵ Η καταβολή αυτού του ποσού βασιζόταν στην σύμβαση εικοσιπενταετούς διάρκειας που είχε ανακοινωθεί για την ενοικίαση των συγκεκριμένων πηγών

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ.6-8

³⁴⁷ Σχετικά με το ζήτημα της κερδοσκοπίας ενδεικτικό είναι το άρθρο του Ε.Α.Ν. στην εφημερίδα *Η Βραδυνή* στις 3 Σεπτεμβρίου 1934 με τίτλο «Αι ελληνικά λουτροπόλεις: το Λουτράκι εφέτος παρουσιάζει εκπλήξεις. Η αισχροκέρδεια όμως επιμένει» και *Ακρόπολις*, 26/5/1931, «Εις τα λουτρά Υπάτης», σ.3

³⁴⁸ *Έθνος*, 25/5/1934, «Προς ανακαίνισιν του Λουτρακίου: Δάνειον 15 εκατομμυρίων», σ.4

³⁴⁹ Η καταμέτρηση των πηγών θα ολοκληρωνόταν μόλις το 1938 όταν στη Ελλάδα εντοπίστηκαν και οι 750 πηγές που διέθετε. Το γεγονός αυτό δήλωνε και στις πρώτες σελίδες του βιβλίου του ο Ν. Λέκκας στο βιβλίο του *Αι επιτακόσαι πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*.

συνεπικουρήσουν στην ίαση και την καλή υγιεινή των λαϊκών στρωμάτων.³⁵⁰ Οι συστάσεις αυτές, όμως, δεν είχαν αντίκρισμα. Το 1935, ο τουριστικός εμπειρογνώμονας Αθανάσιος Μάνος δήλωνε για τις ιαματικές πηγές πως «η κατάσταση τούτων είναι σήμερον οικτρά. Εγκαταλελειμμένοι εις τας Κοινότητας, σήμερον Δήμους, αι οποίοι περί αυτάς ανεπτύχθησαν, δίδουν εκ της πρώτης όψεως σαφή την εντύπωσιν της πλήρους εγκαταλείψεως των υπό του Κράτους εις την κερδοσκοπικήν εκμετάλλευσιν των νυν κατέχοντος ταύτας».³⁵¹ Οι εξελίξεις αυτές παράλληλα με την μείωση της προσέλευσης των Αιγυπτιωτών, λόγω της ιταλικής εισβολής στην Αβησσυνία το 1935, η οποία έπληξε τα θέρετρα της ανατολικής Μεσογείου,³⁵² επέφεραν τον μαρασμό του ελληνικού ιαματικού τουρισμού και μαζί με αυτόν και του παραθερισμού, ο οποίος στην Ελλάδα είχε αναπτυχθεί ως παρακλάδι του τουρισμού υγείας, απασχολώντας τις κυβερνήσεις της δεκαετίας του '30.

3.2. Παραθερισμός

Ο παραθερισμός, δηλαδή «η παραμονή σε έναν (εξοχικό, παραθαλάσσιο κτλ.) τόπο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού για ανάπαυση, για διακοπές»,³⁵³ επί σειρά ετών αποτελούσε μία έξη αδιανόητη για άτομα εκτός του αριστοκρατικού περιβάλλοντος.³⁵⁴ Οι μεταβολές, όμως, στην ανθρώπινη καθημερινότητα, που προκλήθηκαν με την τεχνολογική ανάπτυξη και τον αστισμό, ανέτρεψαν τα εν λόγω δεδομένα, και πρακτικές όπως η επιλογή μιας ανάπαυλας σε ένα τόπο λιτό και θελκτικό άρχισαν να γίνονται προσβάσιμες σε μεγαλύτερη μερίδα κόσμου. Σημείο καμπής, βέβαια, ως προς την διάδοση της έννοιας των διακοπών, υπήρξε το

³⁵⁰ Ενδεικτικό ως προς αυτό το θέμα είναι ένα άρθρο του Κ. Χαριτάκη που σώζεται ως απόκομμα εφημερίδας στο ΙΑΕΤΕ. Για περισσότερα, βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.47.2.577, το άρθρο του Κ. Χαριτάκη με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1934, *Αι ιαματικά πηγαί είναι ακένωτος θησαυρός θεραπειών και υγείας*

³⁵¹ Αθανάσιος Μάνος, *Ο Τουρισμός εν Ελλάδι...*, ό.π., σ.24

³⁵² Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)...*, σ.79

³⁵³ Ο Ορισμός προέρχεται από το Λεξικό της κοινής νεοελληνικής που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1998 από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πηγή:

https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq=

³⁵⁴ Η στροφή των ευγενών προς την εξοχή για παραθεριστικούς σκοπούς ήταν μια συνήθεια παγιωμένη. Μετά δε την ανάδυση της αστικής τάξης κατά τον 18^ο αιώνα, την συνήθεια αυτή επιχείρησαν να μιμηθούν οι μεγαλοαστοί αντιγράφοντας τις πρακτικές των αριστοκρατών, συχνά με μια δόση υπερβολής. Η κατάσταση αυτή αποτέλεσε αντικείμενο σάτιρας επιφανών συγγραφέων της εποχής, μεταξύ των οποίων και του πατέρα της «κωμωδίας χαρακτήρων» Κάρλο Γκολντνί που στα μέσα του 18^{ου} αιώνα έγραψε την περιώνυμη *Τριλογία του Παραθερισμού*. Το έργο αυτό παραμένει μέχρι σήμερα διαχρονικό και μάλιστα το διασκεύασε το 1954 ο Τζόρτζιο Στρέλλερ. Για περισσότερα βλ. Κάρλο Γκολντνί, (2003) *Η Τριλογία του Παραθερισμού*, Αθήνα: Δωδώνη

ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, μια σύρραξη που επέφερε τον θάνατο στα χαρακώματα πολλών εκπροσώπων της παλαιάς αριστοκρατίας και την ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού.³⁵⁵

Μετά τη λήξη του πολέμου, η ανάγκη διασφάλισης ευπρεπών συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής για τις πλατιές λαϊκές μάζες, άρχισε να αναδεικνύεται ως πρωτεύουσα, με τις κυβερνήσεις να εγκολπώνονται μια πιο ανθρωπιστική πολιτική δαπανώντας χρήματα του κρατικού προϋπολογισμού για την δημόσια υγεία και εκπαίδευση. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο παραθερισμός, ως όχημα άντλησης της λαϊκής υποστήριξης, άρχισε να κερδίζει έδαφος, μέσω της στροφής προς τις εξοχές ή προς τους παραλιακούς τόπους. Ιδίως η επαφή με τη θάλασσα, η οποία είχε καθιερωθεί από τον 18^ο αιώνα ως ένας τύπος λουτρού που ενδείκνυται «σχεδόν εις πάντα υγιά οργανισμόν, παντός φύλου και πάσης ηλικίας όπως και τα υπόψυχρα και τα ψυχρά λουτρά ή ντους»,³⁵⁶ γρήγορα, κατέστη εξαιρετικά δημοφιλής και σταδιακά γύρω από τους παραλιακούς τόπους χτίστηκαν κατασκευές (ξενοδοχεία και εστιατόρια) που προήγαγαν την κοινωνικότητα μεταξύ των ατόμων.

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία κ.ά.), ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η ιδέα της μετάβασης στις παραλίες για λόγους αναψυχής είχε παγιωθεί σε εκπροσώπους της αστικής τάξης και κέντρα σαν την Γαλλική Ριβιέρα, το Σαν Σεμπαστιάν και την ακτή του Αμάλφι αποτελούσαν πόλο έλξης.³⁵⁷ Βέβαια, η επαφή με το υδάτινο στοιχείο διέπονταν από πολλούς περιορισμούς με βασικότερο την επιβολή της απαγόρευσης της παρουσίας των ανδρών και των γυναικών στον ίδιο χώρο. Η συνύπαρξη των δύο φύλων στην παραλία θεωρούνταν σκανδαλώδης και μόνο στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα τα μεικτά μπάνια άρχισαν να γίνονται αποδεκτά. Κατά τη δεκαετία του '20, οπότε το καλοκαιρινό μπάνιο έγινε πιο διαδεδομένο, οι κοινόχρηστες παραλίες είχαν παγιωθεί στην αντίληψη πολλών μεσοαστών, ενώ τότε έκανε την εμφάνισή της και μία νέα μόδα· η λατρεία για την μαυρισμένη επιδερμίδα, που ήταν απότοκη πολλών παραγόντων (αύξηση ελεύθερου χρόνου των μεσοαστικών στρωμάτων και στροφή

³⁵⁵ Eric G. E. Zuelow (2016), *A history of modern tourism*, London: Pelgrave, p.134

³⁵⁶ Μιλτιάδης Ν. Βλαστός, Νικόλας Παπαϊωάννου (1930), *Πρακτικός Οδηγός του Λουόμενου. Λουτροθεραπεία, Κρηνοθεραπεία. Ιαματικά πηγαί και Λοτροπόλεις της Ελλάδος. Μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικού χάρτου των μεταλικών υδάτων*, Αθήνα: Τύποις Ελλάς, σ.51

³⁵⁷ Σύμφωνα με τον John K. Walton η στροφή προς τα θαλάσσια ύδατα για ψυχαγωγικούς σκοπούς ξεκίνησε αρχικά στην Αγγλία και έπειτα επεκτάθηκε στην Γαλλία, την Γερμανία, την Ισπανία και τις αποικίες των συγκεκριμένων χωρών. Για περισσότερα βλ. John K. Walton (1992), *Wonderlands by the waves: a history of the seaside resorts of Lancashire*, Preston: Lancashire County Books

αυτών σε αθλήματα εξωτερικού χώρου όπως το γκολφ και το τένις κλπ.) συμπεριλαμβανομένης της νέας τάσης στους ιατρικούς κύκλους που πρόβαλε την επαφή με τον ήλιο ως ευεργετική και συνάμα ικανή να θεραπεύσει πλήθος ασθενειών.³⁵⁸

Στην Ελλάδα, με την Ευρώπη να αποτελεί σταθερά πολιτισμικό πρότυπο, σημειώθηκε μία παρόμοια πορεία όσον αφορά την καθιέρωση της κολύμβησης στις ακτές κατά την θερινή περίοδο. Ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές τάσεις, οι Έλληνες αστοί των Αθηνών, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ξεκίνησαν να μεταβαίνουν στις παραθαλάσσιες περιοχές με τους πιο εύπορους να επιλέγουν τον Πειραιά και το Πασαλιμάνι οικοδομώντας ή νοικιάζοντας κατοικίες. Τότε δημιουργήθηκαν και τα πρώτα οργανωμένα λουτρά στο Πασαλιμάνι το 1850, χωριστά για τους άντρες και τις γυναίκες.³⁵⁹ Την οργανωμένη παραλία του Πασαλιμανιού διαδέχθηκε εκείνη του Φαλήρου, που επί σειρά ετών αποτέλεσε την πιο περιζήτητη παραθαλάσσια γειτονιά. Έτσι, καθιερώθηκαν τα θαλάσσια μπάνια στην πρωτεύουσα, ενώ σταδιακά η αγάπη για τις οργανωμένες παραλίες εξαπλώθηκε και στην περιφέρεια. Έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η παρουσία στις ακτές μεγάλων ξύλινων παραπηγμάτων που λειτουργούσαν ως αποδυτήρια ανδρών ή γυναικών – απομακρυσμένα το ένα από το άλλο – αποτελούσαν μία κανονικότητα, με το κράτος μέσω των αστυφυλάκων να επιτηρεί αυστηρά την τήρηση των κανόνων απόστασης μεταξύ των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον Θωμά Σιταρά, «Οι ώρες κολύμβησης των ανδρών ήταν πολύ συγκεκριμένες, για να μην ταραχτούν οι νεαρές κυρίως κυρίες από το “απρεπές” αυτό θέαμα, την ώρα που περνούσαν με τις άμαξές τους... Όποιος τολμούσε να διαφοροποιήσει το λουτρικό του ένδυμα στο πιο εξεζητημένο, πλήρως υψηλό πρόστιμο και θεωρούνταν ανέντιμος».³⁶⁰

Η εμφάνιση όμως των μεικτών παραλιών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην Ευρώπη,³⁶¹ ανέτρεψε αυτήν την κατάσταση και τούτο γιατί πολλά άτομα νεαρής ηλικίας, εντυπωσιασμένα από την νέα αυτή εξέλιξη, ξεκίνησαν δειλά – δειλά να κολυμπούν σε κοινούς χώρους, οι οποίοι σύντομα έγιναν γνωστοί στο ευρύ κοινό ως «μπαιν μιζτ». Τα μπαιν μιζτ θεωρήθηκαν προσβλητικά για τα ελληνικά ήθη από τους

³⁵⁸ Brian McKenna (2009), *MELANOMA WHITEWASH. Millions at risk of Injury or Death Because of Sunscreen Deceptions*, included in Merrill Singer, Hans A. Baer, “Killer Commodities: Public Health and the Corporate Production of Harm”, Lanham: AltaMira Press, p.151

³⁵⁹ Μάρω Καρδαμίτση – Αδάμη (1994), *Μπαιν Μιζτ: καλοκαίρι στην Αθήνα (1834 – 1934)*, Αθήνα: εκδόσεις ΑΡΓΥΡΗΣ ΒΟΥΡΝΑΣ, σ.3

³⁶⁰ Θωμάς Σιταράς (2011), *Η παλιά Αθήνα ζει, γλεντά, γεύεται: 1834-1938*, Αθήνα: Ωκεανίδα, σ.143

³⁶¹ Τα πρώτα μπαιν μιζτ εμφανίστηκαν στην Γαλλία και στο Βέλγιο

συντηρητικούς κύκλους της εποχής και συγκέντρωσαν αρχικά τα πυρά του Τύπου, που ζητούσε την αποστολή έφιππων χωροφυλάκων,³⁶² και εν συνεχεία της ελληνικής πολιτείας, η οποία ακολουθώντας τις προσταγές των εφημερίδων φρόντιζε με τακτικές επεμβάσεις του Λιμεναρχείου να απομακρύνει τους κολυμβητές, επιβάλλοντάς τους πρόστιμα.³⁶³ Η ανάπτυξη, ωστόσο, των ελληνικών λουτροπόλεων υπό την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η διάδοση του θερινού μπάνιου και η ψυχαγωγία που τα μπαιν μιζτ προσέφεραν, υπερίσχυσαν του κρατικού αυταρχισμού ο οποίος με την πάροδο του χρόνου κάμφθηκε, ώστε το 1927 κάποιες μεικτές παραλίες να αρχίσουν να γίνονται νόμιμες.³⁶⁴

Στην Αττική, την περιοχή που αντλούσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του κρατικού μηχανισμού, το 1928, οι πιο γνωστές παραλίες της εποχής, συγκέντρωναν σωρεία κόσμου που έσπευδε να κολυμπήσει, με τους καταστηματαρχες κοντά στα μπαιν μιζτ να σπεύδουν να βάψουν τα μαγαζιά τους και να επιδιορθώσουν τις ξύλινες παράγκες που θα υποδέχονταν τους λουόμενους.³⁶⁵ Γνωστά σημεία για τους παραθεριστές ήταν οι πλαζ του Φαλήρου, της Γλυφάδας, του Καλαμακίου, της Βούλας, της Βάρκιζας, του Αγίου Κοσμά και της Βουλιαγμένης, αν και το ταξίδι προς αυτές συχνά ήταν δύσκολο εξαιτίας της έλλειψης συγκοινωνιών. Το ζήτημα αυτό επιχείρησαν να λύσουν οι κυβερνήσεις της δεκαετίας του '30, ενισχύοντας τα δρομολόγια των λεωφορείων και βελτιώνοντας τις υποδομές σε συνεργασία με διάφορους επιχειρηματίες.³⁶⁶

³⁶² Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα εφημερίδας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα που παραθέτει ο Γιάννης Καιροφύλας, εντός του οποίου αναφέρει ο συντάκτης: «Το λουτρόν παίρνει καθ' εκάστην και εφέτος πληθὺς ἀπειρος ἐκ τῆς λαϊκῆς τάξεως μετ' ἀφελείας πρωτοπλάστων καθ' ὅλην τὴν ἀκτὴν τῶν δύο Φαλήρων. Τας Κυριακάς ἰδίως τὸ κακὸν καταντὰ ἀνοικονόμητον. Αἱ ἀναδυόμεναι Αφροδίται εἶναι τόσον πολλαί, ἄνδρες δὲ καὶ ἄλογα τόσον ἀναμειγμένα, ὥστε νομίζει τις πολλάκις, ὅτι ἐπαναβλέπει ζωντανὴν τίνα εἰκόνα ἐξ ἐκείνων αἰτίνες τόσον συχνὰ ἀπαντῶνται εἰς τα ἀρχαία ἀγγεία, πρὶς τῶσαν ἐσμὸν Σατύρων καὶ Σειλινῶν καταλαβόντων ἐξ ἀπροόπτου Δρυάδας, Ἀμαρυλλίδας λουόμενας. Τὸ θέαμα αὐτὸ καθ' αὐτό μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρχαιοπρεπέστατον καὶ ν' ἀποδεικνύει τρανῶτα ὅτι εἰμεθα ἀπόγονοι τῶν προγόνων μας, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ολίγοι ἔφιπποι χωροφύλακες ορίζοντες τὸ πρᾶγμα εἰς μόνην τὴν πέραν τοῦ παλαιοῦ Φαλήρου ἀκτὴν δὲν θὰ ἐβλαπτον». Βλ. Γιάννης Καιροφύλας (1983), *Η Αθήνα της μελ' επόκ*, Αθήνα: Φιλιππότη, σ.79

³⁶³ Γιάννης Καιροφύλας (1978), *Η Αθήνα και η Αθηναίοι 1834-1934*, Αθήνα: Φιλιππότης, σ.55

³⁶⁴ Δεν είναι τυχαία η έκδοση από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων του εντύπου «Θερινὰ Διαμοναὶ καὶ Λουτροπόλεις» το 1927.

³⁶⁵ Γιάννης Καιροφύλας (1984), *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Φιλιππότη, σ.132-133

³⁶⁶ Ο Λεωνίδας Οικονόμου αναφέρει λόγω χάρη ότι στη Βούλα «στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 οι συγκοινωνίες βελτιώνονται (καθώς επικρατούν και οργανώνονται καλύτερα οι συγκοινωνίες με λεωφορεία, που συνδέουν πλέον τη Βούλα με τακτικά αν και αραιά δρομολόγια), δημιουργούνται ορισμένες υποδομές, κυρίως με την πρωτοβουλία ιδιωτών και κατασκευάζονται περισσότερες, κατά κύριο λόγο παραθεριστικές κατοικίες». Βλ. Λεωνίδας Οικονόμου (2022), *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα: η περίπτωση της Βούλας*, 3^η έκδοση, Αθήνα: Πατάκης, σ.92-93

Εκτός Αττικής, ο παραθερισμός, επίσης, κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '30, γνώρισε άνθιση. Σε κοντινές με την Αθήνα νήσους, δηλαδή στην Αίγινα, στη Σαλαμίνα, στις Σπέτσες, στην Εύβοια, στον Πόρο κ.ά, οι οποίες ως επί το πλείστον συνδέονταν ακτοπλοϊκώς με το λιμάνι του Πειραιά,³⁶⁷ κατά την καλοκαιρινή περίοδο διέρχονταν παραθεριστές από την Ελλάδα και την Αίγυπτο (Αιγυπτιώτες). Παραθεριστική κίνηση εντοπιζόταν και σε πιο απομακρυσμένους από την πρωτεύουσα τόπους, γνωστούς για τον παραλιακό τους πλούτο, όπως είναι επί παραδείγματι οι παραλίες του Θερμαϊκού στη Θεσσαλονίκη (Περαία, Αγία Τριάδα, Μπαξέ Τσιφλίκι), τα Επτάνησα (Κέρκυρα κυρίως), η Σκόπελος, η Σκιάθος, η Σύρος, η Κύθνος, η Τήνος, η Άνδρος και η Κρήτη, με την τελευταία να αποτελεί δημοφιλή προορισμό και λόγω των αρχαιολογικών της μνημείων.³⁶⁸

Ο παραθερισμός εκείνης της περιόδου στα νησιά, φυσικά, δεν ομοιάζε με τον σημερινό ούτε από πλευράς τουριστικής προσέλευσης ούτε από πλευράς εγκαταστάσεων. Ο αριθμός των τουριστών ανερχόταν σε μερικές χιλιάδες και μάλιστα πολλοί εξ αυτών, αδυνατώντας να ενοικιάσουν μία οικία ή ένα δωμάτιο ξενοδοχείου κατέφευγαν στη μέθοδο της σκηνοπηγίας κατά μήκος των ακτών.³⁶⁹ Ούτε ως προς τη διαφήμιση των ελληνικών νήσων, είναι δυνατόν να υπάρξει κάποια σύγκριση με τη σύγχρονη εποχή, καθώς η προβολή των περίφημων σήμερα νησιών που δέχονται πια επισκέψεις εκατομμυρίων τουριστών από όλο τον κόσμο, στο διάστημα 1928-1936 περιοριζόταν σε ισχνές διαφημίσεις τουριστικών γραφείων και σε ανακοινώσεις διαφόρων σωματείων νησιωτών που διοργάνωναν εκδρομές.³⁷⁰ Και οι διαφημίσεις/ανακοινώσεις αυτές αφορούσαν κατά βάση τα νησιά που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση με την Αθήνα και λιγότερο εκείνα του Ιονίου και του Αιγαίου (σσ. όχι τα Δωδεκάνησα που ήταν τότε υπό ιταλική κατοχή).

Ειδικά δε όσον αφορά τα νησιά του Αιγαίου, στα ελάχιστα άρθρα που τα πραγματεύονταν από τουριστικής απόψεως, πρόδηλες ήταν οι διαφοροποιήσεις ως προς τη συλλογιστική της τουριστικής προσέγγισής τους και τούτο διότι κατά το α' μισό της δεκαετίας του '30 η προβολή των συγκεκριμένων νησιών δεν στηριζόταν

³⁶⁷ Οι ακτές και τα νησιά του Σαρωνικού συγκέντρωναν πλήθος Αθηναίων και Πειραιωτών και το καλοκαίρι γίνονταν τακτικά δρομολόγια από το λιμάνι του Πειραιά με ατμόπλοια προς την Αίγινα, τα Μέθανα, τον Πόρο, την Ερμιόνη, τις Σπέτσες, το Λεωνίδιο και το Ναύπλιο. Βλ. *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος – Μάρτιος 1932, αριθμός 16-17, Θ. Κόντηρης, «Ο Σαρωνικός».

³⁶⁸ Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τους τόμους Α-Δ του συγγράμματος *Θερινά διαμοναί και λουτροπόλεις της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων*

³⁶⁹ Γιάννης, Καιροφύλας, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.133. Αναφορικά με τις παραλίες του Σαρωνικού ο Καιροφύλας πως στήνονταν σ' αυτές σκηνές και καλύβια

³⁷⁰ Τούτο δύναται να τεκμηριωθεί από τις σχετικές διαφημίσεις στον τύπο της εποχής

στο δίπολο ήλιος – θάλασσα, μα στην αγνότητα και καθαριότητα των κατοίκων τους. Ο καθηγητής Ν. Κυταριόλος, φέρ' ειπείν, στις στήλες του περιοδικού *Τουριστική Ελλάς* προέτρεπε το 1931 τους αναγνώστες του να μεταβούν στα νησιά «διότι όχι μόνον δεν απώλεσαν ποτέ τίποτε εκ της εθνικής των ζωής, όχι μόνον διετήρησαν αλώβητον τον εθνικόν των χαρακτήρα κατά τον συγχρονισμόν των με τα ξένα στοιχεία, αλλά και αφομοίωσαν ταύτα προς το Ελληνικόν των νήσων περιβάλλον». ³⁷¹ Η διατήρηση του παραδοσιακού ελληνικού βίου, οι μικρές εκκλησίες, τα αρχαία ερείπια και η καθαριότητα των ασβεστωμένων, αν και μη ρυμοτομούμενων, δρόμων και σπιτιών ήταν οι λόγοι για τους οποίους άξιζε κανείς να τα επισκεφτεί και γι' αυτά τους τα χαρακτηριστικά ο Ν. Κυταριόλος ζητούσε από τις αρμόδιες τουριστικές αρχές να φροντίσουν για την περαιτέρω ανάπτυξη τους, μέσω της λήψεως κατάλληλων φωτογραφιών, της σύστασης κέντρων ψυχαγωγίας, εστιατορίων και ξενοδοχείων, καθώς και μέσω της εφαρμογής διατιμήσεων ανά περιπτώσεις. ³⁷² Αντίστοιχη προσέγγιση είχε και ο Φ. Αλεξάνδρου που δύο χρόνια αργότερα σε κείμενό του πρότεινε την μετακίνηση στα νησιά κατά το Πάσχα, επειδή τα μικρά τους εκκλησιάκια, το ανοιξιάτικο ειδυλλιακό τοπίο τους και η διατήρηση του πατροπαράδοτου τρόπου ζωής απ' τους κατοίκους τους, θα μπορούσαν να φανούν ελκυστικά για τους επισκέπτες. ³⁷³

Γενικότερα, η τουριστική εκμετάλλευση των ακτών των νησιών στη δεκαετία του '30 δεν ήταν αρκετά διαδεδομένη με απόρροια τα έργα στον νησιωτικό χώρο – με εξαίρεση την ιδιαίτερη πατρίδα του Ελευθέριου Βενιζέλου, την Κρήτη – να μην εντοπίζονται στα πρωτεύοντα σχέδια των αρμόδιων κρατικών οργάνων (ΕΟΤ, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων), μολοντί υπήρχαν λίγα ανάλογα παραδείγματα κοντά στην Ελλάδα· παραδείγματος χάρη τα Δωδεκάνησα, ορισμένα εκ των οποίων αποτελούσαν τότε τουριστικούς προορισμούς. Η ιταλική φασιστική κυβέρνηση, ειδικότερα, για να προπαγανδίσει την υπεροχή της και να καλύψει τη βιαιότητά της, είχε καταρτίσει ένα οργανωμένο σχέδιο τουριστικής ανάκαμψης – κυρίως στη Ρόδο – δημιουργώντας «Μεγαλοπρεπή Δημόσια Κτίρια, σχολεία, συγχρονισμένα ξενοδοχεία και επιχειρήσεις, λουτρά θαλάσσια και ιαματικά (Καλλιθέας, Νισύρου), πλήρες οδικόν δίκτυον, εσωτερική συγκοινωνία αρίστη, 600 επιβατικά αυτοκίνητα, πλατείας, ανθοκήπους, ιππόδρομον, Καζίνο, ιχθυοτροφείον, τεχνικά μαγευτικά τοπεία και

³⁷¹ *Τουριστική Ελλάς*, Απρίλιος 1931, Αριθμός 6, Ν. Κυταριόλος, «Τα νησιά από τουριστικής απόψεως»

³⁷² Στο ίδιο

³⁷³ *Τουριστική Ελλάς*, Φεβρουάριος 1933, Αριθμός 28, Φ. Αλεξάνδρου, «Το Πάσχα στα νησιά»

λίμνην, εξωραϊστικά παραλιακά συγκροτήματα, πάρκα κ.λπ. μηδέ των εκκλησιών εξαιρουμένων».³⁷⁴

Στην Ελλάδα, η εφαρμογή ενός αντίστοιχου προγράμματος στις ελληνικές νήσους, σίγουρα θα ήταν δύσκολη, αφού τα κονδύλια ήταν εξαιρετικά περιορισμένα και ο ιδιωτικός τομέας δεν έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για τον νησιωτικό τουρισμό. Για τον λόγο αυτό, κατά τη δεκαετία του '30, η κρατική μέριμνα για την ανάπτυξη του παραθερισμού στα νησιά του Αιγαίου – με εξαίρεση ίσως την περίπτωση της Σαντορίνης στην οποία ο ΕΟΤ σε συνεργασία με τον Γενικό Επιθεωρητή Τουρισμού Θάνο Πετραλιά ίδρυσε το 1934 το ξενοδοχείο Santorin Vulcan Hotel³⁷⁵ – απουσίαζε. Περιστασιακά μόνο εκδηλώθηκαν κρατικές ενέργειες για τον παραθερισμό κυρίως στις κοντινές περιοχές με την Αθήνα, και αυτές κατά βάση από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων,³⁷⁶ που ήταν αρμόδια για την τουριστική ανάκαμψη στις ιαματικές περιοχές – εξέλιξη διόλου παράλογη, μιας και επί σειρά ετών η εξομοίωση του ιαματισμού και του παραθερισμού ίσχυε και στην Ευρώπη, όπου η επαφή με την παραλία ανέκλυψε ως απόρροια του θερμαλισμού.³⁷⁷

Σε δεύτερο επίπεδο, επιχειρήθηκε και η διαμόρφωση των παραλιών στα ιαματικά κέντρα σε τόπους παραθερισμού και αυτό επειδή στους τόπους εκείνους είχε προηγηθεί η δημιουργία τουριστικών εγκαταστάσεων. Η θάλασσα που υπήρχε σε εκείνα τα μέρη παρείχε εύκολη μετακίνηση, ενώ η παραλία είχε εξελιχθεί σε αναπόσπαστο στοιχείο του αστικού περιβάλλοντος των ελληνικών λουτροπόλεων.³⁷⁸ Εντούτοις, ο στόχος αυτός δεν ήταν εύκολο να υλοποιηθεί. Όπως εξομολογούνταν ο Ν. Λέκκας: «‘εξαιρέσει Λουτρακίου και εν μέρει της Αιδηψού εις ουδεμίαν ετέραν λουτρόπολιν διαρκούσης της λουτρικής περιόδου, προσέρχονται άτομα

³⁷⁴ Αρχείο Γεώργιου Χριστοδούλου, ΙΕΕΕ, Έκθεση «Τα ζωτικά προβλήματα της Δωδεκανήσου», σ.4-5

³⁷⁵ Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα - Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, απόκομμα εφημερίδας «Σε κάθε γωνία της Ελλάδος: φθηνά και άνετα ξενοδοχεία διά τους Έλληνες και τους Ξένους. Μια προσπάθεια του τουρισμού», σ.5

³⁷⁶ Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί και από τα βιβλία της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων *Θεριναί διαμοναί και λουτροπόλεις*, Δελτίον ιαματικών πηγών (1931), καθώς και από το ειδικό αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Τουριστική Ελλάς* για τις ιαματικές πηγές και λουτροπόλεις το 1934, Βλ. Τουριστική Ελλάς, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1934, αριθμός 39-40.

³⁷⁷ Ο Alain Corbin αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η επαφή με την παραλία και τη θάλασσα στη Δύση ανέκλυψε μετά από την έξαρση του θερμαλισμού στην Ευρώπη, καθώς συχνά οι ιαματικές πηγές βρίσκονταν σε παραθαλάσσιες περιοχές και στις ακτές. Στις ακτές μάλιστα είχαν δημιουργηθεί εγκαταστάσεις όπως κέντρα ψυχαγωγίας και εστιατόρια που συνέβαλαν στην τουριστική ανάπτυξή τους. Για περισσότερα βλ. Alain Corbin (1994), *The lure of the sea: the Discovery of the Seaside in the Western World 1750-1840*, Berkley & Los Angeles, California: University of California Press

³⁷⁸ Melina Kostidi (2019), *Visitors to Greek Thermal and Seaside Spas (Mid-19th Century–Early 20th Century)*, *Academica Turistica*, Year 12, No. 1, June 2019, p.6, retrieved from <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20193471700>

(υπολογισίμου αριθμού) προς παραθερισμόν μη τελούντα υπό θεραπείαν [...]“αλλά πέραν τούτου υπάρχει ανάγκη να αναχθούν λουτροπόλεις τινές εν Ελλάδι εις περιωπήν, να δημιουργηθούν εις κέντρα συρροής ου μόνον λουομένων αλλά και παντός άλλου επιθυμούντος να διέλθῃ ένα χρονικόν διάστημα άνετα, διασκεδαστικά, απολαυστικά”».³⁷⁹

Η κρατική παρέμβαση λοιπόν για τον παραθερισμό στις παραλίες υπήρξε περιορισμένη, δίχως όμως να ισχύει το ίδιο και για τον άλλο τύπο αναψυχής· τον παραθερισμό στις εξοχές. Περιοχές όπως η Κηφισιά, η Αλυσίδα στα Πατήσια, το Μαρούσι και το Χαλάνδρι στην Αθήνα, αποτελούσαν γνωστά σημεία παραθερισμού. Στην πρωτεύουσα, μάλιστα, όπως αναφέρει ο Γιάννης Καιροφύλας, «Από το 1928 και μετά οι Αθηναίοι με τις πρώτες ζέστες έπαιρναν τα βουνά. Πήγαιναν κυρίως στην Πεντέλη, έστηναν εκεί σκηνές και παραθέριζαν οικογενειακώς. Καλοκαιρινοί συνοικισμοί με σκηνές δημιουργούνται στο Χαλάνδρι, στα Μελίσια, στην Πεντέλη, στην Καισαριανή και στην Πάρνηθα. Επίσης, πολλοί παραθέριζαν στον Υμηττό. [...] Άλλες κατασκηνώσεις γίνονταν στο Μαρούσι [...] Άλλες στο δάσος της Μαγκουφάνας».³⁸⁰

Η σκηνοπηγία, αν και οικονομική λύση, συχνά προκαλούσε προβλήματα, λόγω έλλειψης οργάνωσης, επηρεάζοντας αρνητικά τόσο την εμφάνιση των περιοχών όσο και τις συνθήκες υγιεινής. Για αυτό τον λόγο, τον Μάιο του 1930 θεσπίστηκε το προεδρικό διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων» με σκοπό την βέλτιστη οργάνωση των εξοχικών τόπων και την απαγόρευση του ομαδικού παραθερισμού με την εγκατάσταση σκηνών, υπόστεγων ή ξύλινων παραπηγμάτων σε περίπτωση μη εφαρμογής των διατάξεων του Π.Δ. Σύμφωνα με αυτό, κάθε περιοχή της χώρας θα έπρεπε να εξεταστεί από μία επιτροπή αποτελούμενη από τον νομίατρο και τον μηχανικό της, καθώς και τον πρόεδρο της Κοινότητας, εκτός εάν η περιοχή αυτή υπαγόταν σε περισσότερες από μία κοινότητες, οπότε δεν ήταν αναγκαία η συμμετοχή του προέδρου. Εφόσον στη γνωμάτευση της επιτροπής αναφερόταν ότι πρόκειται περί ενός εξοχικού τόπου (δενδρόφυτου ή και όχι) κατάλληλου από άποψη κλιματολογικών συνθηκών και φυσικών στοιχείων για την διαμονή των ατόμων το καλοκαίρι, προς ανάπαυση και αναψυχή υπό υγιεινές συνθήκες, που βρίσκεται έξω

³⁷⁹ Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)*..., ό.π., σ.77. Τα λόγια του Ν. Λέκκα ο Άγγελος Βλάχος τα αντλεί από το *Δελτίον Ιαματικού Τουρισμού* του 1930.

³⁸⁰ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι 1834-1934*, ό.π., σ.147

από κάποια πόλη ή συνοικισμό, τότε εκείνος θα καθοριζόταν ως «Λαϊκό Θέρετρο» από τον υπουργό Υγιεινής.³⁸¹

Από τα λαϊκά θέρετρα, εξαιρούνταν τα μέρη που περιλαμβάνονταν μέσα στο σχέδιο πόλης/συνοικισμού ή και έξω από αυτό έως την απόσταση ενός χιλιομέτρου από τις τελευταίες οικοδομικές γραμμές (αν δεν υπήρχε σχέδιο πόλης αντί για τις τελευταίες οικοδομικές γραμμές θα λαμβάνονταν υπόψη τα τελευταία κτήρια). Αποκλείονταν, επίσης, οι περιοχές, οι οποίες, αν και δεν ανήκαν στις προαναφερθείσες εξαιρέσεις, δεν ήταν κατάλληλες από άποψη κλιματολογικών συνθηκών και φυσικών στοιχείων προς ανάπαυση και αναψυχή υπό υγιεινές συνθήκες, καθώς και οι τοποθεσίες που προσχηματικά είχαν χαρακτηριστεί ως θέρετρα, έχοντας στην πραγματικότητα στόχο την στέγαση ανθρώπων σε μόνιμη βάση.³⁸²

Σε όσα θέρετρα θα χαρακτηρίζονταν λαϊκά, επιτρεπόταν η προσωρινή εγκατάσταση σκηνών, παραπηγμάτων κ.λπ. για τη στέγαση των παραθεριστών. Οι εγκαταστάσεις αυτές, όμως, όφειλαν να είναι πρόσκαιρες και να τοποθετούνται μόνο κατά την περίοδο μεταξύ Μαΐου και Οκτωβρίου. Με την πάροδο του εν λόγω διαστήματος, οι κατασκευές αυτές θα έπρεπε να γκρεμίζονται, διαφορετικά, σε περίπτωση παράβασης του όρου αυτού, με επέμβαση των αρχών θα αφαιρούνταν ολοκληρωτικά και οι ιδιοκτήτες τους θα υπόκειντο στις ποινές που προέβλεπαν οι διατάξεις για τα αυθαίρετα οικήματα. Επιπλέον, εάν ένα λαϊκό θέρετρο βρισκόταν σε δασική τοποθεσία, για την ανέγερση των σκηνών απαιτούνταν έγκριση από τη δασική υπηρεσία. Απ' την άλλη, στα υπόλοιπα λαϊκά θέρετρα υποχρεωτική ήταν η απόκτηση ειδικής άδειας εγκατάστασης από το αστυνομικό τμήμα της οικείας περιφέρειας, πάνω στην οποία θα έπρεπε να ορίζονται ρητά τα άτομα προς παραθέριση (την εποχή εκείνη ήταν σύνηθες να παραθερίζουν οι γυναίκες και τα παιδιά των οικογενειών και οι άνδρες να εργάζονται το καλοκαίρι επισκεπτόμενοι τις οικογένειές τους στις εξοχές όπου είχαν διαθέσιμο χρόνο³⁸³). Για την έκδοση της συγκεκριμένης άδειας απαραίτητη ήταν η συγκατάθεση του ιδιοκτήτη του θέρετρου, εκτός αν ο ίδιος έκανε την εγκατάσταση. Μετά την εξασφάλιση αυτής, στις εξοχές όπου εντοπιζόταν ομαδική εγκατάσταση σκηνών, οι σκηνές όφειλαν να σχηματίζουν συστοιχία και οι ιδιοκτήτες τους να αφήνουν τις αναγκαίες διόδους για την συγκοινωνία, τον αερισμό

³⁸¹ ΦΕΚ 137/Α, 2 Μαΐου 1930, Διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων», άρθρο 1

³⁸² Στο ίδιο, άρθρο 1

³⁸³ Γιάννης Καιροφύλας, Η Αθήνα και οι Αθηναίοι..., ό.π., σ.55

και την αντιμετώπιση των πυρκαγιών. Τις ελάχιστες αποστάσεις μεταξύ τους, θα καθόριζε η υπηρεσία Υγιεινής αναλόγως των τοπικών συνθηκών.³⁸⁴

4. Γυναικεία λουτρά σε ελληνική παραλία. Στα δεξιά διακρίνεται το ξύλινο κτήριο των αποδυτηρίων, με την επιγραφή "Δημοτικά θαλάσσια λουτρά γυναικών", Φωτογραφική Συλλογή Μιχάλη Τσάγκαρη - Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη

5. Παραθεριστές όταν το Χαλάνδρι ήταν εξοχή, 1933, Φωτογραφικό Αρχείο Δήμου Χαλανδρίου

³⁸⁴ΦΕΚ 137/Α, 2 Μάϊου 1930, Διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων», άρθρο 3

Την εν λόγω προσπάθεια του κράτους να συγκροτήσει ένα οργανωτικό πλαίσιο για τους θερινούς προορισμούς, ακολούθησε η έκδοση ενός νέου προεδρικού διατάγματος, τον Σεπτέμβρη του επόμενου έτους, που συμπλήρωνε εκείνο της 2ας Μάϊου. Βάσει του νέου διατάγματος, ο νομιάτρος της περιοχής στο τέλος της θερινής περιόδου καλούνταν να υποβάλει στο Υπουργείο Υγιεινής έκθεση με τα πεπραγμένα και τις κινήσεις των παραθεριστών, εντός της οποίας θα περιλαμβάνονταν και οι κινήσεις των εργατικών και παιδικών κατασκηνώσεων.³⁸⁵ Ακόμη, η επιτροπή που διέκρινε τις περιοχές σε λαϊκά θέρετρα ή μη, καλούνταν τον Νοέμβριο, να διαιρέσει το λαϊκό θέρετρο σε δύο ζώνες, οι οποίες θα ήταν χωρισμένες και θα απείχαν μεταξύ τους αρκετά, με τη μία να προορίζεται για τους υγιείς παραθεριστές και την άλλη για τους ασθενείς.³⁸⁶ Η ίδια επιτροπή, αποκτούσε συνάμα το δικαίωμα, όταν επρόκειτο περί πολυσύχναστων λαϊκών θέρετρων, να γνωμοδοτεί και για τρίτη ζώνη, η οποία θα χαρακτηριζόταν «ελεύθερη ζώνη». Σ' αυτήν, απαγορευόταν το στήσιμο κατασκευών και τούτο γιατί ως τοποθεσία θα χρησιμοποιούνταν για περιπάτους αναψυχής και ημερήσιες εκδρομές από κοντινούς συνοικισμούς και αστικά κέντρα. Ομοίως, παρεχόταν η δυνατότητα να οριστούν στον ίδιο νομό διάφορες περιοχές για υγιείς και μη υγιείς.³⁸⁷

Όσοι εγκαθίσταντο α) μεμονωμένα σε ένα περιφραγμένο οικόπεδο ιδιόκτητο ή ενοικιαζόμενο, που έχει έκταση μεγαλύτερη από 500 πήχεις και β) σε ζώνη ή περιοχή νοσούντων παραθεριστών, υποχρεούνταν να κάνουν δήλωση παραθερισμού στην αστυνομία της περιφέρειας. Από τους παραθεριστές που κατασκήνωναν σε ομάδες στις εξοχές που δεν είχαν διαχωριστεί σε ζώνες υγιών και μη υγιών, όσο και στις ζώνες των υγιών, θα ζητούνταν πιστοποιητικό υγείας.³⁸⁸ Το ιατρικό πιστοποιητικό θα υπόκειντο σε σήμανση και έλεγχο της νομιατρικής υπηρεσίας που θα μπορούσε να διατάξει ανά πάσα στιγμή νέα εξέταση των μελών των οικογενειών, που παραθερίζαν, από κατάλληλους γιατρούς. Όποιο δε μέλος αρνούσαν τον έλεγχο θα τιμωρούνταν με έξωση. Κανένας, εκτός από τα δηλωθέντα άτομα των οικογενειών

³⁸⁵ ΦΕΚ 349/Α, 29 Σεπτεμβρίου 1932, Π.Δ. «περί συμπληρώσεως του από 10 Απριλίου 1930 διατάγματος “Περί λαϊκών θερέτρων”», άρθρο 3

³⁸⁶ Την εποχή εκείνη η φυματίωση βρισκόταν σε έξαρση, επομένως με το συγκεκριμένο νομοσχέδιο η κυβέρνηση Βενιζέλου επιχειρούσε να περιορίσει την αύξηση των κρουσμάτων.

³⁸⁷ ΦΕΚ 349/Α, 29 Σεπτεμβρίου 1932, άρθρο 1 (προστέθηκε ως παράγραφος 6 στο διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων»)

³⁸⁸ Στο ίδιο, άρθρο 2 (προστέθηκε ως παράγραφος 5 στο άρθρο 2 στο διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων»)

του αιτούντος, δεν επιτρεπόταν να παραθερίσει στην ίδια εγκατάσταση και σε περίπτωση αθέτησης της υποχρέωσης, θα του ασκούνταν έξωση.³⁸⁹

Με το νέο διάταγμα, επιπρόσθετα, η αστυνομική αρχή θα διατηρούσε αρχείο των δηλώσεων και βιβλίο των χορηγούμενων αδειών, στο οποίο θα αναγράφονταν το ονοματεπώνυμο του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, η ακριβής τοποθεσία του οικοπέδου και η θέση του κατασκευάσματος, η χρονολογική έκδοση της άδειας και υπεύθυνη δήλωση του παραθεριστή ότι μετά το πέρας της θερινής περιόδου θα κατεδάφιζε το υποστέγασμα και θα συμμορφωνόταν στις διατάξεις του νόμου. Όλα αυτά τα στοιχεία ο παραθεριστής όφειλε να τα θέτει στη διάθεση του νομίατρου, κατόπιν αίτησης του τελευταίου. Τέλος, πριν την εγκατάσταση της οικογένειας του παραθεριστή, οι αστυνομικές αρχές έπρεπε να κάνουν έλεγχο αν έχουν τηρηθεί οι αποστάσεις στις κατασκευές των ασθενών, διαφορετικά είχαν δικαίωμα να αρνηθούν την άδεια για παραθερισμό ή να προχωρήσουν σε έξωση, εφόσον ήδη είχαν εγκατασταθεί τα άτομα.³⁹⁰

Τα παραπάνω διατάγματα, αναμφίβολα, αποτύπωναν την συσχέτιση του παραθερισμού με την ατομική υγεία και αυτό επειδή, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η φυσιολατρία βρισκόταν σε έξαρση και στο πλαίσιο αυτής η επαφή με την εξοχή θεωρούνταν ωφέλιμη. Σε μια περίοδο λοιπόν που η φυματίωση και η ελονοσία ήταν σε έξαρση, ο παραθερισμός έγινε αντιληπτός ως ένας συνδυασμός αναψυχής και ίασης, με αποτέλεσμα το κράτος να προωθεί την σύσταση παραθεριστικών χώρων και για τους νοσούντες. Και όσον αφορά τα παιδιά, ο παραθερισμός θεωρήθηκε ένα καίριας σημασίας εργαλείο για την σωματική και νοητική τους ανάπτυξη.³⁹¹ Γι' αυτό και κατά το α' μισό της δεκαετίας του '30 υπήρξε μέριμνα για την ενίσχυση της επαφής των παιδιών με το φυσικό στοιχείο, η οποία εκδηλώθηκε με την σύσταση των παιδικών εξοχών και επιπλέον στην Αθήνα των παιδικών πισίνων, με τις πρώτες να αναφέρονται και στο συμπληρωματικό για τα λαϊκά θέρετρα διάταγμα του 1932.

Οι παιδικές εξοχές, γνωστές και ως παιδικές κατασκηνώσεις, λειτουργούσαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας (στη Γλυφάδα, στη Βούλα, στη Βουλιαγμένη, στη

³⁸⁹ Στο ίδιο, άρθρο 2

³⁹⁰ Στο ίδιο, άρθρο 2

³⁹¹ Λεωνίδας Οικονόμου, *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα...*, ό.π., σ.93

Σαμαρίνα, στο Βόλο, στη Κέρκυρα, στο Χορτιάτη κ.ά.)³⁹² με σκοπό «την παραμονή (σσ. των παιδιών) στις υγιεινές συνθήκες της υπαίθρου, την ενισχυμένη και ισορροπημένη διατροφή, καθώς και τις γυμναστικές ασκήσεις που στόχο είχαν την διεύρυνση του θώρακος και την επίτευξη μιας καλύτερης αναπνοής».³⁹³ Σημαντική συμβολή στην προαγωγή τους είχε το *Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας Παιδιού* (Π.Ι.Π.Π), στο οποίο πρόεδρος ήταν ο υφυπουργός υγείας Απόστολος Δοξιάδης. Τα κριτήρια επιλογής των παιδιών ήταν οικονομικά και κοινωνικά, ενώ για όσα παιδιά της Αθήνας δεν μετέβαιναν εκεί και δεν είχαν τη δυνατότητα να παραθερίσουν μαζί με μέλη της οικογένειάς τους, υπήρχε η πρόβλεψη να επισκέπτονται τις παιδικές πισίνες του δήμου που από τις αρχές του '30 έκαναν την εμφάνισή τους. Η πρώτη από τις λαϊκές παιδικές πισίνες δημιουργήθηκε το 1930 στην Άγιο Παντελεήμονα και ακολούθησαν εκείνες στην λεωφόρο Αλεξάνδρας (1931), στο Κουκάκι (1933) και στην Κουμουνδούρου (1935).³⁹⁴ Μολονότι, οι συγκεκριμένες πισίνες ήταν αρχικά άμεσα συνυφασμένες με την υγιεινή, με την πάροδο των χρόνων εξελίχθηκαν ως προς τη χρήση τους, παγιώθηκαν στη συνείδηση των πολιτών, συνέβαλαν στην διάδοση της πρακτικής του καλοκαιρινού μπάνιου έτσι σήμερα, όπως και οι κατασκηνώσεις, συνιστούν έναν διαδεδομένο τύπο παιδικού παραθερισμού.³⁹⁵

Την περίοδο 1928-1936, επομένως, γίνεται κατανοητό πως ο παραθερισμός στόχευε στην αναψυχή, αλλά και στην προστασία και καλυτέρευση της δημόσιας υγείας, απευθυνόμενος ως επί το πλείστον στον γηγενή πληθυσμό. Υπήρχαν ωστόσο και βλέψεις διάδοσης των ελληνικών κέντρων παραθερισμού στο εξωτερικό με σκοπό την προσέλκυση των ξένων τουριστών. Ενδεικτική ως προς αυτό, ήταν η απόφαση να συμμετάσχει η Ελλάδα στην *Έκθεση Ιδεώδους Παραθερισμού* του Λονδίνου το 1930. Η έκθεση αυτή, που πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 20 Ιουνίου με 3 Ιουλίου 1930, υπήρξε η πρώτη του είδους της και δέχθηκε επισκέψεις περίπου

³⁹² Βασιλική Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη (2010), *Υγιεινής παραγγέλματα: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Διόνικος, σ.480-483

³⁹³ Στο ίδιο, σ.478

³⁹⁴ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι λαϊκές παιδικές πισίνες στις γειτονιές των Αθηνών*, Τα Αθηναϊκά, 13/7/2018, διαθέσιμο από <https://www.taathinaika.gr/oi-laikes-paidikes-pisines-stis-geitonies-ton-athinon/>

³⁹⁵ Η κολύμβηση στις πισίνες σταδιακά παγιώθηκε ως πρακτική όχι μόνο των παιδιών αλλά και των ενηλίκων αποκτώντας μεγαλύτερη απήχηση. Ενδεικτική ως προς αυτό υπήρξε η πρόθεση του Δ.Σ. του ΕΟΤ και του Γενικού Επιθεωρητή Θάνου Πετραλιά για την κατασκευή πισίνας στο Κεφαλάρι κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο, προκειμένου να μπορούν και οι ενήλικοι δημότες και τουρίστες της περιοχής να απολαμβάνουν το μπάνιο τους. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα – Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.28

70.000 ατόμων.³⁹⁶ Το ελληνικό περίπτερο σημείωσε επιτυχία παραθέτοντας καλλιτεχνικές φωτογραφίες και πίνακες με ελληνικές τοποθεσίες (αρχαιολογικά και βυζαντινά μνημεία, Μετέωρα, Κέρκυρα, Κορινθιακός Κόλπος) καθώς και τάπητες, κεραμικά είδη, σταφίδες και σταφιδικά προϊόντα.³⁹⁷

Εντύπωση προξενεί η περιγραφή της Ελλάδας στο πρόγραμμα και τον οδηγό της έκθεσης, αφού ως βασικοί λόγοι επίσκεψης προβάλλονταν εκτός από την επαφή με έναν πολιτισμό αιώνων πλούσιο σε αρχαία μνημεία και μουσεία, και ο ήλιος και η θάλασσα του Κορινθιακού Κόλπου³⁹⁸ που μπορούσε να προσφέρει στιγμές γαλήνης.³⁹⁹ Αν λοιπόν το δίπολο ήλιος – θάλασσα ήταν ασυνήθιστο για την προβολή των νησιών του Αιγαίου στη δεκαετία του '30, δεν ίσχυε το ίδιο και για τις παραλίες της Κορίνθου που διέθεταν υποδομές και αποτελούσαν προσφιλή προορισμό για τους κατοίκους της νότιας Ελλάδας. Επίσης, καθίσταται πρόδηλο πως η χρησιμοποίηση της προβολής του παραλιακού μεσογειακού τοπίου της χώρας ως οργάνου τουριστικής προσέλκυσης, είχε ήδη εμφανιστεί εκείνη την περίοδο⁴⁰⁰ και μεταπολεμικά χάρη στην νομιμοποίηση του δικαιώματος της θερινής άδειας διακοπών, αξιοποιήθηκε καλύτερα και διευρύνθηκε η χρήση του αποτελώντας το κυριότερο μέσο διαφήμισης.

Αρα, την περίοδο αυτή υπήρχε η επιθυμία για την ανάπτυξη του παραθερισμού στον ελλαδικό χώρο και έγιναν κάποιες ενέργειες για την καλύτερη οργάνωσή του. Ως φαινόμενο, όμως, ο παραθερισμός δεν συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των δημόσιων τουριστικών φορέων, οι οποίοι έκριναν ότι τα

³⁹⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Λονδίνου, 1930/4.1, έγγραφο *Draft Ideal Holidays Exhibition*, Έκθεσις Ιδεώδους Παραθερισμού, Συμμετοχή Ελλάδος, Ελληνικόν Περίπτερον, σ.2

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ.4

³⁹⁸ Ο Κορινθιακός Κόλπος ήταν ένας από τους κύριους κόλπους της χώρας. Για περισσότερα σχετικά με τους κόλπους της ελληνικής επικράτειας βλ. George P. Dacoglou (1933), *Dacoglou's Travel and Manual Guide of HELLAS*, Athens: Published by the Author, p.8: «Ξεκινώντας από τα ανατολικά σύνορα, έχουμε τους εξής κύριους κόλπους: Καβάλα, Στρυμόνας, Άγιο Όρος, Κασσάνδρα και Θεσσαλονίκη. Κατά μήκος όλης της ακτής της Θράκης και της Μακεδονίας, το έδαφος είναι βραχώδες και υφίσταται μεγάλη διάβρωση από τα ρεύματα που δημιουργούνται από τους βόρειους κόλπους του Παγασητικού, Μαλιακού, Ευβοϊκού, Σαρωνικού και Αργολικού. Στα νότια, έχουμε τους κόλπους του Λακωνικού και του Μεσσηνιακού, και στη δυτική ακτή έχουμε τους κόλπους του Κορινθιακού και του Αμβρακικού».

³⁹⁹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Λονδίνου, 1930/4.1, έγγραφο *Official Program and Guide Ideal Holidays Exhibition Royal Agricultural Hall*, ενότητα "Greece: Athens, city of the Violet Crown"

⁴⁰⁰ Στην αναφορά των παραλιών ως τουριστικών σημείων πιθανότατα σημαίνοντα ρόλο διαδραμάτισε η εξάπλωση της κουλτούρας του θαλάσσιου μπάνιου στην Ευρώπη και τον ελλαδικό χώρο μετά το 1920. Έως τα τέλη της δεκαετίας του '30 στην Ελλάδα τα μπαιν μιζτ είχαν γίνει στοιχείο της καθημερινότητας πολλών νησιωτών και κατοίκων εκτός της πρωτεύουσας. Στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς για παράδειγμα, στην ακρογιαλιά του Πλατύ – Γιαλού, υπήρχε μεικτή παραλία την οποία ο Τάσος Ζάππας το 1938 αποκαλούσε δεύτερη Γλυφάδα. Βλ. Τάσος Ζάππας, *Στο Ιόνιο με μια βάρκα*, Αθήνα: χ.ό., σ.62

διαθέσιμα κονδύλια θα έπρεπε πρώτα να δαπανηθούν στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων της Ελλάδας, που συνιστούσαν τον κυριότερο πόλο έλξης για τους ξένους τουρίστες.

EPT AE - Αρχείο / Μουσείο :: www.ert-archives.gr :: 0000016568

6 Αθήνα. Κολωνάκι. πλατεία Δεξαμενής. άποψη της νότιας πλευράς της πλατείας προς την οδό Γλύκωνος. κατασκευάστηκε από το δήμο το 1931 και λειτούργησε ως πισίνα με θαλασσινό νερό για παιδιά. Πηγή: EPT ΑΡΧΕΙΟ

EPT AE - Αρχείο / Μουσείο :: www.ert-archives.gr :: 0000001724

7 Κατασκήνωση παραθεριστών στη Βούλα Αττικής. Πηγή: EPT ΑΡΧΕΙΟ

3.3. Αρχαιολογικός Τουρισμός

Ο αρχαιολογικός Τουρισμός, ως υποκατηγορία του πολιτιστικού τουρισμού που αφορά την τουριστική κίνηση στους αρχαιολογικούς τόπους, από τις απαρχές της δημιουργίας του ελληνικού κράτους αποτέλεσε τον βασικότερο τρόπο προσέλκυσης ταξιδιωτών. Η σύνδεση της σύγχρονης Ελλάδας με το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν της, όπως είχε εκφραστεί αρχικά από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο⁴⁰¹ και έπειτα από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο,⁴⁰² συνετέλεσε στην διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων αλλά και στον σχηματισμό της εικόνας της χώρας προς τα έξω.⁴⁰³ Στο πλαίσιο αυτό, τα αρχαιολογικά μνημεία, που από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας απορροφούσαν το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, βρέθηκαν στο επίκεντρο ως τα κατεξοχήν αντιπροσωπευτικά δείγματα του μεγαλείου του ελληνικού πολιτισμού, με το κράτος να σπεύδει να συντονίσει τις πολιτικές που σχετίζονταν με αυτά, διαφυλάσσοντάς τα από τις ληστρικές διαθέσεις των αρχαιοκάπηλων.

Η πρώτη οργανωμένη κρατική προσπάθεια προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων έλαβε χώρα το 1833, όταν «ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία του Κράτους, με το Β.Δ. “Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικρατείας”, το οποίο όρισε ότι στις αρμοδιότητές της ανήκουν η προπαρασκευή για ανασκαφή και ανακάλυψη των χαμένων αριστουργημάτων των τεχνών, η φροντίδα για τη διαφύλαξη των υπάρχοντων και η μέριμνα για τη μη εξαγωγή τους από τα σύνορα του Κράτους».⁴⁰⁴ Η Αρχαιολογική Υπηρεσία, μετά τη σύστασή της οργάνωσε ανασκαφές στην Ακρόπολη, ενώ το Κράτος την συνέδραμε θεσπίζοντας νόμους, με πιο σημαντικούς εκείνους του 1911, δηλαδή τους νόμους ΓΨΛ (3730) «Περί της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Κράτους» που προέβλεπε την σύσταση

⁴⁰¹ Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος υπήρξε ο πρώτος ιστορικός που πραγματεύτηκε την ιστορική και γλωσσική ενότητα των Ελλήνων στην εισαγωγή του έργου του *Άσματα Δημοτικά Της Ελλάδος: Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*. Βλ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1852), *Άσματα Δημοτικά Της Ελλάδος: Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα: Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου

⁴⁰² Βλ. την πρόσφατη έκδοση της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (2023), *Η Ελληνική Ιστορία, σειρά: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 1-20, Αθήνα: Κάκτος

⁴⁰³ Για μία γενικότερη αποτίμηση του τρισήμου σχήματος της ελληνικής ιστορίας Βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, Ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές πηγές της εθνικής ιστοριογραφικής σχολής του 19ου αιώνα Για το βιβλίο: Γιάννης Κουμπουρλής (2012), *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

⁴⁰⁴ Δημήτρης Χαραλαμπίδης (2008), *Θεσμοθέτηση και ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, περιλαμβάνεται στο « «...Ανέφερα Εγγράφως»: Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», Αθήνα: ΥΠΠΟ. Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, σ.15

Αρχαιολογικού Συμβουλίου υπό το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως⁴⁰⁵ και ΓΩΚΖ (3827), όπου για πρώτη φορά δημιουργήθηκε η Διεύθυνση Αναστήλωσης, με την ονομασία «Αρχιτεκτονικόν Γραφείον Σχολικών Κτηρίων και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων και Αρχαιολογικών Μουσείων». Ακολούθησαν, το 1914, ο νόμος 491 «Περί πωλήσεως ακρήστων αρχαίων», καθώς και το καίριας σημασίας Βασιλικό Διάταγμα «Περί της εκδόσεως Αρχαιολογικού Δελτίου».⁴⁰⁶

Με το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τη Μικρασιατική εκστρατεία, οι πολιτικές για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων περιορίστηκαν. Με το πέρας όμως αυτών των συρράξεων, απέκτησαν μια νέα δυναμική και τούτο διότι στην Ευρώπη παρατηρήθηκε μια αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τον πολιτισμό και την ιστορία, ως μέσο ανασυγκρότησης και επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας.⁴⁰⁷ Έτσι, στην Ελλάδα, μολονότι μετά την ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο η πολιτική αστάθεια γιγαντώθηκε, με τη χώρα να αποτελεί «μια Δημοκρατία που διοικούνταν από διάφορες κυβερνήσεις, συνταγματικά εκλεγμένες, αλλά βραχύβιες»,⁴⁰⁸ αυξήθηκε η μέριμνα για τις αρχαιότητες από τις ηγεσίες. Έως το 1928, στην ελληνική επικράτεια είχαν πραγματοποιηθεί σε συνεννόηση με το Κράτος, ανασκαφές από την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Ελλάδας και άλλους φορείς όπως π.χ. το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών και τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, προκειμένου να ανευρεθούν αρχαιότητες, με τις ανασκαφές στην Κνωσό από τον Sir Arthur Evans να ξεχωρίζουν.⁴⁰⁹ Την επίβλεψη και τον συντονισμό όλων

⁴⁰⁵ Στο άρθρο 4 του εν λόγω νόμου ορίζονταν οι υποχρεώσεις του Αρχαιολογικού Συμβουλίου που περιλάμβαναν την γνωμάτευση για ζητήματα που αφορούσαν τις ανασκαφές, τις ιδιωτικές περιουσίες στις οποίες εντοπιζόνταν αρχαιότητες, την εισαγωγή και εξαγωγή αρχαίων μνημείων, την αναστήλωση, υποστήριξη και επισκευή των αρχαίων μνημείων, τις απαλλοτριώσεις ιδιωτικών κτημάτων για αρχαιολογικούς σκοπούς. Παράλληλα, ήταν αρμόδιο να γνωμοδοτεί για τους νόμους για τις απαλλοτριώσεις των ιδιωτικών κτημάτων, για τον διορισμό ή την απόλυση του προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, για τα θέματα που σχετίζονταν με τη διοίκηση και τη διαχείριση του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου και τέλος να διενεργεί διαγωνισμό για την πλήρωση των κενών θέσεων Εφόρων Αρχαιοτήτων και να γνωματεύει για την τοποθέτηση αυτών κατ' εντολή του Υπουργού.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σ.17

⁴⁰⁷ Την περίοδο του μεσοπολέμου σημειώθηκε μία έξαρση του εθνικισμού που κορυφώθηκε με την άνοδο του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία και του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος στη Γερμανία. Για μια αναλυτική προσέγγιση για την έξαρση του εθνικισμού και τα αίτια αυτής βλ. Eric Hobsbawm (2021), *On Nationalism*, edited and introduced by Donald Sassoon, Boston: Little, Brown Book Group

⁴⁰⁸ Το σχόλιο για τις βραχύβιες ελληνικές κυβερνήσεις ανήκε στην Βρετανίδα ταξιδιωτική συγγραφέα και κριτικό του κινηματογράφου Dilys Powell, που επισκεπτόταν τακτικά την Ελλάδα. βλ. Dilys Powell (1943), *Remember Greece*, e-book, p.25, source: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.60042/page/n21/mode/2up>

⁴⁰⁹ Οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό ξεκίνησαν το 1878 από τον Κρητικό έμπορο Μίνωα Καλοκαρινό. Στα μεταγενέστερα χρόνια κ συγκεκριμένα στα διαστήματα 1900-1913 και 1922-1930,

των αρχαιολογικών θεμάτων είχε το Αρχαιολογικό Συμβούλιο που από το 1926 υπαγόταν στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων.⁴¹⁰

Μόνο όμως μετά την επαναφορά του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία το ενδιαφέρον για την αρχαιολογικό πλούτο της χώρας συνδέθηκε με μία πιο άμεση προσπάθεια τουριστικής εκμετάλλευσής του από μεριάς του Κράτους και αυτό γιατί ο αρχαιολογικός τουρισμός έγινε αντιληπτός ως ένα πεδίο που θα μπορούσε να συνεισφέρει στην ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας. Τότε, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επιδιώκοντας να διευρύνει την παρουσία της Ελλάδας στον τουριστικό χάρτη, στράφηκε στην προβολή των αρχαιοτήτων των αρχαϊκών, κλασικών και βυζαντινών χρόνων, γιατί αυτές αντλούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των ξένων ταξιδιωτών. Όπως προαναφέρθηκε, η βενιζελική πολιτική εκφραζόμενη μέσω του ΕΟΤ μερίμνησε για την κατασκευή και αναμόρφωση των δρόμων που οδηγούσαν σε σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους διευκολύνοντας την πρόσβαση των τουριστών, για την αναβάθμιση των υπηρεσιών ξενάγησης, για τον εξωραϊσμό των αρχαιολογικών τοποθεσιών καθώς και για την προβολή των τελευταίων λαμβάνοντας μέρος σε εκθέσεις και διανέμοντας προπαγανδιστικό υλικό στο εξωτερικό.⁴¹¹

Το έργο της κυβέρνησης Βενιζέλου, εντούτοις, δεν περιορίστηκε μόνο σ' αυτές τις κινήσεις, καθώς την περίοδο 1928-1932 έγιναν και άλλες σημαίνουσες ενέργειες. Σε θεσμικό επίπεδο, τον Μάρτιο του 1929 δημοσιεύθηκε το Ν.Δ. «Περί χαρακτηρισμού ως αρχαιολογικού χώρου τμήματος της πόλεως των Αθηναίων» χάρη στο οποίο, με την αρωγή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, διεξήχθη η ανασκαφή της αθηναϊκής Αρχαίας Αγοράς, μια ανασκαφή που θα διαρκούσε μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και «που έμελλε να αποκαλύψει όχι μόνο το πολιτικό, κοινωνικό και εμπορικό κέντρο της αρχαίας πόλεως και την έδρα της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά και να φέρει μπροστά στα μάτια μας μέχρι σήμερα πάνω από 100 κτήρια, εκατοντάδες αγάλματα, 7.500 επιγραφές, 80.000 νομίσματα και 100.000 άλλα

πραγματοποιήθηκαν νέες ανασκαφές από τον Arthur Evans, χάρη στις οποίες ανακαλύφθηκε ολόκληρο το ανάκτορο της Κνωσού. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την Κνωσό και τα μνημεία της βλ. Αντώνης Βασιλάκης (2015), *Κνωσός. Το ανάκτορο και ο αρχαιολογικός χώρος*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων

⁴¹⁰ Βλ. ΦΕΚ 380/Α, 29 Οκτωβρίου 1926, Ν.Δ. «Περί αναστάσεως Συμβουλίων κλπ. εν τω υπουργείo Παιδείας και Θρησκευμάτων»

⁴¹¹ Βλ. το κεφάλαιο 2 της εργασίας

ευρήματα κάθε είδους τα οποία πλούτισαν τις γνώσεις μας όχι μόνο για την Αθήνα αλλά για ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο».⁴¹²

Με τον εν λόγω διάταγμα, το τμήμα της πόλης των Αθηνών που οριζόταν προς Νότο από την Ακρόπολη και τον λόφο του Αρείου Πάγου, προς Δύση από το ύψωμα του Θησείου, προς Βορρά από την τάφρο του Ηλεκτρικού Σιδηρόδρομου μέχρι το Μοναστηράκι και εκείθεν από την νότια πλευρά της οδού Πανδρόσου μέχρι την έξοδο και την οδό Αιόλου, και προς Ανατολή από τη γραμμή που ξεκινά από την οδό Αιόλου στο σημείο της εξόδου αυτής στην οδό Πανδρόσου και προχωρά σχεδόν κατευθείαν προς την Ακρόπολη, εγκρινόταν ως αρχαιολογικός χώρος λόγω των αρχαιολογικών θησαυρών που περιείχε και υπαγόταν στις εξαιρετικές περιπτώσεις του άρθρου 19 του Συντάγματος σε ό,τι αφορά τις διατάξεις περί ιδιοκτησίας.⁴¹³ Στον αρχαιολογικό αυτό χώρο εντός μιας δεκαετίας θα διεξάγονταν ανασκαφές για την εύρεση αρχαίων κειμηλίων και στη συνέχεια, εκείνος θα χρησιμοποιούνταν για τη δημιουργία ενός άλσους, εάν φυσικά το Αρχαιολογικό Συμβούλιο έκρινε ότι ήταν εφικτή η καλή συντήρηση και αξιοπρεπής εμφάνιση των αρχαιοτήτων.⁴¹⁴

Η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών στον αρχαιολογικό χώρο, εκτός από αυτήν που σημειωνόταν στο άρθρο 8 του παρόντος νόμου,⁴¹⁵ θα γινόταν με διάταγμα και σύμφωνα με πρόγραμμα που θα καταστούσε η Επιτροπή για την εκτέλεση των άρθρων που αναφέρονταν στο νόμο.⁴¹⁶ Το διάταγμα απαλλοτρίωσης θα δημοσιευόταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και για τις ανασκαφές που θα εκτελούνταν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην περιοχή που περιλάμβανε τη δυτική πλευρά της οδού Ποσειδώνος, από την αρχή της κοντά στην τάφρο του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου και τις προεκτάσεις της προς τα δυτικά μέχρι τον λόφο του Θησείου, καθώς και το νοτιότερο άκρο στη νότια πλευρά της οδού

⁴¹² Πάνος Βαλαβάνης (2017), *Η Αρχαία Αγορά έρχεται στο φως*, άρθρο από τη σειρά της *Καθημερινής* «Ελλάδα - 20ός αιώνας», 1930-1940, τόμ. Β', Αθήνα: Καθημερινή, σ.101

⁴¹³ ΦΕΚ 240/Α, 23 Ιουλίου 1929, ν. 4212 «Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ. «περί χαρακτηρισμού ως αρχαιολογικού χώρου τμήματος της πόλεως των Αθηναίων», άρθρο 1

⁴¹⁴ Στο ίδιο, άρθρο 3

⁴¹⁵ Το άρθρο 8 αναφέρονταν στη διαδικασία απαλλοτρίωσης, κατάληψης και ανασκαφής της περιοχής γύρω από το Θησείο από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.

⁴¹⁶ Στο ίδιο άρθρο 5. Η συγκεκριμένη Επιτροπή θα αποτελούνταν από έναν αεροπαγίτη, ορισμένο από τον Υπουργό Δικαιοσύνης, έναν ανώτατο υπάλληλο του Υπουργείου Οικονομικών, ορισμένο από τον Υπουργό Οικονομικών, τον Διευθυντή της μηχανικής υπηρεσίας του δήμου Αθηναίων, με τη δυνατότητα να αναπληρώνεται κατόπιν διαταγής του Δημάρχου, έναν ανώτατο τεχνικό υπάλληλο της μηχανικής υπηρεσίας του δήμου, έναν εκπρόσωπο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ορισμένο από το Συμβούλιο της, από μέλη του Συμβουλίου κατέχοντα ανώτερη δημόσια θέση στην αρχαιολογική υπηρεσία του κράτους και από τον Διευθυντή του αρχαιολογικού τμήματος του Υπουργείου Παιδείας και τον Διευθυντή της αναστήλωσης και συντήρησης αρχαίων και ιστορικών μνημείων

Απολλοδώρου, μεταξύ της πλατείας του Θησείου και του Αρείου Πάγου, το διάταγμα θα έπρεπε να εκδοθεί εντός των τελευταίων δύο μηνών της τριετούς προθεσμίας.⁴¹⁷

Το ζήτημα των απαλλοτριώσεων στο πλαίσιο των ανασκαφών, οι οποίες κρίνονταν μείζονος σημασίας από την Κυβέρνηση, επειδή τα ευρήματά τους θα ήταν δυνατόν να εμπλουτίσουν τα μουσεία και να διευρύνουν την τουριστική ζήτηση της χώρας, προκάλεσε την αντίδραση των ιδιοκτητών των οικιών της συγκεκριμένης περιοχής. Με υπόμνημά τους προς τον Πρόεδρο της Γερουσίας τον Ιούνιο 1929, αιτούνταν την τροποποίηση του επικείμενου νομοσχεδίου σε ορισμένα σημεία που άπτονταν των απαλλοτριώσεων των περιουσιών τους και της αποζημίωσής τους.⁴¹⁸ Ειδικότερα, ζητούσαν την επανεξέταση του περιεχομένου του άρθρου 2 που απαγόρευε την εκτέλεση κάθε οικοδομικής εργασίας εντός της αρχαιολογικής ζώνης, του εδαφίου 1 του άρθρου 3 που προέβλεπε την δέσμευση των περιουσιών για μια δεκαετία, του εδαφίου 4 του άρθρου 8 και του εδαφίου 2 του άρθρου 12 που όριζε ότι η έναρξη των απαλλοτριώσεων θα πραγματοποιούνταν επτά μήνες μετά από την ψήφιση του νόμου και ότι στην αμερικανική ζώνη οι αρχαιολογικές εργασίες θα παρατείνονταν για τρία ακόμη έτη. Στο ίδιο εδάφιο επίσης αναφερόταν ότι μετά το πέρας αυτών των εργασιών θα ξεκινούσε η εκτίμηση των ακινήτων του υπολειπόμενου χώρου, η οποία θα διαρκούσε ένα χρόνο, και ότι μετά τα πέντε αυτά χρόνια θα άρχιζε η απαλλοτρίωση του εναπομείναντος χώρου που θα διαρκούσε ακόμα πέντε έτη.⁴¹⁹

Πιο επείγουσα έκριναν την τροποποίηση του άρθρου 12, που καθόριζε τις δράσεις της εκτιμητικής επιτροπής και τα χρονικά διαστήματα της απόδοσης των αποζημιώσεων. Οι ιδιοκτήτες, πρότειναν την αξιοποίηση του υπάρχοντος κτηματολογίου της περιοχής προκειμένου η Επιτροπή να κατορθώσει να αποπερατώσει γρηγορότερα το έργο των εκτιμήσεων των ακινήτων. Έπειτα, κατόπιν της ολοκλήρωσης της διαδικασίας αξιολόγησης των περιουσιών όλου του αρχαιολογικού χώρου, ζητούσαν να ξεκινήσει η κατά ζώνες ή κατά τόπους δημοσίευση διαταγμάτων απαλλοτριώσεων, με γνώμονα τις αρχαιολογικές συνθήκες και το απαιτούμενο κόστος. Μάλιστα, η δέσμευση των ακινήτων θα έπρεπε να

⁴¹⁷ Στο ίδιο, άρθρο 3

⁴¹⁸ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 229 – 56 – 57, Υπόμνημα των ιδιοκτητών αρχαιολογικού χώρου προς τον Πρόεδρο της Γερουσίας σχετικά με τις ιδιοκτησίες και την αποζημίωσή τους

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σ.1

διαρκεί τρία έτη και να ισχύει μόνο μετά την έκδοση των εν λόγω διαταγμάτων.⁴²⁰ Με την ανωτέρω εκτίμηση της αξίας κάθε ακινήτου, οι ιδιοκτήτες συνιστούσαν να εκδίδεται ένας τίτλος ιδιοκτησίας, το κτηματογράφο, με το οποίο θα αποκτούσαν το δικαίωμα πώλησης, εκμίσθωσης κ.ο.κ. της οικίας τους. Εφόσον γινόταν η απαλλοτρίωση στο ακίνητο που περιγραφόταν στο κτηματογράφο, η αποζημίωση θα έπρεπε να καταβληθεί σ' αυτόν που θα είχε δικαιώματα επί του ακινήτου π.χ. στον αγοραστή, στον ενοικιαστή κλπ. Αν όμως σε κάποια τμήματα ή ιδιοκτησίες του χώρου δεν πραγματοποιούνταν ανασκαφές ή απαλλοτριώσεις, τότε θα έπρεπε σ' αυτό το τμήμα όσες πράξεις είχαν γίνει να παραμείνουν εν ισχύι.⁴²¹

Όλα αυτά τα αιτήματα θα μπορούσαν να εκπληρωθούν με τον προσδιορισμό «εκ των προτέρων ωρισμένου χρόνου διάρκειας ισχύος του Κτηματογράφου» ο οποίος θα ήταν και ο χρόνος που θα θεωρούνταν το ακίνητο δεσμευμένο. Ο χρόνος αυτός θα ξεκινούσε από την στιγμή που θα εκδιδόταν το Διάταγμα Απαλλοτριώσεως και θα είχε διάρκεια τρία έτη. Μέσα στην εν λόγω τριετία θα έπρεπε υποχρεωτικά να ολοκληρωθεί η απαλλοτρίωση των ακινήτων που αναφέρονταν στο διάταγμα, ούτως ώστε το ακίνητο να μην χρειάζεται να είναι δεσμευμένο για δέκα χρόνια. Γενικά οι ιδιοκτήτες συνιστούσαν, αφού γινόταν ο διαχωρισμός σε ζώνες ή τμήματα τριετούς δέσμευσης, η όποια δέσμευση να άρχιζε από τη στιγμή που το κράτος ή η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών θα είχε διαθέσιμο το ποσό που θα αφορούσε την απαλλοτρίωση.⁴²²

Τα αιτήματα αυτά οι ιδιοκτήτες φρόντισαν να τα κοινοποιήσουν και στον πρωθυπουργό ευελπιστώντας στην εκπλήρωσή τους.⁴²³ Στο μεταξύ, είχε ανακύψει και νέο ζήτημα ως προς την υπόθεση, επειδή ο Πρόεδρος της Γερουσίας Αθανάσιος Ευταξίας είχε εκδηλώσει τη βούλησή του να απορριφθεί το διάταγμα περί του αρχαιολογικού χώρου ως αντισυνταγματικό.⁴²⁴ Η πρόταση του Ευταξία, ωστόσο, δεν έγινε αποδεκτή όπως αποδεκτές δεν έγιναν και οι συστάσεις των ιδιοκτητών των περιουσιών του αρχαιολογικού χώρου, με απόρροια στις 23 Ιουλίου 1929 το νομοθετικό διάταγμα να περάσει ως νόμος, χωρίς να έχει υποστεί αλλαγές ως προς το περιεχόμενό του. Η απόφαση για την υλοποίηση των ανασκαφών προκάλεσε – ακόμη και στον βενιζελικό Τύπο – την οργή ορισμένων δημοσιογράφων που έκριναν ότι θα

⁴²⁰ Στο ίδιο, σ.1

⁴²¹ Στο ίδιο, σ.2

⁴²² Στο ίδιο, σ.2

⁴²³ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 229 – 56, σ.1

⁴²⁴ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 335 – 028

ήταν προβληματική, μιας και οι πολίτες στερούνταν ήδη αρκετές οδούς για την επιτέλεση έργων. Επί παραδείγματι, ο συντάκτης της *Πατρίδος* Π. Κατηφόρης σε άρθρο του στις 19 Σεπτεμβρίου 1929 δήλωνε: «14.600 δρόμοι το χρόνο ανασκάπτονται μόνον και μόνον για να συντηρηθούν τα παλαιά υπάρχοντα έργα των ανωτέρω και να κατασκευασθούν τινά ελάχιστα νέα. Επειδή δε δεν έχομεν βέβαια τόσους δρόμους, ο ίδιος δρόμος συμβαίνει να ανασκάπτεται πεντάκις και εξάκις μέσα σ' ένα χρόνο. Και όλα αυτά για την συντήρησιν των παλαιών έργων. Πού να αρχίσουν και τα νέα... Αλλά τότε πότε θα τελειώσει η αφόρητος αυτή κατάσταση; Είπαμε ποτέ! Μάλιστα ποτέ!». ⁴²⁵

Και ενώ τα παράπονα του Τύπου συνεχίζονταν, οι διαδικασίες ελέγχου και αξιολόγησης των ακινήτων ξεκίνησαν και από την πρώτη στιγμή εμφανίστηκαν προβλήματα. Πιο αναλυτικά, ο τρόπος εκτέλεσης των διαδικασιών, η μη τήρηση των χρονικών προθεσμιών και η απουσία από την εκτιμητική επιτροπή των αντιπροσώπων των ιδιοκτητών του αρχαιολογικού χώρου, οι οποίοι από τον Νοέμβριο του 1929 είχαν συγκροτήσει ειδικό σωματείο, επέφεραν νέες διενέξεις ⁴²⁶ που σύντομα έλαβαν πολιτικές διαστάσεις. Με αφορμή ένα ψήφισμα που εξέδωσε το Σωματείο των ιδιοκτητών του Αρχαιολογικού Χώρου των Αθηνών, εντός του οποίου οι ιδιοκτήτες παραπονούνταν για την σύνθεση της εκτιμητικής επιτροπής προτείνοντας συνάμα κάποιες αλλαγές ως προς τα πρόσωπα που την απάρτιζαν, ⁴²⁷ πραγματοποιήθηκε συζήτηση στη Βουλή στις 11 Μαρτίου 1930. Κατά τη διάρκεια αυτής, ο βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος Μιλτιάδης Μαντάς, χαρακτήρισε πλημμελή τη δράση της εκτιμητικής επιτροπής, η οποία είχε πλήρως υποβαθμίσει την αξία των περιουσιών των ιδιοκτητών, και κατηγόρησε την κυβέρνηση πως δεν μεριμνούσε για την προστασία των συμφερόντων των ιδιοκτητών καθώς και ότι δεν επαγρυπνούσε για την τήρηση των προθεσμιών. ⁴²⁸ Αντίστοιχα, ο βουλευτής Μαντινείας Νικόλαος Μπακόπουλος έψεξε τους κυβερνώντες για την βραδυπορία της αξιολόγησης των περιουσιών και για τις επιλογές τους όσον αφορά τα μέλη της

⁴²⁵ *Πατρίς*, 19/9/1929, Π. Κατηφόρης, «Η πρωτεύουσα θα ανασκάπτεται εκ θεμελίων επί ένα αιώνα. Αι ανασκαφαί και τα παντός είδους χαλάσματα των δρόμων θα συνεχισθούν επ' αορίστον! Εν ονόματι θα μαρτυρήσουν τρεις μεταπολεμικά γενναία. Ο οικοδεσπότης δήμος υποχρεούται να παρακολουθή ασυγκίνητος τα έργα της καταστροφής. 14.600 δρόμοι πρέπει να ανασκάπτονται ετησίως και μόνον προς το παρόν! Αι επτά σύγχρονοι πληγαί του Φαραώ», σ.3

⁴²⁶ Αξίζει να σημειωθεί πως στις 9 Μαρτίου 1930 το Σωματείο των ιδιοκτητών του Αρχαιολογικού χώρου στο κέντρο των Αθηνών εξέδωσε ψήφισμα με το οποίο ζητούσε

⁴²⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 170-04-05, σ.3-4

⁴²⁸ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής* (1931), Περίοδος Β' – Σύνοδος Β', Πειραιάς: Τυπογραφείο Ευθ. Ν. Προυκάκι, 11 Μαρτίου 1930, σ.37-38

εκτιμητικής επιτροπής, με τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου προς απάντηση να δηλώνει ότι θα σκεφτόταν πολύ σοβαρά το ενδεχόμενο αναδιάρθρωσης της επιτροπής και τον βουλευτή των Φιλελευθέρων Νικόλαο Κωνσταντόπουλο να αναφέρει πως προτεραιότητα – ασχέτως των τροπολογιών που θα μπορούσαν να γίνουν – θα έπρεπε πάντοτε να ήταν η αποπεράτωση του έργου.⁴²⁹

Το κλίμα έγινε ακόμη πιο τεταμένο όταν λίγες μέρες αργότερα στην αντιβενιζελική εφημερίδα *Καθημερινή* δημοσιεύθηκε η είδηση πως, παρά την υπόσχεση του υπουργού Παιδείας για επανεξέταση των ζητημάτων του αρχαιολογικού χώρου, «ο παρά τη Αμερικανική Σχολή Έλλην Αντιπρόσωπος μετέπεισε τον κ. Πρωθυπουργόν και το νομοσχέδιον πρόκειται να μείνη ως έχει. Θα έπρεπε λοιπόν επί του θέματος να εξηγηθή ο κύριος υπουργός διά να εννοήσωμεν επιτέλους και ημείς επί τη βάσει τίνος μέτρου θα ξεσπιτωθούν εκατοντάδες όλαι Αθηναίοι».⁴³⁰ Ακολούθησε νέα συνεδρίαση στη βουλή στις 22 Μαρτίου κατά την οποία ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανακοίνωσε και επίσημα ότι η κυβέρνηση ήταν αδύνατον να δεχθεί οποιαδήποτε τροποποίηση και τούτο γιατί υπήρχε κίνδυνος να τεθούν νέα εμπόδια ως προς την ολοκλήρωση του έργου. Συμπλήρωνε δε ότι ο ρόλος της εκτιμητικής επιτροπής ήταν ούτως ή άλλως γνωμοδοτικός και όχι καθοριστικός στην λήψη των αποφάσεων, καθώς και ότι το νομοσχέδιο θα εφαρμοζόταν ως είχε χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πίσω από αυτήν την απόφαση υποκρυπτόταν κάποια επιθυμία εξυπηρέτησης ιδιωτικών συμφερόντων.⁴³¹

Εν τέλει, μετά από πολλές συζητήσεις οι εργασίες άρχισαν τον Μάιο του 1931⁴³² και έως τον Σεπτέμβρη του ίδιου έτους είχαν καταληφθεί περίπου 20 σπίτια σε δύο νέους τομείς της ζώνης των Αμερικανών. Ακολούθησε μια σύντομη διακοπή των εργασιών, με την επανέναρξή τους να ορίζεται στις 25 Ιανουαρίου 1932 στους τομείς ΣΤ και Δ και σε δύο μεγάλα σπίτια στον τομέα Ε, κοντά στον οποίο το

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ.39-40

⁴³⁰ *Καθημερινή*, 14/3/1930, «Ο Αρχαιολογικός Χώρος», σ.1

⁴³¹ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής* (1931), Περίοδος Β' – Σύνοδος Β', Πειραιάς: Τυπογραφείο Ευθ. Ν. Προυκάκι, 24 Μαρτίου 1930, σ.363

⁴³² Οι ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών ξεκίνησαν επισήμως στις 25 Μαΐου 1931 και υποστηρίχθηκε οικονομικά σχεδόν εξ ολοκλήρου από ιδιωτικά ιδρύματα και ιδιώτες, όπως τα Ιδρύματα Ροκφέλλερ και Φορντ, καθώς και το Εθνικό Ταμείο για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Για μια συνοπτική περιγραφή της έναρξης των εργασιών βλ. *Εθνος*, 25/5/1931, «Αι ανασκαφαί των Αρχαίων Αθηνών ήρχισαν σήμερον», σ.3: «Την πρωίαν σήμερον ήρχισαν αι ανασκαφαί διά την αποκάλυψιν των αρχαίων Αθηνών. Έγινε τελετή και αγιασμός. Παρίστατο ο κ. Αδοσίδης, προϊστάμενος του διοικητικού τμήματος των αμερικανικών ανασκαφών. Των ανασκαφών προϊστάται ο Αμερικανός αρχαιολόγος κ. Σήαρ. Παρακολουθεί δε αυτάς ο κ. Οικονόμος εκ μέρους της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Εις την ελληνικήν ζώνην δεν έγινεν δυνατόν να αρχίση η ανασκαφή από τούδε, διότι συνεχίζονται ακόμη τα μαθήματα της Βιοτεχνικής Σχολής».

προηγούμενο έτος είχε ανακαλυφθεί ένα άγαλμα του αυτοκράτορα Αδριανού.⁴³³ Ο εντοπισμός του συγκεκριμένου γλυπτού υπήρξε μία από τις πολλές σπουδαίες ανακαλύψεις που ανευρέθηκαν επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου και τούτο γιατί με προτροπή του Κρητικού πολιτικού στο διάστημα 1928-1933 δόθηκε άδεια σε πολλούς φορείς να πραγματοποιήσουν νέες ανασκαφές ανά την επικράτεια. Από τις νέες ανασκαφές που έγιναν με άδεια της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων ξεχώρισε εκείνη στο Ηραίο της Περαχώρας το 1929 από την Βρετανική Σχολή Αθηνών υπό την καθοδήγηση του έμπειρου διευθυντή της Humfry Payne, η οποία «θα αποδεικνυόταν κατά γενική ομολογία η πιο σημαντική θέση που έχει ανασκαφεί τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ελλάδα»⁴³⁴ λόγω των ποικίλων αρχαιολογικών ευρημάτων που εντοπίστηκαν.⁴³⁵

Σημαίνουσα υπήρξε και η συστηματική ανασκαφή της Νικόπολης από τους αρχαιολόγους της δημόσιας Αρχαιολογικής Εταιρείας Γεώργιο Σωτηρίου και Αναστάσιο Ορλάνδο.⁴³⁶ Η Αρχαιολογική Εταιρεία, γενικότερα, είχε πάντοτε σταθερή παρουσία στον ανασκαφικό τομέα, δραστηριοποιούνταν σε όλη την Ελλάδα και λάμβανε εισφορά από το Κράτος αξίας 50.000 δραχμών.⁴³⁷ Το 1928 υπό την εποπτεία διακεκριμένων αρχαιολόγων της διεξάγονταν ανασκαφές στο Περίκλειο ωδείο, στο Αμφιάρειο του Ωρωπού, στο Κάδμειο ανάκτορο στη Θήβα, στην Νέα Αγχίαλο, στο Αργίνιο, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο, στην Κλοπεδή Λέσβου και στο Μυστρά.⁴³⁸ Οι εν λόγω ανασκαφές ήταν σε εξέλιξη και το 1930, οπότε πραγματοποιήθηκαν νέες

⁴³³ *Έθνος*, 23/12/1931, «Αι ανασκαφαί των αρχαίων Αθηνών. Πότε θα επαναληφθούν», σ.8

⁴³⁴ Αλέξανδρος Μάντης (2008), *Humfry Payne : Ελλάδος περιήγησις Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα, σ.50

⁴³⁵ Το χειμώνα του ίδιου έτους ο Payne μετέβη στην Περαχώρα για μελέτη του χώρου, προγραμματίζοντας να ξεκινήσει τις ανασκαφικές διαδικασίες την επόμενη άνοιξη. Πράγματι, τον Μάιο του 1930 ο Payne έχοντας στο πλευρό του λίγους σπουδαστές και τον έμπειρο μηχανικό Ιωάννη Κατσαράκη εγκαταστάθηκε στην περιοχή ξεκινώντας το έργο του που πραγματοποιήθηκε σε τέσσερις φάσεις. Στο πλαίσιο αυτών μεταξύ άλλων εντοπίστηκαν ένας ναός του 6ου π.Χ. αι. αφιερωμένος στην Ήρα Ακραία, «η Αγορά, ένα πολυγωνικό δηλαδή κτίσμα στη νοτιοδυτική πλευρά του λιμανιού που χρησίμευε για την υποδοχή των προσκυνητών», το Τέμενος της Ήρας Λιμενίας, ένας μνημειακός βωμός, ένα στοϊκό οικοδόμημα οχήματος και ένας αψιδωτός γεωμετρικός ναός. Βλ. Αλέξανδρος Μάντης (2008), *Humfry Payne : Ελλάδος περιήγησις Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.49-55.

⁴³⁶ Κωνσταντίνος Α. Ι. (2021). *Ο αρχαιολογικός χώρος της Νικόπολης μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας (1913-1967)*, Πρεβεζάνικα Χρονικά, σ.23, Διαθέσιμο από <https://ejournals.e-publishing.gr/index.php/prevchr/article/view/28606>

⁴³⁷ Τούτο δύναται να διαπιστωθεί από τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, εντός των οποίων καταγράφονται αναλυτικά τα έσοδα και τα έξοδά της.

⁴³⁸ Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία (1930), *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1928*, Αθήνα: Εστία, σ.34-137

έρευνες στην Κρήτη και στην Δωδώνη.⁴³⁹ Έως το 1932 οι περισσότερες από αυτές τις ανασκαφές συνεχίζονταν, με κάποιες πρόσθετες να γίνονται στην Παραμυθιά, στη Φλώρινα, στη Δούπιανη, την Πελλήνη και τον Συκιώνα.⁴⁴⁰

Πέρα από τον τομέα των ανασκαφών, κατά την πρωθυπουργία του Ελευθέριου Βενιζέλου δόθηκαν κονδύλια και για επισκευές στις υπάρχουσες αρχαιότητες· φέρ' ειπείν τότε ολοκληρώθηκε το μεγαλύτερο μέρος της αναστήλωσης του περίλαμπρου μνημείου του Παρθενώνα, που ναι μεν είχε ξεκινήσει από το 1923 από τον Νικόλαο Μπαλάνο, μα έλαβε μεγάλη ώθηση κατά την τελευταία βενιζελική τετραετία, καθώς τότε επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες, προσδίδοντας στο μνημείο τη σημερινή του μορφή.⁴⁴¹ Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί πως τον Ιανουάριο του 1929 ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε μεταβεί στην Ακρόπολη για να επιθεωρήσει από κοντά τις εργασίες του Μπαλάνου⁴⁴² ανακοινώνοντας εν συνεχεία πως το κράτος θα ενίσχυε την προσπάθεια με την καταβολή επιπλέον 400.000 δραχμών.⁴⁴³ Κρατική χρηματοδότηση αξίας 16.000.000 δραχμών προσφέρθηκε ακόμη, όπως δηλοποιείται από ψήφισμα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας τον Ιούλιο του 1930, και για την ίδρυση νέων μουσείων προκειμένου να στεγαστούν τα καινούργια ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών και να «εξασφαλιστούν τα μέσα ευπρεπούς και ασφαλούς συντηρήσεως των αρχαίων και επιστημονικής τελειοποιήσεως του αρχαιολογικού προσωπικού».⁴⁴⁴

Η στάση, γενικώς, της βενιζελικής παράταξης προς τον αρχαιολογικό τουρισμό υπήρξε ευνοϊκή. Η ευμένεια αυτή, καθίσταται πρόδηλο έως τώρα, ότι εκφράστηκε μέσα από ένα πρόγραμμα που εδραζόταν: α) στην βελτίωση (μέσω του ΕΟΤ) της ποιότητας της διαφήμισης, καθώς και των υποδομών και της πρόσβασης

⁴³⁹ Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία (1931), *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1929*, Αθήνα: Εστία, σ. β΄

⁴⁴⁰ Για περισσότερα βλ. τα Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά τα έτη 1930-1932. Διαθέσιμα στο <https://www.archetai.gr/index.php?p=content§ion=1&id=20&lang=el>.

⁴⁴¹ Για την αναστήλωση του Παρθενώνα από τον Έλληνα πολιτικό μηχανικό Νικόλαο Μπαλάνο βλ. και Μ. Ιωαννίδου, Ε. Λεμπιδάκη (2011), *Η αναστήλωση των μνημείων της αθηναϊκής Ακρόπολης*, Αθήνα: Υπηρεσία Αναστήλωσης Μνημείων Ακρόπολης, σ.19: «Οι αναστηλώσεις από τον Μπαλάνο κατά τα έτη 1896-1902 και 1923- 1933 που προσέδωσαν στο μνημείο τη σημερινή του μορφή αποτελούν σημαντικό σταθμό στη νεώτερη ιστορία του. Ωστόσο η χρήση σιδερένιων ενισχύσεων για την αποκατάσταση της αντοχής των ρηγματωμένων αρχιτεκτονικών μελών χωρίς επαρκή προστασία και η συνακόλουθη οξείδωσή τους δημιούργησε σοβαρά στατικά προβλήματα που οδήγησαν στην απόφαση για την νέα επέμβαση στο μνημείο κατά τη δεκαετία του 1980».

⁴⁴² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση του Ν. Μπαλάνου στην Ακρόπολη βλ. Νικόλαος Μπαλάνος (1930), *Τά έκτελεσθέντα έργα πρὸς ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων τῆς Ακροπόλεως 1843-1930*, Αθήνα: Sofianopoulou

⁴⁴³ *Πατρίς*, 28/1/1929, «Διά την αναστήλωσιν του Παρθενώνος», σ.2

⁴⁴⁴ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 117-26, σ.1

στους αρχαιολογικούς τόπους, β) στην οικονομική ενίσχυση της Αρχαιολογικής υπηρεσίας για διεξαγωγή αρχαιολογικής έρευνας, και γ) στην θέσπιση νόμων για τις αρχαιότητες. Ειδικά, στο κομμάτι της οργάνωσης του νομοθετικού πλαισίου για τα αρχαία μνημεία, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα, φροντίζοντας το 1932 να δημοσιεύσει το Προεδρικό Διάταγμα «Περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του Νόμ. 5351 ως και των εν ισχύι σχετικών διατάξεων των Νόμ. ΒΧΜΣΤ', 2447, 491, 4823 και του Ν.Δ. της 12/16 Ιουν. 1926 εις εν ενιαίον κείμενον Νόμου, φέρον τον αριθ. 5351 και τον τίτλον “περί Αρχαιοτήτων”»,⁴⁴⁵ το οποίο έθετε τις βάσεις για την διεξαγωγή της αρχαιολογικής έρευνας και τη διαχείριση των κειμηλίων.

Στο πλαίσιο αυτής της ευμενούς πολιτικής, συχνή ήταν επίσης και η απευθείας αποστολή αιτημάτων προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο για την προστασία των αρχαιοτήτων και την ενίσχυση της αρχαιολογικής κληρονομιάς. Τον Νοέμβριο του 1929 λόγου χάρη, ο αρχαιολόγος Νικόλαος Ι. Μπέρτος με επιστολή του προς τον πρωθυπουργό τού ζητούσε να μην επιτρέψει να εφαρμοστεί η απόφαση – που είχε παρθεί επί παγκαλικής δικτατορίας – της αποστολής των αρχαιολογικών ευρημάτων της Ασίνης προς την Σουηδία για μια τριετία, αλλά να φροντίσει για την παραμονή τους στην ελληνική επικράτεια.⁴⁴⁶ Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαν μελλοντικά να εκτεθούν στους ντόπιους και ξένους τουρίστες που θα επισκέπτονταν την Ελλάδα. Ομοίως, ο Μιχαήλ Ι. Παπαδάκης τον Οκτώβριο του 1931 προέτρεπε τον Βενιζέλο να επιληφθεί προσωπικά επί του θέματος της έλλειψης των υποδομών στον ναό του Αμφιαράου στον Ωρωπό⁴⁴⁷, ενώ το 1933 ο καθηγητής του Παντείου πανεπιστημίου και εκδότης του αρχαιολογικού περιοδικού «Πολέμων» Α. Σ. Αρβανιτόπουλος αιτούνταν από τον πρωθυπουργό χρηματική βοήθεια ώστε να πραγματοποιήσει για το περιοδικό μία σειρά από αποστολές.⁴⁴⁸

Ωστόσο, η ορμή που επικρατούσε αρχικά όσον αφορά τον καταρτισμό των πολιτικών για την οργάνωση του αρχαιολογικού τουρισμού, γρήγορα ανατράπηκε

⁴⁴⁵ ΦΕΚ 275/Α, 24 Αυγούστου 1932, Π.Δ. «Περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του Νόμ. 5351 ως και των εν ισχύι σχετικών διατάξεων των Νόμ. ΒΧΜΣΤ', 2447, 491, 4823 και του Ν.Δ. της 12/16 Ιουν. 1926 εις εν ενιαίον κείμενον Νόμου, φέρον τον αριθ. 5351 και τον τίτλον “περί Αρχαιοτήτων”». Πρόκειται για ένα διάταγμα που έθετε τις βάσεις για την διεξαγωγή της αρχαιολογικής έρευνας και τη διαχείριση των κειμηλίων οριοθετώντας τα δικαιώματα του Κράτους επί των αρχαίων, το καθεστώς της αποζημίωσης των ιδιοκτητών των ακινήτων στις αρχαιολογικές περιοχές, το πλαίσιο εισαγωγής και εξαγωγής των αρχαιοτήτων, το δικαίωμα για την κατοχή αρχαίων από ιδιώτες κ.ο.κ.

⁴⁴⁶ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 231-21

⁴⁴⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 237 – 18 – 19

⁴⁴⁸ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 399 – 050

εξαιτίας της εμφάνισης των συνεπειών της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα. Το 1933, όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου αντικαταστάθηκε από εκείνη του Παναγή Τσαλδάρη, η πολιτική κατάσταση της χώρας άλλαξε και πρωταρχικό μέλημα έγινε η αντιμετώπιση των ελλειμματικών ισολογισμών του κράτους.⁴⁴⁹ Η νέα κυβέρνηση, αν και διατήρησε κάποιες από τις κατευθυντήριες γραμμές για την αρχαιολογία, αντιμετώπισε νέες προκλήσεις και προτεραιότητες, χωρίς όμως να σημειωθεί πλήρης διακοπή των προηγούμενων προσπαθειών.

Το εγχείρημα της καλύτερευσης των υποδομών και συνάμα του εξωραϊσμού και της προβολής των αρχαιολογικών τόπων της Ελλάδας εξακολούθησε να υπηρετείται από τον ΕΟΤ και την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, αν και σε πιο στενά οικονομικά πλαίσια. Η εισφορά του δημοσίου προς την Αρχαιολογική Εταιρεία, πάντως, έπαυσε να καταβάλλεται στο διάστημα 1933-1935, με απόρροια ο φορέας να βασίζεται σε τραπεζικά ομόλογα και έσοδα που αποκόμιζε από άλλες δράσεις του για την πραγμάτωση των ανασκαφικών προγραμμάτων του.⁴⁵⁰ Πιο καλή εξέλιξη είχαν οι ανασκαφές που στηρίζονταν κατά βάση σε ιδιωτικά κεφάλαια και επιτελούνταν από άλλους οργανισμούς. Τέτοιες ήταν για παράδειγμα εκείνες που διεξήχθησαν στο νεκροταφείο της Φορτέτσα (1933-1935) από την Βρετανική Σχολή,

⁴⁴⁹ Βλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (1987), *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι: συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα, σ.28-29: «Στις 4/11/32 επανέρχεται το Λαϊκό Κόμμα στην εξουσία και πρώτη ενέργεια του νέου Υπουργού Οικονομικών Κ. Αγγελόπουλου είναι να μην πληρωθεί το 30% στους ξένους ομολογιούχους, κάτι που επιτείνει τη σύγχυση. Σύντομα όμως τα πράγματα ξεκαθαρίζουν. Η πρόσκαιρη πολιτική αστάθεια συμπίπτει με μια βελτίωση στην οικονομική κατάσταση της χώρας. Μετά την de facto υποτίμηση της δραχμής και την αβεβαιότητα που συνεπαγόταν η τήρηση λογαριασμών σε Τράπεζες της Ευρώπης» αρχίζει μια διαδικασία επιστροφής των κεφαλαίων που φυγαδεύτηκαν από την Ελλάδα. Μετά τις εκλογές της 5/3/33 επανέρχονται οι Λαϊκοί στην εξουσία, και οι πρώτες τους ενέργειες δείχνουν μια τάση εφαρμογής των παραδεδομένων συνταγών της δεκαετίας του '20: ζητούν από την ΚΤΕ να ερευνήσει την κατάσταση της ελλ. οικονομίας και να της χορηγήσει νέο δάνειο. Όμως οι καιροί έχουν αλλάξει. Η παγκόσμια οικονομική κρίση έχει συντελέσει ώστε να εκλείνει για όλες τις χώρες ο εξωτερικός δανεισμός, και η ΚΤΕ προτείνει τις γνωστές συνταγές περιορισμού των δημ. δαπανών και αύξησης των φόρων. Γίνεται σαφές ότι και η νέα κυβέρνηση έξι περίπου μήνες αργότερα ακολουθεί την οικονομική πολιτική της προηγούμενης, ιδιαίτερα στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου, όπου με το Ν. 5426/32 του Βαρβαρέσου είχαν μπει, τα θεμέλια του συστήματος ανταλλαγής εμπορευμάτων. Οι εξωτερικές οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας διχάζονται, με Αγγλία, ΗΠΑ, Ολλανδία ισχύουν οι αρχές της ελευθερίας των συναλλαγών και οι πληρωμές γίνονται σε συνάλλαγμα, με την Γερμανία και τις άλλες Βαλκανικές χώρες γίνονται με συμψηφισμούς και μέσω κρατικών ρυθμίσεων. Έτσι, το 1936, το 76,5% των εξαγωγών και το 51,8% των εισαγωγών περνούν από τα: γραφεία συμψηφισμού».

⁴⁵⁰ Κατά τα έτη 1933-1935 συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στη Ν. Αγχίαλο, στη Σικυώνα, στο Μαραθώνα, στη Μακεδονία, στη Φλώρινα, στο Μυκηναϊκό Νεκροταφείο και στην Κρήτη. Το 1934 στις ανασκαφές προστέθηκαν και δύο νέες τοποθεσίες – η Σπάρτη και τα Μέγαρα. Το 1935 με κάποιες από τις προαναφερθείσες ανασκαφές να έχουν ολοκληρωθεί πραγματοποιήθηκαν καινούργιες στην Καλαμίτσα Καβάλας, στην Ελευσίνα και στην Καστέλλα του Πειραιά. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις ενέργειες της Αρχαιολογικής Εταιρείας και για τα έσοδα και έξοδα αυτής βλ. Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία (1930), *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1928*, Αθήνα, έτη 1933-1935

στο κάστρο της Σίφνου (1934-1938) από τους James Brock και Gerard Macworth Young,⁴⁵¹ καθώς και στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, που παρά τις παλαιότερες κατηγορίες της αντιβενιζελικής παράταξης, περί αστεγίας εκατοντάδων χιλιάδων αυτοχθόνων της πρωτεύουσας, συνεχίστηκε κανονικά, προσφέροντας με τη λήξη της σήμερα ένα από τα πιο κλασικά σημεία ξενάγησης του αθηναϊκού κέντρου. Μέριμνα επί πρωθυπουργίας Τσαλδάρη υπήρξε και για την αναστήλωση περιώνυμων αρχαιοτήτων που προσέλκυαν πλήθος τουριστών που ήταν λάτρεις του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και τούτο διότι κατά τα έτη 1934-1935, έλαβε χώρα η στερέωση των βράχων της βόρειας κλιτύς της Ακρόπολης, και το 1935 ξεκίνησε η δεύτερη αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης.⁴⁵²

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι κατά την περίοδο 1928-1936 έγιναν σοβαρές προσπάθειες ανάπτυξης του αρχαιολογικού τουρισμού στην Ελλάδα. Εκτός από τον ευπρεπισμό των υπαρχουσών αρχαιολογικών τοποθεσιών και των παραγωγικών έργων για την βελτίωση των υποδομών, μεγάλη ώθηση δόθηκε στην υλοποίηση ανασκαφικών προγραμμάτων που θα έφερναν στο φως σπουδαία κατάλοιπα του παρελθόντος. Παράλληλα, έγιναν σημαντικά βήματα για την αναστήλωση ορισμένων αρχαιοτήτων και ιδίως της Ακρόπολης, «η οποία με την επικράτηση των μαζικών μέσων επικοινωνίας τα μεταπολεμικά χρόνια θα διαδοθεί παγκόσμια ως ιδεογραμμαμικό σύμβολο της σύγχρονης Ελλάδας».⁴⁵³ Αυτά κυρίως πριν την εκδήλωση των συνεπειών του κραχ του 1929 και την αστάθεια στο πολιτικό πεδίο που την συνόδευσε. Η πτώχευση της χώρας το 1932, μετάβαλε τα υπάρχοντα δεδομένα και συρρίκνωσε τις αναδυόμενες πρωτοβουλίες για την άνθιση του ελληνικού αρχαιολογικού τουρισμού, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την οριστική εγκατάλειψη των αρχαιολογικών τόπων, αφού η σπουδαιότητά τους είχε παγιωθεί στις συνειδήσεις των κυβερνόντων. Το ίδιο ίσχυε και για τα μουσεία, για τα οποία εκείνη την περίοδο αυξήθηκε το ενδιαφέρον του Κράτους.

⁴⁵¹ Αλέξανδρος Μάντης (2008), *Humphry Payne: Ελλάδος περιήγησις Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.50, 70

⁴⁵² Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ), *Ιστορικό αναστηλωτικών επεμβάσεων: από τον Πρώτο στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1910-1939)*, διαθέσιμο από <https://www.ysma.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CE%BB%CF%89%CF%83%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BB%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B5%CF%80%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B5%CF%89%CE%BD/>

⁴⁵³ Στο ίδιο

3.4. Μουσειακός Τουρισμός

Τα μουσεία, δηλαδή «τα ιδρύματα που έχουν ως προορισμό να συγκεντρώνουν, να κατατάσσουν, να συντηρούν και να εκθέτουν κάθε αξιόλογο αντικείμενο που σχετίζεται με την ιστορία, την τέχνη, την επιστήμη, την τεχνική κτλ., ιδίως των παλαιότερων εποχών»,⁴⁵⁴ από την στιγμή της εμφάνισής τους τον 17^ο και 18^ο αιώνα, διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στη διατήρηση και στη μετάδοση της γνώσης, των τεχνών και των πολιτισμών, με την προέλευσή τους να μπορεί να ανιχνευθεί στους αρχαίους ναούς και τις ιδιωτικές συλλογές των ευγενών και των επιστημόνων, όπου φυλάσσονταν πολύτιμα αντικείμενα και έργα τέχνης. Δημόσιοι μουσειακοί χώροι, σαν το Ashmolean της Οξφόρδης (1683) και το Βρετανικό Μουσείο (1753), έθεσαν τα θεμέλια για την ανοιχτή πρόσβαση σε πολιτιστικούς θησαυρούς, συμπορευόμενοι πάντοτε με τα κελεύσματα του Διαφωτισμού και του Νεοκλασικισμού που εδράζονταν στον ορθό λόγο και την κριτική μελέτη του παρελθόντος.

Καταλυτικός ως προς την διάδοση των μουσείων υπήρξε ο 19^{ος} αιώνας, ο αιώνας του Ρομαντισμού, που συνδέθηκε άρρηκτα με την ιδεολογία του εθνισμού φέρνοντας στο προσκήνιο την ανάγκη της διάπλασης μιας συλλογικής εθνικής ταυτότητας και της αξιοποίησης των ιδιωτικών συλλογών ως μέσων καλλιέργειας αυτής. Υπό αυτό το πρίσμα, οι ιδιωτικές συλλογές έγιναν αντιληπτές σαν «τεκμήρια περηφάνειας, παράδοσης και ταυτότητας»⁴⁵⁵ με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, με απότοκο να απομακρυνθούν από την σφαίρα του ιδιωτικού τοποθετούμενες σε χώρους που θα ήταν δυνατόν να θεαθούν από το ευρύ κοινό. Παλαιά ανάκτορα και νεόδμητα κτήρια νεοκλασικού ρυθμού αξιοποιήθηκαν για την πραγμάτωση αυτού του σκοπού⁴⁵⁶ συντελώντας στην ανάδυση ενός νεωτερικού στοιχείου στα αστικά κέντρα της Ευρώπης.

⁴⁵⁴ Ορισμός Μουσείου, λεξικό της κοινής νεοελληνικής του Μανώλη Τριανταφυλλίδη, πηγή: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF&dq=

⁴⁵⁵ Αντώνιος Παρασκευόπουλος (2018), *Η ιστορία των μουσείων στην Ελλάδα. Μια κριτική ιστορική αναδρομή με έμφαση στα αρχαιολογικά μουσεία. Μελέτες περιπτώσεων: Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη», σ.6

⁴⁵⁶ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του μουσείου του Λούβρου που δημιουργήθηκε μετά το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης. Το κτίριο που σήμερα φιλοξενεί το μουσείο ήταν κάποτε ανάκτορο των βασιλέων της Γαλλίας και προηγουμένως χρησίμευε απλώς ως φρούριο. Η κατασκευή του αναπτύχθηκε σταδιακά μέσα στους αιώνες, υποβάλλοντας σημαντικές μεταμορφώσεις ανάλογα με τις διαφορετικές χρήσεις που είχε κατά καιρούς.

Στην Ελλάδα, μετά την ανεξαρτησία της, οι διαδοχικές κυβερνήσεις στράφηκαν στην ανέγερση μουσείων που θα στέγαζαν τους αρχαιολογικούς θησαυρούς της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, αποβλέποντας αφενός στην προβολή της αέναης παρουσίας του ελληνισμού και αφετέρου στην προστασία των αρχαίων τεκμηρίων. Μουσειακά συγκροτήματα όπως το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, που ιδρύθηκε το 1829 στην Αίγινα από τον Ιωάννη Καποδίστρια και μεταφέρθηκε λίγα έτη αργότερα στην Αθήνα,⁴⁵⁷ το Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας (1885), το αρχικό Μουσείο της Ακρόπολης (1874), το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας (1885) και το Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών (1903), αποτέλεσαν τα πρώτα δείγματα οργανωμένων μουσείων συγκεντρώνοντας το ενδιαφέρον των λιγοστών περιηγητών που περιέρχονταν τις ελληνικές τοποθεσίες κατά την άνοιξη. Η μεγάλη ώθηση, βέβαια, στην ανάπτυξη των μουσείων στην Ελλάδα δόθηκε μετά τους βαλκανικούς πολέμους καθώς τότε, με την ενσωμάτωση των «Νέων Χωρών» και των ετεροπολιτισμικών μνημείων τους, συγκροτήθηκε μία μουσειακή πολιτική που εφαρμόστηκε από όλες τις κυβερνήσεις με τη σύσταση μουσείων για τα ευρήματα της αρχαϊκής, κλασικής και μεσαιωνικής εποχής σε κτήρια της οθωμανικής ή ενετικής περιόδου.⁴⁵⁸

Η τακτική αυτή γνώρισε ιδιαίτερη απήχηση κυρίως από το 1925 και ύστερα, όταν ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, ορίστηκε ξανά Διευθυντής Α΄ τάξεως του αρχαιολογικού τμήματος (1925-1933) του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Κατά τη δεύτερη θητεία του, η οποία συνέπεσε με την επιβολή δικτατορικού καθεστώτος από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο και την φιλοδοξία του τελευταίου να ενισχύσει τον εσωτερικό τουρισμό περιορίζοντας με την επιβολή φόρου τα ταξίδια αναψυχής στο εξωτερικό,⁴⁵⁹ το ελληνικό Δημόσιο «οικειοποιήθηκε» τα μεσαιωνικά και νεότερα κατάλοιπα, καταγράφοντάς τα και κηρύσσοντάς τα μαζικά ως ιστορικά μνημεία. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις, τα μετέτρεψε σε μουσεία χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία κήρυξης ή η εξαγορά τους, όπως λόγου χάρη συνέβη το

⁴⁵⁷ Το Εθνικό Αρχαιολογικό μουσείο όταν μεταφέρθηκε στην Αθήνα, αρχικά στεγάστηκε στο ναό του Ηφαίστου (έως το 1874) και από το 1881 σε κτήριο που είχε σχεδιάσει ο περιώνυμος αρχιτέκτονας Έρνστ Τσίλλερ

⁴⁵⁸ Σοφία Φραγκουλοπούλου (2018), *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922 – 1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, σ.74

⁴⁵⁹ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20/6/1926, «Η φορολογία των ταξιδιωτών αναψυχής», σ.8: «Ο κ. υπουργός των Οικονομικών επιβεβαίωσε την αναγραφείσαν είδησιν περί επιβολής φορολογίας εις τους μεταβαίνοντας εις την αλλοδαπήν χάριν αναψυχής. Επί του ποσοστού της φορολογίας και των περιπτώσεων της απαλλαγής εκ της εν λόγω φορολογίας δεν ανακοινώθη τι το οριστικόν».

1926 με τα παλαιά ανάκτορα στην Κέρκυρα που αποφασίστηκε να μετατραπούν σε μουσείο, με το Γενί Τζαμί, όπου στεγάστηκε το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και το τζαμί Ιτς Καλέ, όπου στεγάστηκε η συλλογή της Πρέβεζας.⁴⁶⁰

Το αποφασιστικό βήμα, εντούτοις, για την διεύρυνση του μουσειακού δικτύου και την αξιοποίηση των ενετικών και οθωμανικών κτηρίων στη χώρα πραγματοποιήθηκε μετά την επαναφορά του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία, όταν στο πλαίσιο της αναπτυξιακής του πολιτικής αποφασίστηκε η κατάρτιση ενός ολοκληρωμένου προγράμματος προαγωγής των μουσείων. Το σχέδιο των βενιζελικών προέβλεπε τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση των μουσειακών εγκαταστάσεων, την αποκέντρωση της διοίκησης με σκοπό την ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας, την προώθηση του ελληνικού πολιτισμού στο εξωτερικό μέσω της συμμετοχής σε διεθνή συνέδρια, και την ανάδειξη της ελληνικής ταυτότητας στα δημοτικά «Μουσεία Πόλεων».⁴⁶¹

Οι κινήσεις των βενιζελικών για την προαγωγή των μουσείων στην Ελλάδα εκδηλώθηκαν άμεσα. Μόλις λίγους μήνες μετά την επανεκλογή του Κρητικού πολιτικού, το Ελληνικό Μουσείο Ιστορίας εμπλουτίστηκε με 128 νέα έγγραφα που αφορούσαν το ελληνικό εμπόριο κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, χάρη σε δωρεά του διοικητή του θρόνου της Ρουμανίας Dumitru Z. Furnica. Σε γράμμα του προς τον Έλληνα πρωθυπουργό ο Furnica, μετά από έναν τιμητικό χαιρετισμό, τον πληροφορούσε ότι ενόσω έκανε την ταξινόμηση του αρχείου του, ανακάλυψε τα εν λόγω έγγραφα, αποφασίζοντας στη συνέχεια να τα δωρίσει στην Ελλάδα.⁴⁶² Δεν ήταν όμως μόνο αυτό το γεγονός που φανέρωσε το έκδηλο ενδιαφέρον των Φιλελευθέρων για τα μουσεία, μιας και λίγους μήνες αργότερα αποφασίστηκε η ίδρυση μουσείου στο ενετικό φρούριο του Ναυπλίου, με τις ανακαλύψεις από τις ανασκαφές της Σουηδικής Αρχαιολογικής Αποστολής.⁴⁶³ Η σκέψη για την αξιοποίηση του ενετικού κτίσματος κατ' αυτόν τον τρόπο (έως τότε εκεί ήταν εγκατεστημένη η Στρατιωτική Λέσχη) ανήκε στον επικεφαλής της Σουηδικής Αρχαιολογικής Αποστολής Al. Stromer⁴⁶⁴ ο οποίος μετεβίβασε το αίτημά του στον Έλληνα πρωθυπουργό. Ο Ελ. Βενιζέλος εξετάζοντας την πρόταση του Stromer και αποβλέποντας στην αύξηση των μουσειακών ιδρυμάτων εκτός της πρωτεύουσας, συμφώνησε με αυτήν την προοπτική

⁴⁶⁰ Σοφία Φραγκουλοπούλου, *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922 – 1940)*, ό.π., σ.77-78

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ.82

⁴⁶² Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 377-112

⁴⁶³ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 52-69

⁴⁶⁴ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 52-65

και έτσι μία εβδομάδα αργότερα διέταξε να μεταβιβαστεί το κτίριο στο Υπουργείο Παιδείας, ώστε εκείνο να μεριμνήσει για την παραχώρηση των απαραίτητων διαμερισμάτων στη Σουηδική Αρχαιολογική αποστολή.⁴⁶⁵

Με κυβερνητική απόφαση επίσης τον Αύγουστο του 1929, κυρώθηκε με το νόμο 4365 το από 4 Μαρτίου 1926 Νομοθετικό Διάταγμα «Περί ίδρυσης στην Κέρκυρα Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου»⁴⁶⁶ που προέβλεπε την ίδρυση στην Αθήνα του Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου. Το νέο μουσείο θα υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Παιδείας, θα λειτουργούσε υπό την εποπτεία του Εθνικού Μουσείου των Κοσμητικών Τεχνών και θα στέγαζε την συλλογή αντικειμένων Κινεζικής και Ιαπωνικής τέχνης που είχε δωρίσει ο Γρ. Μάνος στο κράτος, η οποία μέχρι την ανέγερση του κτηρίου στην πρωτεύουσα θα φυλασσόταν στην Κέρκυρα.⁴⁶⁷ Το επιμίσθιο του δωρητή Γρ. Μάνου (500 μεταλλικές δραχμές) και οι δαπάνες συντήρησης του μουσείου και της εσωτερικής υπηρεσίας θα προκαταβάλλονταν από το Δημόσιο, αλλά αυτή η δαπάνη θα επιβάρυνε τον Δήμο και τις Κοινότητες, καθώς και το Λιμενικό Ταμείο και το Εμπορικό Επιμελητήριο Κέρκυρας.

Τα ποσά θα κατανέμονταν με απόφαση του Νομάρχη, στην αρχή κάθε οικονομικού έτους, ενώ η είσπραξη του κατανεμημένου ποσού υπέρ του Δημοσίου θα πραγματοποιούνταν από το επαρχιακό ταμείο σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις.⁴⁶⁸ Σχετικά με τη χρηματοδότηση του «Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου», θα προσφέρονταν για τα έξοδα εγκατάστασης και τις πρώτες συναφείς ανάγκες 1.300.000 δραχμές και μαζί με αυτές ακόμη 10.000 δραχμές από το Υπουργείο Παιδείας (όλα αυτά τα ποσά θα τα διαχειριζόταν μία πενταμελής επιτροπή⁴⁶⁹) που θα εξακολουθούσαν να κατατίθενται ως εισφορά σε ετήσια βάση με στόχο την συντήρηση του μουσείου και την κάλυψη των εσωτερικών εξόδων, δηλαδή των γραφικών υλών, του φωτισμού, της θέρμανσης, των βιβλίων υπηρεσίας, των ειδών καθαριότητας, των επίπλων, του ρουχισμού του προσωπικού κλπ.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 52-66-67

⁴⁶⁶ Βλ. ΦΕΚ 82/Α, 4 Μαρτίου 1926, Ν.Δ. «Περί ιδρύσεως εν Κέρκυρα Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου»

⁴⁶⁷ ΦΕΚ , ν.4365 «περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του Ν.Δ. της 4ης Μαρτίου 1926 «Περί ιδρύσεως εν Κέρκυρα Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου», άρθρο 1

⁴⁶⁸ Στο ίδιο, άρθρο 3

⁴⁶⁹ Η επιτροπή θα αποτελούνταν από το Νομάρχη Κέρκυρας, τον Μητροπολίτη Κέρκυρας, τον Δήμαρχο Κέρκυρας, τον Διευθυντή του αρχείου της Ιονίου Γερουσίας στην Κέρκυρα και έναν ευυπόληπτο Κερκυραίο πολίτη.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο άρθρο 4

Στην ουσία, μέσα σε έναν χρόνο μετά από την επάνοδο του κόμματος των φιλελευθέρων είχε επικυρωθεί η δημιουργία δύο νέων μουσείων. Η ταχύτατη αυτή δράση δεν ήταν τυχαία και τούτο διότι η μουσειακή πολιτική αποτέλεσε ένα μέρος του εκσυγχρονιστικού πλάνου της παράταξης των Φιλελευθέρων, που απέβλεπε στη διαμόρφωση του έθνους-κράτους και την εθνική ολοκλήρωση.⁴⁷¹ Η ιδέα της εθνικής αναγέννησης μέσω της εσωτερικής ανάκαμψης αντικατοπτρίστηκε στην επίσημη πολιτιστική πολιτική κατά την τελευταία βενιζελική τετραετία, με την καθοριστική συμβολή του Υπουργού Παιδείας Γεωργίου Παπανδρέου, που προώθησε τις τέχνες μέσω της χρηματοδότησής τους, της υποστήριξης των μοντερνιστικών τάσεων και της προβολής τους στο εξωτερικό. Ο Παπανδρέου ήταν πεπεισμένος ότι η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στο εξωτερικό μπορούσε να εξασφαλίσει μια ισχυρή θέση για τη χώρα στις διεθνείς σχέσεις και στηριζόμενος στο δόγμα του «διανοητικού εθνισμού»⁴⁷² στόχευε στο να παρουσιάσει την Ελλάδα ως το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού και ως πηγή έμπνευσης για τη σύγχρονη τέχνη.⁴⁷³ Στο πλαίσιο της εκπλήρωσης αυτού του σκοπού προχώρησε στον σχεδιασμό για τον πολλαπλασιασμό των μουσείων και την θέσπιση νόμων που θα καλυτέρευαν την κατάσταση στην μουσειακή κοινότητα.

Όσον αφορά την νομοθετική εργασία για τα μουσεία, τον Ιούλιο του 1930 η κυβέρνηση Βενιζέλου δημοσίευσε τον νόμο 4823 «Περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων», βάσει του οποίου προβλεπόταν η καταβολή 16.000.000 για την συντήρηση των υφιστάμενων μουσείων και την ανέγερση νέων, που θα καθορίζονταν από τον Υπουργό μετά από τη γνωμοδότηση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Η εκτέλεση αυτών των έργων θα ανατίθεντο από τον Υπουργό στο Αρχαιολογικό Τμήμα, το οποίο θα πραγματοποιούσε τις απαραίτητες ενέργειες μέσω του Γραφείου Αναστηλώσεων κλπ., στο οποίο θα ανήκε πλέον η αρμοδιότητα για την ανέγερση, επισκευή και συντήρηση των κτηρίων της

⁴⁷¹ Elena Hamalidi (2008), *Greek Antiquity and inter-war classicism in Greek Art: Modernism and tradition in the works and writings of Michalis Tombros and Nikos Hadjikyriakos-Ghika in the thirties*, Μουσείο Μπενάκη, 337–358. <https://doi.org/10.12681/benaki.18062>, included in e-journal: “A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece”, Athens: Benaki Museum, σ.337

⁴⁷² Στο ίδιο, σ.338. Όπως αναφέρει η Έλενα Χαμαλίδη, πρόκειται για ένα δόγμα που θεωρήθηκε ως μια εναλλακτική στη μαρξιστική διεθνιστική προσέγγιση, προτείνοντας μια μορφή εθνικού σοσιαλισμού βασισμένου στην οικονομική αλληλεγγύη μεταξύ διαφορετικών εθνών ή τάξεων. Συγγραφείς και λογοτέχνες, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Σπύρος Μελάς και ο Φίλιππος Δραγούμης, προερχόμενοι από την αστική τάξη και με ευρωπαϊκό υπόβαθρο, προσπάθησαν να μεταφέρουν την έμφαση από τις πολιτικές και εδαφικές διεκδικήσεις στον τομέα του πολιτισμού.

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ.338

Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ως προς την κατασκευή κτηρίων και μουσειακών συλλογών σε απομακρυσμένους αρχαιολογικούς χώρους, θα ήταν δυνατόν, μετά από πρόταση του Διευθυντή Αναστηλώσεων και τη γνωμοδότηση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, να εκτελεστεί το έργο κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις για τα δημόσια έργα και τις λογιστικές διαδικασίες, υπό την επίβλεψη τεχνικού υπαλλήλου της υπηρεσίας με τη χρήση του απαραίτητου ημερομίσθιου προσωπικού.⁴⁷⁴

Ενδιαφέρον στον νέο νόμο παρουσίαζε το 4^ο άρθρο του, με το οποίο δημιουργούνταν πλέον ένα πλαίσιο τιμολόγησης των εισιτηρίων για τα κυριότερα μουσεία της χώρας. Η τιμή του εισιτηρίου για την Ακρόπολη, μαζί με το μουσείο της, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Βυζαντινό Μουσείο, το Εθνικό Νομισματικό Μουσείο, τον Κεραμεικό, καθώς και για τα μουσεία της Θεσσαλονίκης, της Ολυμπίας, των Δελφών, των Θηβών, της Δήλου, της Μυκόνου, του Βόλου, της Θήρας, της Σπάρτης, του Ναυπλίου, της Επιδαύρου, της Ελευσίνας και του Ηρακλείου Κρήτης, οριζόταν για τους γηγενείς στις 10 δραχμές ανά μουσείο.⁴⁷⁵ Ταυτόχρονα, οι κάτοικοι της Ελλάδας και οι ξένοι που θα έμεναν στη χώρα για πάνω από ένα μήνα θα είχαν ελεύθερη είσοδο σε αυτά τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους τις Πέμπτες και τις Κυριακές,⁴⁷⁶ ενώ οι ξένοι που θα επισκέπτονταν την Ελλάδα για σύντομο χρονικό διάστημα (τουριστικά γκρουπ) θα εξαιρούνταν από αυτές τις ρυθμίσεις και θα πλήρωναν 150 δραχμές για την είσοδο σε όλα τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της χώρας ή 100 δραχμές μόνο για τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας, του Πειραιά και της Ελευσίνας. Τα γενικά εισιτήρια θα αγοράζονταν είτε στο πρώτο μουσείο που θα επισκέπτονταν οι ξένοι είτε πριν από την επίσκεψη μέσω των ταξιδιωτικών πρακτορείων.⁴⁷⁷

Καίριο ήταν επιπρόσθετα το άρθρο 14, που προέβλεπε – για την διευκόλυνση της υπηρεσίας των αρχαιοτήτων στη Μακεδονία και Θράκη – τη σύσταση στη Θεσσαλονίκη αρχαιολογικής επιτροπής που θα αποτελούνταν από τους τακτικούς καθηγητές της αρχαιολογίας, έναν καθηγητή της ιστορίας, έναν καθηγητή της αρχαίας φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τους εφόρους Αρχαιοτήτων στη Μακεδονία και στη Θράκη. Πρόεδρος της επιτροπής θα ήταν ο αρχαιότερος στην υπηρεσία από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,

⁴⁷⁴ ΦΕΚ 245/Α, 18 Ιουλίου 1930, ν. 4823 «Περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων», άρθρα 1-2

⁴⁷⁵ Στο ίδιο άρθρο 4, εδάφιο 1

⁴⁷⁶ Στο ίδιο άρθρο 4, εδάφιο 2

⁴⁷⁷ Στο ίδιο άρθρο 4, εδάφιο 3

ενώ γραμματέας θα οριζόταν ο έφορος των κλασικών αρχαιοτήτων που θα έδρευε στη Θεσσαλονίκη. Στις αρμοδιότητες της επιτροπής περιλαμβάνονταν: 1) η απόφαση γνώμης περί της ανάγκης της εκτέλεσως ανασκαφών στη Μακεδονία και στη Θράκη με δαπάνες του Δημοσίου ή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2) η γνωμάτευση για κάθε αίτηση για εκτέλεση ανασκαφών στη Μακεδονία και Θράκη από τις αρχαιολογικές σχολές των Αθηνών ή από ιδιώτες, 3) η γνωμάτευση για την απαλλοτρίωση ιδιωτικών κτημάτων στη Μακεδονία και Θράκη για αρχαιολογικούς σκοπούς, με βάση έκθεση που θα υποβαλλόταν από τον έφορο αρχαιοτήτων της περιοχής όπου βρισκόταν το κτήμα, 4) η γνωμάτευση για το διορισμό και τις απολύσεις των φυλάκων αρχαιοτήτων στη Μακεδονία και Θράκη, με βάση τις προτάσεις των αρμόδιων εφόρων αρχαιοτήτων.

Τα μουσεία λοιπόν στην αρχή της δεκαετίας του '30 συμπεριλήφθηκαν στο πολιτιστικό κυβερνητικό πρόγραμμα παράλληλα με τους αρχαιολογικούς χώρους, συνιστώντας βασική παράμετρο του πολιτιστικού τουρισμού. Η σπουδαιότητα της ύπαρξής τους αναγνωριζόταν από το κυβερνών κόμμα και με αυτή τη λογική το τελευταίο μερίμνησε για την περαιτέρω εξάπλωσή τους όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στην περιφέρεια, μέσω της βελτίωσης των ήδη υπαρχόντων μουσειακών συγκροτημάτων και της ίδρυσης, τον Ιούλιο του 1931, των «Μουσείων Πόλεων». Σκοπός των μουσείων πόλεων, που θα δημιουργούνταν στις έδρες των νομών και θα λαμβάνονταν υπόψη ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ήταν «η διά της ανεγέρσεως Μουσείων, οργανώσεως επιστημονικών και καλλιτεχνικών διαλέξεων, συναυλιών, αναγνωστηρίων κλπ. τόνωσις της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής των επαρχιακών πόλεων».⁴⁷⁸

Ο πόροι των Μουσείων Πόλεων προβλεπόταν να προέρχονται από 1) κάθε κρατική χορηγία για την κατασκευή και ολοκλήρωση του κτηρίου, με απόφαση του υπουργού Παιδείας, από το ποσό που προβλεπόταν για την ανέγερση και ολοκλήρωση αρχαιολογικών μουσείων σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου 4823, καθώς και για τη συντήρηση των συλλογών από τα έσοδα που ορίζονταν για τις αρχαιολογικές ανάγκες στα άρθρα 4-6 του ίδιου νόμου, 2) κάθε χορηγία από το Δήμο ή την Κοινότητα., 3) τη νόμιμη διάθεση ενός καθορισμένου ποσού εφάπαξ ή ενός

⁴⁷⁸ ΦΕΚ 186/Α, 7 Ιουλίου 1931, ν. 5081 «Περί ιδρύσεως Μουσείων Πόλεων», άρθρο 1

ποσοστού επί των εισπράξεων ενός αυτόνομου τοπικού ταμείου ή Οργανισμού από το Διοικητικό Συμβούλιο, 4) κάθε δωρεά ή κληροδότημα από οποιαδήποτε πηγή.⁴⁷⁹

Για την εν συνόλω διαχείριση των εν λόγω μουσείων υπεύθυνη θα ήταν μια επιτροπή ονόματι Εφορεία του Μουσείου Πόλεως.⁴⁸⁰ Στα καθήκοντα της Εφορείας του Μουσείου Πόλεως περιλαμβάνονταν: α) η κατασκευή κατάλληλου κτηρίου που θα περιλάμβανε αίθουσες για τη συλλογή και φύλαξη των αρχαιολογικών και καλλιτεχνικών θησαυρών της πόλης, αίθουσες λαϊκής βιβλιοθήκης με αναγνωστήριο, αίθουσες για συγκεντρώσεις, διαλέξεις, συναυλίες κ.λπ., β) η επισκευή, συντήρηση και διακόσμηση του κτηρίου αυτού, γ) η συλλογή των αρχαιολογικών και καλλιτεχνικών θησαυρών και η ταξινόμηση και τοποθέτησή τους σε ειδικές αίθουσες ανά τμήματα (αρχαιολογικό, εθνολογικό, λαϊκής τέχνης, καλλιτεχνικό), δ) η διοργάνωση διαλέξεων, συναυλιών, θεατρικών παραστάσεων και καλλιτεχνικών εκθέσεων, ε) η εποπτεία στη λειτουργία και την οργάνωση του μουσείου και στ) ο διορισμός, η τιμωρία και η απόλυση του βοηθητικού προσωπικού του μουσείου, η μισθοδοσία από την Εφορεία, η σύνταξη και η τροποποίηση του εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας του ιδρύματος.⁴⁸¹

Το 1931, στον μουσειακό σχεδιασμό προστέθηκε – παράλληλα με τα μουσεία Πόλεων – η δημιουργία ενός ακόμη μουσείου στο άλλοτε τζαμί της πλατείας του Μοναστηρακίου – του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης. Η ανακοίνωση της δημιουργίας του δεν πέρασε απαρατήρητη από τους μουσειακούς κύκλους και ιδίως από τον Αντώνη Μπενάκη ο οποίος εκείνη την περίοδο με δωρεά του προς το Ελληνικό Δημόσιο είχε συστήσει, το περιώνυμο Μουσείο Μπενάκη.⁴⁸² Ο Α. Μπενάκης στο άκουσμα της σύστασης του νέου μουσείου έσπευσε να επικοινωνήσει με τον Ελευθέριο Βενιζέλο για να του προτείνει, δεδομένου ότι ένα σημαντικό μέρος του Μουσείου Μπενάκη έχει αφιερωθεί αποκλειστικά στην έκθεση αντικειμένων Λαϊκής Τέχνης, πως ίσως θα ήταν επιθυμητό και από πολλές απόψεις ωφέλιμο, εάν το υπουργείο αποφάσιζε να

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, άρθρο 7

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, άρθρο 2: Η Εφορεία Μουσείου Πόλεως θα απαρτιζόταν από τον Νομάρχη που θα ήταν επιτετραμμένος με τα καθήκοντα του Προέδρου, τον Δήμαρχο ή Πρόεδρο της Κοινότητας που θα εκτελούσε χρέη αντιπροέδρου, τον Γενικό επιθεωρητή των σχολείων, τον πρόεδρο του ιατρικού συλλόγου της πόλης, τον πρόεδρο του δικηγορικού συλλόγου της πόλης, ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας σε περίπτωση που υπήρχε υποκατάστημα στην πόλη και τέλος 3 ακόμη μέλη που θα σχετίζονταν με καλλιτεχνικά και επιστημονικά ζητήματα

⁴⁸¹ Στο ίδιο, άρθρο 4

⁴⁸² Αξίζει να σημειωθεί ότι για τη στέγαση του μουσείου ο Α. Μπενάκης είχε παραχωρήσει το νεοκλασικό όπου διέμενε η οικογένεια Μπενάκη μετά την εγκατάστασή της στην Ελλάδα από την Αίγυπτο. Τα εγκαίνια του Μουσείου έγιναν στις 22 Απριλίου 1931. Για μία πιο καλή εικόνα για τις συλλογές που διέθετε το μουσείο κατά το πρώτο στάδιο της λειτουργίας του βλ. *Εργασία*, 25/4/1931, Αρ. Καμπάνη, «Τέχνη και Ζωή: Το μουσείο Μπενάκη»

ενσωματωθούν σ' αυτό το τμήμα τα αντικείμενα που προορίζονταν για το Τζαμί του Μοναστηρακίου. Όσα δε από αυτά περίσσευαν ή υπήρχαν ήδη στο τμήμα Λαϊκής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη, θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν τον πυρήνα ενός μουσείου Λαϊκής και Διακοσμητικής Τέχνης, το οποίο ενδεχομένως θα μπορούσε να ιδρυθεί σε κάποια επαρχιακή πόλη, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, όπου ήδη γίνεται μια τέτοια προσπάθεια.⁴⁸³

Οι συστάσεις του Α. Μπενάκη, παρά το ενδιαφέρον που παρουσίασαν, δεν κατέστη δυνατόν να υλοποιηθούν και εν τέλει αποφασίστηκε η εφαρμογή του αρχικού σχεδίου για το μουσείο. Όπως ανέφεραν οι εφημερίδες της εποχής τον Δεκέμβριο του 1931: «Διά διατάγματος του υπουργείου Παιδείας ιδρύεται Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, το οποίον θα στεγασθή εις το παρά την πλατείαν κτίριον του Παλαιού Τζαμίου μέχρι της ανεγέρσεως ιδίου καταλλήλου κτιρίου. Σκοπός του Μουσείου της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης είνε η διάσωσης, περισυλλογή και μελέτη των δημιουργημάτων της Τέχνης, καθώς και η δι' εκθέσεων, διαλέξεων, δημοσιεύσεων και άλλων προσφόρων μέσων καλλιέργεια και ανάπτυξις του γενικού ενδιαφέροντος δι' αυτών. Εις το Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης κατατίθενται παντός είδους έργα της Λαϊκής Τέχνης, ως διά του κανονισμού του Μουσείου θέλει λεπτομερέστερον καθορισθή. Ειδικοί δε χώροι αυτού διατίθενται δι' αναπαραστάσεις παντοίων θεμάτων της τέχνης ταύτης. Εν τω Μουσείω Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης ιδρύεται ίδιον αρχείον Λαϊκής Τέχνης περιλαμβάνον σχέδιον και απεικονίσεις έργων της Λαϊκής Τέχνης».⁴⁸⁴

Σε θεσμικό επίπεδο, επομένως, παράλληλα με τις ενέργειες του ΕΟΤ για τον εξωραϊσμό των υφιστάμενων μουσειακών χώρων, έγιναν σημαντικές κινήσεις για την σύσταση νέων μουσείων, μολοντί στην πράξη δεν έλλειψαν τα προβλήματα, ειδικά μετά την χρεωκοπία της Ελλάδας το 1932. Τα προβλήματα αυτά άλλοτε εύκολα αντιμετωπίσιμα, όπως φέρ' ειπείν η αντιμετώπιση με νέο νόμο της ακρίβειας των εισιτηρίων εισόδου για τους ξένους τουρίστες⁴⁸⁵ ή η περίπτωση της απομάκρυνσης των χωμάτων παραπλεύρως του μουσείου Ηρακλείου μετά από τα

⁴⁸³ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 176-44-45, σ.1

⁴⁸⁴ *Εθνος*, 23/12/1931, «Το Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης», σ.6

⁴⁸⁵ Το ζήτημα αυτό αντιμετωπίστηκε με τη θέσπιση του νόμου 5350, που προέβλεπε ότι «Εντόπιοι και οι παραμένοντες εν Ελλάδι πλέον του μηνός ξένοι εις τα ως άνω μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους άνευ πληρωμής εισιτηρίου κατά Πέμπτη και Κυριακή, κατά δε τας λοιπάς μέρας επί πληρωμή εισιτηρίου δραχ. 10», Βλ. ΦΕΚ 93/Α, 28 Μαρτίου 1932, ν. 5350 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 4823 “περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων”», άρθρο 2

έργα για την κατασκευή υπονόμου ανομβρίων υδάτων το 1930⁴⁸⁶ που απαιτούσε τη δράση σε κοινοτικό επίπεδο, και άλλοτε πιο σύνθετα σαν την διενέργεια κινήσεων σε περιβάλλον οικονομικής στενότητας μετά την πτώχευση της χώρας, παρέμεναν ορατά.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας βενιζελικής τετραετίας, μόλις τρία μουσεία ιδρύθηκαν αποκλειστικά με κρατική χρηματοδότηση. Πρόκειται για τη μετατροπή των ανακτόρων της Κέρκυρας σε μουσείο, τη μετατροπή του τεμένους Ασλάν πασά στα Ιωάννινα σε δημοτικό μουσείο και την οικοδόμηση του μουσείου της Θάσου. Επίσης, κατασκευάστηκαν υπόστεγα για τις συλλογές της Ιεράπετρας και της Γόρτυνας, ενώ ξεκίνησε η ανέγερση μικρού κτηρίου για την αποθήκευση των ευρημάτων από τις ανασκαφές στον Δίον Πιερίας και δρομολογήθηκε η μετατροπή της οικίας του Δημητρίου Καλλέργη στο Άργος σε μουσείο. Το μουσείο που έγινε στην Παλαιά Κορίνθο χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, το μουσείο στο Σταυρό Ιθάκης ανεγέρθηκε με πόρους της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ η συλλογή στο Γαλαξίδι συγκροτήθηκε με δαπάνες της κοινότητας. Στα υπάρχοντα μουσεία που επισκευάστηκαν και επεκτάθηκαν περιλαμβάνονταν ακόμη το μουσείο της Επιδαύρου, το μουσείο της Θήβας, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το μουσείο της Χαλκίδας, ενώ επεκτάσεις ξεκίνησαν και στα μουσεία της Δήλου, του Πειραιά και της Ελευσίνας. Στο ίδιο διάστημα, ολοκληρώθηκε η επανέκθεση κλασικών και μεσαιωνικών αρχαιοτήτων στα μουσεία της Χαλκίδας, της Θήβας και της Κέρκυρας. Στο μουσείο της Κέρκυρας, μάλιστα, εκτός από τις κλασικές και μεσαιωνικές αρχαιότητες αποφασίστηκε η συστέγαση και αντικειμένων της λαϊκής τέχνης και της νεότερης ιστορίας.⁴⁸⁷

Η πλειονότητα των παραπάνω έργων πραγματοποιήθηκε έως το 1931, πριν δηλαδή το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Η οικονομική δυσπραγία από το 1932 κι ύστερα υπήρξε καθοριστική για την χάραξη καινοτόμων μουσειακών πολιτικών, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τον σχεδιασμό της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος που διαδέχθηκε εκείνη των Φιλελευθέρων το 1933. Με την άνοδο του Παναγή Τσαλδάρη στην εξουσία και την έκρυθμη κατάσταση στο εξωτερικό που ανέκυψε μετά από αυτήν (υπόγεια σύγκρουση του Π. Τσαλδάρη με τους ακραίους

⁴⁸⁶ Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκελος 232-16

⁴⁸⁷ Σοφία Φραγκουλοπούλου, *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922 – 1940)*, ό.π., σ.95-97

φιλομοναρχικούς και με τον Ιωάννη Μεταξά, πραξικοπήματα), οι πρωτοβουλίες στον μουσειακό τομέα υπήρξαν πιο περιορισμένες.

Σε θεσμικό επίπεδο, ψηφίστηκαν σχετικοί νόμοι που μεριμνούσαν τόσο για τη σύσταση νέων μουσείων όσο και για την επίλυση καίριων ζητημάτων. Αρχικά, τον Οκτώβρη του 1934 δημοσιεύθηκε ο νόμος 6360 «Περί ιδρύσεως Μουσείου Δ. Λοβέρδου» που προέβλεπε την μετατροπή σε μουσείο της οικίας του Διον. Λοβέρδου στην οδό Μαυρομιχάλη 6 σύμφωνα με την επιθυμία του τελευταίου, όπως είχε εκφραστεί τον Ιούλιο του 1934, πριν από τον θάνατό του στις 9 Αυγούστου 1934 στο Μόναχο. Το μουσείο Δ. Λοβέρδου θα περιελάμβανε όλες τις συλλογές και τη Βυζαντινή Πινακοθήκη του αποθανόντος, μαζί με τα πολυτελή έπιπλα της οικίας.⁴⁸⁸ Στο Μουσείο Λοβέρδου θα επιτρεπόταν η δωρεάν είσοδος τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα, σύμφωνα με τις αποφάσεις της Διοικητικής Επιτροπής. Τα δε έσοδα του μουσείου θα προέρχονταν από τις εισπράξεις από τα εισιτήρια και την πώληση των καταλόγων, από τις δωρεές μελών της οικογένειας Λοβέρδου, από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα άλλων προσώπων υπέρ του μουσείου, και από τις επιχορηγήσεις από το Δημόσιο σε περίπτωση ανεπαρκείας των παραπάνω πόρων.⁴⁸⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1935 δημοσιεύθηκε το νομοθετικό διάταγμα «Περί Οργανώσεως και λειτουργίας του Εθνικού Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών» με σκοπό την αναδιοργάνωσή του μουσείο Λαϊκής Τέχνης που πλέον θα αποκαλούνταν Εθνικό Μουσείο Κοσμητικών Τεχνών. Βάσει του εν λόγω διατάγματος, στο μουσείο, που θα εξακολουθούσε να στεγάζεται στο τζαμί της πλατείας Μοναστηρακίου μέχρι την εύρεση ενός πιο κατάλληλου κτηρίου,⁴⁹⁰ θα μεταβαλλόταν το καθεστώς διοίκησης, μιας και η θέση του Διευθυντή θα καταργούνταν και τα καθήκοντά του θα τα αναλάμβανε ο Βοηθός Διευθυντή που θα μετονομαζόταν σε Επιμελητής και θα είχε αποδοχές και βαθμό εισηγητή.⁴⁹¹ Ταυτόχρονα, η είσοδος θα ανερχόταν πια στις 25 δραχμές και για την συντήρησή του θα παρέχονταν 50.000 δραχμές από το Υπουργείο Παιδείας.⁴⁹²

Οι νομοθετικές κατοχυρώσεις για την βέλτιστη λειτουργία των μουσείων και την προαγωγή της τουριστικής κινήσεως προς αυτά, συνεχίστηκαν με το διάταγμα «Περί κανονισμού ωρών επισκέψεως των Αρχαιολογικών Μουσείων και Χώρων»

⁴⁸⁸ ΦΕΚ 376/Α, 31 Οκτωβρίου 1934, ν. 6360 «Περί ιδρύσεως Μουσείου Δ. Λοβέρδου», άρθρο 1

⁴⁸⁹ Στο ίδιο, άρθρο 8α

⁴⁹⁰ ΦΕΚ 399/Α, 9 Σεπτεμβρίου 1933, Ν.Δ. «Περί Οργανώσεως και λειτουργίας του Εθνικού Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών», άρθρο 6

⁴⁹¹ Στο ίδιο, άρθρο 2

⁴⁹² Στο ίδιο, άρθρα 4-5

που αναγράφηκε στις 7 Οκτωβρίου 1935 στο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, μόλις τρεις μέρες πριν το πραξικόπημα του στρατηγού Κονδύλη, που επέφερε την πτώση του Π. Τσαλδάρη από την εξουσία και την παλινόρθωση της μοναρχίας. Με το διάταγμα αυτό ρυθμιζόταν το ωράριο των μουσείων.⁴⁹³ Τα μουσεία θα παρέμεναν κλειστά κατά τις βασικές αργίες και τις υπόλοιπες μέρες θα τηρούνταν το ωράριο που αναγραφόταν στο διάταγμα, εκτός κι αν οι Έφοροι των αρχαιολογικών περιφερειών και οι διευθυντές των επαρχιακών μουσείων αποφάσιζαν να το διευρύνουν προς χάριν των εκδρομέων, επισκεπτών ή περιηγητών», σε περίπτωση που κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε την τουριστική κίνηση.⁴⁹⁴ Η παρουσία των μουσείων λοιπόν κρινόταν καθοριστική και συνεχώς υπήρχε το ενδιαφέρον για την δημοσίευση νόμων που θα συνεπικουρούσαν στην εύρυθμη λειτουργία τους και τούτο διότι ο μουσειακός κλάδος, συνέχιζε υπό τη νέα κυβέρνηση να γίνεται αντιληπτός ως ένα μέσο προβολής του μεγαλείου και της ιστορικής συνέχειας των Ελλήνων.

Το τριμερές σχήμα της ελληνικής ιστορίας (Αρχαιότητα – Βυζάντιο – Σύγχρονη Εποχή) καθόρισε την διαμόρφωση των συλλογών των μουσείων και αξιοποιήθηκε στις διαφημίσεις που έγιναν εκείνη την περίοδο στα έντυπα μέσα για την προσέλκυση των ημεδαπών. Το 1934 για παράδειγμα στην φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Η Βραδυνή*, σε μία προσπάθεια προβολής των μουσείων, ο καθηγητής αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ και Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Γεώργιος Π. Οικονόμου καταπιανόταν με την ιστορία της συγκρότησής τους ξεκινώντας την αφήγησή του από τους αρχαίους τόπους της αρχαιότητας. Κατά τον Οικονόμου, η Ακρόπολη, η Αγορά των Αθηνών, ο Κεραμεικός, η Ολυμπία, οι Δελφοί, το Άργος κλπ. θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως τα πρώτα κέντρα που συγκροτήθηκαν καλλιτεχνικές εκθέσεις καθώς εκεί, συγκεντρώνονταν μεγάλοι καλλιτέχνες της εποχής και επιπλέον εκεί είχαν εκτεθεί αρχικά προς τιμήν των αρχαιοελληνικών θεών

⁴⁹³ ΦΕΚ 445/Α, 7 Οκτωβρίου 1935, Ν.Δ. «Περί κανονισμού ωρών επισκέψεως των Αρχαιολογικών Μουσείων και Χώρων», άρθρο 1. Το ωράριο των μουσείων διαμορφωνόταν ως εξής: α) για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Επιγραφικό Μουσείο οι ώρες λειτουργίες ορίζονταν από τις 9:00 μέχρι τις 13:00, β) το Εθνικό Νομισματικό Μουσείο (το 1935 ήταν το μόνο μουσείο που παρέμενε ανοικτό και τις Κυριακές) και το Εθνικό Μουσείο Κοσμητικών Τεχνών θα λειτουργούσαν 9:00 – 13:00, γ) το Μουσείο της Ακρόπολης, το Βυζαντινό Μουσείο, τα Μουσεία της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και του Ηρακλείου Κρήτης θα ήταν ανοικτά κατά την χειμερινή τουριστική περίοδο (1 Οκτωβρίου – 31 Μαρτίου) από τις 9:00 έως τις 12:00 το μεσημέρι και από τις 15:00 έως τις 17:00, ενώ την θερινή (1 Απριλίου – 30 Σεπτεμβρίου) από 9:00 – 13:00 και 16:00 – 18:00 και δ) τα υπόλοιπα επαρχιακά μουσεία θα λειτουργούσαν το χειμώνα από τις 9:00 μέχρι τις 13:00 και από τις 14:00 έως τις 17:00 και την καλοκαιρινή σεζόν από τις 8:00 έως τις 13:00 και από 15:00 έως τις 18:30.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, άρθρο 3

μερικά από τα σπουδαιότερα καλλιτεχνήματα (γλυπτά, τοιχογραφίες κλπ) που σήμερα κοσμούν τα μεγάλης εμβέλειας μουσεία.

Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και στους μεταγενέστερους χρόνους, με αποκορύφωμα την ελληνιστική εποχή, οπότε έγινε πιο συστηματική η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού μέσω των τεχνών, με απόρροια εκτός από την συστηματική έκθεση καλλιτεχνικών έργων στα πανελλήνια ιερά, να αρχίσουν να δημιουργούνται οι πρώτες σπουδαίες ιδιωτικές συλλογές, σαν εκείνη του Αττάλου Α'. Ο τελευταίος δε κατά τον Οικονόμο κατά έναν τρόπο ίδρυσε και το πρώτο αρχαιολογικό μουσείο στην Πέργαμο καθώς προχώρησε στην συγκέντρωση σπουδαίων γλυπτών στο ναό της Αθηνάς Νικηφόρου, φροντίζοντας να αναγράφεται σε καθένα από αυτά το όνομα του καλλιτέχνη που τα έφτιαξε, ενώ και στα υπόλοιπα ελληνιστικά βασίλεια αν και δεν εντοπίζονταν παρόμοιες πρωτοβουλίες υπήρχαν πνευματικά κέντρα όπως το μουσείο της Αλεξάνδρειας⁴⁹⁵.⁴⁹⁶

Το ενδιαφέρον για τις τέχνες, σύμφωνα με τον Οικονόμο, παρέμεινε υπαρκτό και στην ρωμαϊκή περίοδο ο πολιτισμός της οποίας στηρίχθηκε στην αρχαιοελληνική παράδοση.⁴⁹⁷ Τότε, αρκετά επιφανή πρόσωπα διέθεταν ιδιωτικές συλλογές με γλυπτά κ.ά. έργα τέχνης, ενώ και η παραγωγή καλλιτεχνημάτων στο αρχαιοελληνικό πρόσωπο ήταν υψηλή.⁴⁹⁸ Με την επικράτηση του χριστιανισμού οι ισορροπίες άλλαξαν και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα κρίθηκαν ως ειδωλολατρικά, δίχως όμως αυτό να οδηγήσει στην πλήρη εξάλειψη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, αφού η αρχαιοελληνική γραμματεία συνέχισε να μελετάται από ανθρώπους της εκκλησίας. Η αγάπη για το αρχαιοελληνικό πνεύμα σταδιακά σηματοδότησε την σύσταση ιδιωτικών συλλογών από μοναχούς και θρησκευτικούς ηγέτες ώστε τον 15^ο αιώνα να ανακύψει μία περίοδος αναδημιουργίας και ανάπτυξης των αρχαιολογικών σπουδών που με την πάροδο των αιώνων θα οδηγούσε στην δημιουργία των μουσείων με την σημερινή τους μορφή.⁴⁹⁹

Το κείμενο του Οικονόμου αποτελεί ένα πρώτης τάξεως δείγμα της προσπάθειας των Λαϊκών να συνδυάσουν την εξύψωση του εθνικού φρονήματος με

⁴⁹⁵ Στην αρχαιότητα, η λέξη «Μουσείον» αναφερόταν σε ένα κτίριο αφιερωμένο στις τέχνες, όπου πραγματοποιούνταν δραστηριότητες όπως η μουσική, η ποίηση και η φιλοσοφία. Τέτοια λειτουργία είχε και το μουσείο της Αλεξάνδρειας, που δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη σημερινή μορφή των μουσείων που είναι δημιούργημα του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα.

⁴⁹⁶ *Η Βραδυνή*, 11 Ιουνίου 1934, Γεώργιος Οικονόμος, «Η γένεσις και εξέλιξις των μουσείων», σ.1

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σ.5

⁴⁹⁸ *Η Βραδυνή*, 12 Ιουνίου 1934, Γεώργιος Οικονόμος, «Η γένεσις και εξέλιξις των μουσείων», σ.1

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σ.4

την μουσειακή κουλτούρα προπαγανδίζοντας όχι μόνο τη αξία της ύπαρξης των μουσείων αλλά και την σημαντική συμβολή των αρχαίων προγόνων στην ίδρυσή τους. Η φιλοδοξία εντασσόταν στο πολιτιστικό πρόγραμμα της παράταξης των Λαϊκών το οποίο όμως εκφράστηκε περισσότερο σε γραπτά κείμενα και σε νόμους και λιγότερο σε πρακτικό επίπεδο εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας. Όσον αφορά τα πεπραγμένα των Λαϊκών για τα μουσειακά ιδρύματα, η ίδρυση της επιμελητείας στην Καβάλα το 1933/34 και η εντατικοποίηση της δημιουργίας τοπικών συλλογών στη βόρεια Ελλάδα, που είχε ξεκινήσει από τους βαλκανικούς πολέμους, υπήρξαν εξαιρετικά σημαίνουσες ενέργειες, με τις νέες συλλογές εκεί να περιλαμβάνουν κι αρχαιότητες της ελληνορωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Στην Καβάλα, τα ευρήματα από τις ανασκαφές στους Φιλίππους παρουσιάστηκαν στο κτήριο «Φαληρικών», στην Κοζάνη η τοπική συλλογή συγκεντρώθηκε στο Δημαρχείο, ενώ νέες αρχαιολογικές συλλογές ιδρύονταν στο Γενί τζαμί στην Έδεσσα, στο Κουρσουμλί τζαμί στην Καστοριά, καθώς και στη Χαλκιδική. Συλλογές συγκροτήθηκαν επίσης στο Λαύριο, στα Σπάτα, στη Βουλιαγμένη και στο Αίγιο.⁵⁰⁰ Αξίζει να επισημανθεί πως επί πρωθυπουργίας Τσαλδάρη οι επεκτάσεις και επισκευές των μουσείων καλύφθηκαν από σχολικούς μηχανικούς λόγω της δημοσιονομικής κρίσης και ότι τα νέα μουσεία της περιόδου ήταν στη Σικυώνα, τη Μυτιλήνη και το Ηράκλειο,⁵⁰¹ που ιδρύθηκαν για να αναδείξουν τους νεότερους αρχαιοελληνικούς θησαυρούς και να συμβάλλουν στην διεθνοποίηση του ελληνικού πολιτισμού – προσπάθεια που συνεχίστηκε και στους επόμενους χρόνους.

2.5. Θρησκευτικός Τουρισμός

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου αποτέλεσε ένα σημαντικό κομμάτι της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Η περίοδος αυτή, ανάμεσα στους δύο παγκοσμίους πολέμους, ήταν γεμάτη από αλλαγές και προκλήσεις για την ελληνική κοινωνία, αλλά και από την ανάγκη για πνευματική αναζήτηση και επαφή με τις θρησκευτικές παραδόσεις. Οι επισκέψεις σε μοναστήρια, εκκλησίες και άλλους ιερούς τόπους ενισχύθηκαν ως μέσα ψυχικής ανάτασης και πνευματικής ενίσχυσης, την στιγμή που θρησκευτικά κέντρα της χώρας, όπως το Άγιον Όρος και τα διάφορα προσκυνήματα, απέκτησαν ακόμα μεγαλύτερη σημασία. Πολλοί Έλληνες, αλλά και ξένοι, επισκέπτονταν αυτούς τους τόπους για να αναζητήσουν γαλήνη, προσευχή και μια βαθύτερη σύνδεση με την

⁵⁰⁰ Σοφία Φραγκουλοπούλου, ό.π., σ.99-100

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σ.100-102

πίστη τους, δίχως αυτό να σημαίνει πως ο θρησκευτικός τουρισμός περιοριζόταν αποκλειστικά στις προσκυνηματικές διαδρομές. Τουναντίον, επεκτεινόταν και σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, πανηγύρια και θρησκευτικές εορτές, που συχνά συνοδεύονταν από τοπικά έθιμα και παραδόσεις.

Οι δημόσιες παρεμβάσεις στον θρησκευτικό τουρισμό στην περίοδο του μεσοπολέμου, εκδηλώθηκαν κατά βάση στο Άγιο Όρος, το οποίο μολονότι είχε καταληφθεί από αγήματα του ελληνικού στόλου από το 1912, αναγνωρίστηκε επισήμως ως κομμάτι της ελληνικής επικράτειας, μόνο μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης. Στην καθυστέρηση αυτή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η άρνηση της Ρωσικής αυτοκρατορίας να αποδεχθεί την ελληνική επικυριαρχία στην περιοχή, καθώς και η εμπλοκή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα στη μικρασιατική εκστρατεία. Η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και κρίση που ανέκυψε στο εσωτερικό με την έλευση περίπου 1.3 εκατομμυρίων προσφύγων, επιβράδυναν τις πολιτικές για την οριοθέτηση του διοικητικού καθεστώτος στο Άγιο Όρος, το οποίο εν τω μεταξύ εξελισσόταν ταχύτατα στο δημοφιλέστερο προσκυνηματικό προορισμό της χώρας. Τα πιο γνωστά ταξιδιωτικά γραφεία όπως εκείνα του Τόμας Κουκ και των αδελφών Γκιολμά, και οι μεγαλύτεροι εκδρομικοί σύλλογοι (π.χ. Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμός, Υπαίθριος Ζωή) διοργάνωναν τακτικές εκδρομές στο Άγιο Όρος καθιστώντας το έναν σημαίνοντα παράγοντα του θρησκευτικού τουρισμού.⁵⁰² Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την ανάγκη οριοθέτησης του διοικητικού καθεστώτος, του τρόπου φορολόγησης αλλά και επιμέρους ζητημάτων του Αγίου Όρους, οδήγησαν την οικουμενική κυβέρνηση του 1926 στη θέσπιση σχετικών ρυθμιστικών νόμων.⁵⁰³

Με βάση το νέο καθεστώς που ίσχυσε από το 1926, για την επίσκεψη στο Άγιο Όρος ήταν υποχρεωτική η εξασφάλιση ειδικής άδειας από το Υπουργείο Εξωτερικών.⁵⁰⁴ Η απόφαση αυτή είχε παρθεί σε συνεννόηση με την Ιερά Σύνοδο⁵⁰⁵ και στόχευε στην καλύτερη εποπτεία των τουριστών. Τούτο γιατί το μεγαλύτερο ποσοστό των ταξιδιωτών κατά τον μεσοπόλεμο προερχόταν από τα ομόδοξα βαλκανικά κράτη με τα οποία, μετά την λήξη των βαλκανικών πολέμων, οι σχέσεις ήταν τεταμένες. Ο κίνδυνος προσηλυτισμού στις σλαβόφωνες μονές ήταν υπαρκτός

⁵⁰² Τούτο συμπεραίνεται από το σωζόμενο αρχειακό υλικό για τους ξένους επισκέπτες στο Άγιο Όρος.

⁵⁰³ Βλ. ΦΕΚ 309/Α, 16 Σεπτεμβρίου 1926, Ν.Δ. «Περί κυρώσεως του καταστατικού χάρτη του Αγίου Όρους» και ΦΕΚ 334/Α, 22 Σεπτεμβρίου 1926, Κεφάλαιον Γ' «Διοίξεις του Αγίου Όρους»

⁵⁰⁴ Βλ. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, 1888/17.7.1931: «Πας ξένος ίνα επισκεφθή το Άγιο Όρος δέον να έχη ειδικήν προς τούτο άδειαν του Υπουργείου των Εξωτερικών».

⁵⁰⁵ George P. Dacoglou, *Dacoglou's Travel and Manual Guide of HELLAS*, ό.π., σ.102

και αποτελούσε έναν από τους λόγους αυτών των μέτρων.⁵⁰⁶ Φυσικά, εκτός από τους σλαβόφωνους ορθοδόξους, στο Άγιο όρος προσέρχονταν και ταξιδιώτες από την Αγγλία, την Γαλλία, την Γερμανία, την Τσεχοσλοβακία, τις ΗΠΑ, τον Καναδά κ.ά.⁵⁰⁷ για τους οποίους – με εξαίρεση εκείνους που είχαν στο διαβατήριό τους την ειδική θεώρηση για το Άγιο Όρος, η οποία είχε χορηγηθεί από τις πρεσβευτικές ή προξενικές αρχές στο εξωτερικό – επίσης ίσχυε η ίδια διαδικασία. Και σ’ αυτές τις περιπτώσεις δηλαδή ήταν απαραίτητο να προηγηθεί μία έρευνα για τον σκοπό της μετακίνησης, για το διάστημα της παραμονής και για το ποιόν και την ηλικία του ατόμου.⁵⁰⁸ Επομένως, ο έλεγχος ήταν καθολικός καθώς εκτός από τις περιπτώσεις της προπαγάνδας υπήρχε ο φόβος και για άλλες παρατυπίες· φέρ’ ειπείν την κλοπή κειμηλίων ή εγγράφων από τις μονές.

Η διαδικασία χορήγησης άδειας από το Υπουργείο Εξωτερικών ήταν χρονοβόρα, ακόμη και για τις επισκέψεις που δεν είχαν αμιγώς θρησκευτικό χαρακτήρα (αρκετές ομάδες φυσιολατρών την περίοδο αυτή μετέβαιναν στο Άγιο Όρος για ορειβασία),⁵⁰⁹ γεγονός που προκαλούσε παράπονα από πλευράς των τουριστών, με αποτέλεσμα ο ΕΟΤ να χρειάζεται να παρεμβαίνει συχνά ζητώντας από τις αρχές να μεριμνήσουν επί του θέματος. Οι συστάσεις του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού προς το Υπουργείο Εξωτερικών αφορούσαν την ταχύτερη έγκριση των αιτήσεων από ομάδες τουριστών που μέσω ατμόπλοιων θα κατέφθαναν στο Άγιο Όρος για να αντικρύσουν τα ξακουστά μοναστήρια του. Τον Μάρτιο του 1931, επί παραδείγματι, ο διευθυντής του ΕΟΤ Κ. Μελάς σε επιστολή του προς το ΥΠΕΞ ρωτούσε εάν μια ομάδα διανοούμενων φιλελλήνων,⁵¹⁰ που θα κατέφθανε στο Άγιο Όρος μέσω του ταξιδιωτικού γραφείου του Τ. Κουκ, δικαιούνταν απαλλαγή από την διαδικασία επειδή θα αναχωρούσε αυθημερόν.⁵¹¹ Ακόμη, τον Ιούλιο του ίδιου έτους

⁵⁰⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, 667/19.10.1930, σ.2

⁵⁰⁷ Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από τις αιτήσεις για την χορήγηση άδειας μετάβασης στο Άγιο όρος για τα έτη 1928-1936, που εντοπίζονται στα αρχεία της ΥΔΙΑ που αφορούν το Άγιο Όρος.

⁵⁰⁸ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, έγγραφο με ημερομηνία 23/10/1930

⁵⁰⁹ Το 1933 λόγω χάρη Βούλγαροι ορειβάτες κατέφθασαν στην περιοχή για αναρρίχηση μέσω του τουριστικού συνδέσμου *Οστρέτο*. Βλ. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1933/Β/41/ΧΙ, 471/3.6.1933

⁵¹⁰ Η διευκόλυνση των φιλελλήνων που είχαν αρκετά μεγάλο κύκλο γνωριμιών και ήταν σε θέση να διαφημίσουν τον ελληνικό τουρισμό στο εξωτερικό θεωρούνταν καίριας σημασίας από τον ΕΟΤ, ιδίως για μορφές τουρισμού που δεν ήταν ακόμα τόσο διαδεδομένες, όπως ο θρησκευτικός τουρισμός. Για παράδειγμα τον Αύγουστο του 1932, ο Κ. Μελάς με επιστολή του προς το ΥΠΕΞ, με αφορμή την επίσκεψη ενός γνωστού Αμερικανού φιλέλληνα που χάρη στη δράση του είχε συμβάλει στην αύξηση των περηγητών στην Ελλάδα, ζητούσε να διευκολυνθεί με κάθε τρόπο κατά την διάρκεια της διαμονής του ο φιλέλληνας, καθώς κάτι τέτοιο θα είχε μελλοντικά ευεργετικά αποτελέσματα για τον τουρισμό. Βλ. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1932/Β/41/ΧΙ, 3937/18.8.1932

⁵¹¹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, έγγραφο 646/10.3.1931

πρότεινε να εκδοθεί άμεσα μια σαρανταοκτάωρη άδεια διαμονής για μια ομάδα 60-70 περιηγητών που θα κατέφθαναν κατά το επόμενο διάστημα,⁵¹² ενώ λίγους μήνες αργότερα λαμβάνοντας υπόψη τα παράπονα που δεχόταν ο οργανισμός με αφορμή την διαπίστωση ότι οι πολύ δημοφιλείς επισκέπτες και οι όμιλοι που δεν υπερέβαιναν τα 10 άτομα δεν υπόκειντο σε έλεγχο, συνιστούσε την αλλαγή στον υπάρχοντα κανονισμό προκειμένου να μειωθεί ο χρόνος αναμονής.⁵¹³

Εκτός από τον ΕΟΤ,⁵¹⁴ διαμαρτυρία για την βραδύτητα με την οποία διεξάγονταν οι θεωρήσεις των διαβατηρίων είχε εκφράσει και η αντιπροσωπεία της επιχείρησης του Τόμας Κουκ στην Ελλάδα. Με υπόμνημά του προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ο πράκτορας των εταιρειών του Κουκ στην Ελλάδα ανέφερε ότι εξαιτίας των υφιστάμενων περιορισμών και διατυπώσεων από τις αστυνομικές αρχές ζημιωνόταν η ταξιδιωτική κίνηση προς το Άγιο Όρος και γι' αυτό ζητούσε να προσφέρεται πιο εύκολα η θεώρηση για τα διαβατήρια των τουριστών που επέλεγαν το γραφείο του.⁵¹⁵ Αιτούνταν δε από το ΥΠΕΞ, αν υπήρχε η δυνατότητα και αυτό ήταν σύμφωνο, να χορηγεί η ίδια η εταιρεία άδεια επίσκεψης στο Άγιο Όρος για τους ξένους πελάτες της με μέγιστη διάρκεια μίας εβδομάδας,⁵¹⁶ πράγμα που δεν έγινε δεκτό αφού η διαδικασία παροχής έγκρισης παρέμεινε αμετάβλητη την περίοδο 1928-1936.

Παράλληλα με το Άγιο Όρος, άνθιση γνώρισαν και τα μοναστήρια των Μετεώρων. Η πρόσβαση στα Μετέωρα γινόταν σιδηροδρομικώς, αρχικά από την Αθήνα προς τα Τρίκαλα και από εκεί με αλλαγή γραμμής προς την Καλαμπάκα. Με την έλευση στα Μετέωρα, στον επισκέπτη δινόταν η δυνατότητα να θαυμάσει σε όλα τα μοναστήρια που επισκεπτόταν, τους θησαυρούς και τις εκκλησίες τους, των οποίων οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με βυζαντινές ζωγραφιές. Μονές όπως εκείνη του όσιου Λουκά ή του Μεγάλου Σπηλαίου συγκέντρωναν το ευρύτερο ενδιαφέρον των τουριστών που επισκέπτονταν το μέρος.⁵¹⁷ Την αξία τους, όπως επίσης και εκείνη

⁵¹² ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, έγγραφο 1773/9.7.1931

⁵¹³ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931/Β/41/ΧΙ, έγγραφο 2631/28.9.1931

⁵¹⁴ Ο ΕΟΤ είχε μεριμνήσει και για την τουριστική διαφήμιση του Αγίου Όρους εκδίδοντας στις αρχές της δεκαετίας του '30 έναν ειδικό οδηγό γι' αυτό. Το 1930 επίσης ο οργανισμός πληροφορίες για την ιστορία του Αγίου Όρους στο βιβλίο του *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδος: προς χρήσιν των υπαλλήλων των γραφείων ταξιδίων και των μαθητών της Ξενοδοχειακής Σχολής*. Για το τελευταίο βιβλίο που σώζεται μέχρι σήμερα βλ. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1930), *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδος: προς χρήσιν των υπαλλήλων των γραφείων ταξιδίων και των μαθητών της Ξενοδοχειακής Σχολής*, Αθήνα: ΕΟΤ, σ.105-109

⁵¹⁵ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1929/Β/41, έγγραφο 41835/3.8.1929, σ.2

⁵¹⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1929/Β/41

⁵¹⁷ George P. Dacoglou, *Dacoglou's Travel and Manual Guide of HELLAS*, ό.π., σ.84-86

των υπόλοιπων μονών των Μετεώρων, είχε αντιληφθεί, ιδιαιτέρως, ο Γενικός Επιθεωρητής Τουρισμού Θάνος Πετραλιάς ο οποίος κατά τη διάρκεια της θητείας του συνέταξε πλήθος εμβριθών μελετών για την αξιοποίηση της περιοχής.⁵¹⁸

Έως τώρα λοιπόν καθίσταται αντιληπτό ότι ο θρησκευτικός τουρισμός στον μεσοπόλεμο ήταν επιτυχημένος κυρίως στις τοποθεσίες που εμπεριείχαν μονές της βυζαντινής εποχής και αρκετά κειμήλια. Σ' αυτές συνέρρεαν όχι μόνο Έλληνες αλλά και ξενικής καταγωγής τουρίστες που ήταν λάτρεις της ορθόδοξης θρησκευτικής παράδοσης, της βυζαντινής αρχιτεκτονικής ή ακόμη και μελετητές των χειρογράφων. Τα θρησκευτικά πανηγύρια που γίνονταν από τις τοπικές κοινότητες, δεν διέθεταν την ίδια δυναμική στο ξενικό κοινό, διατηρώντας έναν πιο τοπικό χαρακτήρα και συνιστώντας ένα αναπόσπαστο κομμάτι του εσωτερικού τουρισμού. Την εξέλιξη αυτή σημείωνε και ο Στέλιος Χιλιαδάκης στο βιβλίο του *Πώς θα δημιουργήσουμε τουρισμό (εγχειρίδιον τουριστικής μορφώσεως)*, όπου με αφορμή το μεγαλύτερο πανηγύρι της χώρας – το πανηγύρι της Τήνου – κατέτεινε στο εξής συμπέρασμα: «Η μεγαλύτερη θρησκευτική γιορτή μας είναι το πανηγύρι της Τήνου που γίνεται δύο φορές το χρόνο. Αλλά την θρησκευτική αυτή γιορτή δεν την παρακολουθούν παρά Έλληνες μόνο. Η διαφορά της θρησκείας που μας χωρίζει από τα ευρωπαϊκά κράτη και οι δογματικές ή εθνικές αντιθέσεις που είχαν δημιουργηθεί στο παρελθόν με τους άλλους λαούς της Βαλκανικής, δεν μπορούν να δώσουν στα δικά μας θρησκευτικά πανηγύρια κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, το οποίον άλλως τε και αυτά δεν είναι και προετοιμασμένα για να δεχθούν».⁵¹⁹

Συνοψίζοντας, ο θρησκευτικός τουρισμός στο μεσοπόλεμο αποτέλεσε μία ιδιαίτερη μορφή μετακίνησης για την οποία οι πρωτοβουλίες υπήρξαν περιορισμένες. Η πλειονότητα των κρατικών πολιτικών για το φαινόμενο πραγματώθηκε στο Άγιο Όρος, μία περιοχή που στο παρελθόν είχε αποτελέσει το μήλον της έριδος για τα ορθόδοξα κράτη και που προσέλκυε κοινό και εκτός των ελληνικών συνόρων – ακόμη και για δραστηριότητες μη θρησκευτικού χαρακτήρα. Στις υπόλοιπες περιοχές, με εξαίρεση τα Μετέωρα, συγκεντρώνονταν κατά κύριο λόγο ντόπιοι πληθυσμοί που εκδήλωναν την θρησκευτική τους πίστη. Αναμφίβολα, πάντως, ο θρησκευτικός τουρισμός διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο τουριστικό μεσοπολεμικό τοπίο, σε μια

⁵¹⁸ Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά, Ευχαριστήρια Επιστολή Κ. Λογοθετόπουλου (Προέδρου ΕΟΤ) στον Θάνο Πετραλιά για το πολυσχιδές έργο του ως Προέδρου στον ΕΟΤ με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1936,

⁵¹⁹ Στέλιος Χιλιαδάκης, *Πώς θα δημιουργήσουμε τουρισμό (εγχειρίδιον τουριστικής μορφώσεως)*, ό.π., σ.42

περίοδο που η «βιομηχανία των ξένων» απασχολούσε όλο και πιο έντονα τους κυβερνώντες και μαζί με αυτήν κι οι επιμέρους πολιτικές που την συνόδευαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Οι επιμέρους πολιτικές για την προαγωγή του τουρισμού

4.1. Οι προσπάθειες για την ανάπτυξη του ξενοδοχειακού κλάδου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Ο μεσοπόλεμος υπήρξε μία περίοδος κομβική για την εξέλιξη της ελληνικής επιχειρηματικότητας και του τουρισμού, διότι τότε το κράτος έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στις τουριστικές επιχειρήσεις και ιδίως στην ξενοδοχία που αποτελούσε τον βασικότερο κλάδο. Η διασφάλιση της άνετης και επαρκούς διαμονής των τουριστών, που μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ενδιέφερε ευκαιριακά ελάχιστους ιδιώτες, απασχόλησε στα κατοπινά χρόνια τις μεσοπολεμικές κυβερνήσεις οι οποίες έσπευσαν να θεσπίσουν νόμους⁵²⁰ και να αναδείξουν την καλή φιλοξενία ως ίδιον των Ελλήνων από την ομηρική εποχή.

Στο πρώτο κρατικό σύγγραμμα που πραγματεύτηκε την πορεία του ελληνικού ξενοδοχειακού κλάδου – το βιβλίο *Η ξενοδοχία παρ' Ελλήσιν* του διευθυντή της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων Νικόλαου Λέκκα – η μνεία στην παράδοση της αρχαιοελληνικής φιλοξενίας προς τιμήν του Ξένιου Δία κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του έργου.⁵²¹ Για την σύγχρονη εποχή ο Λέκκας αρκούσαν να αναφέρει ότι το 1924⁵²² τα καταγεγραμμένα ξενοδοχεία σε όλη την Ελλάδα ανέρχονταν συνολικά σε 1.090, με τα 140 από αυτά να βρίσκονται στην Αθήνα, τα 58 στον Πειραιά και τα 25 στα προάστια αυτών των πόλεων (όπως η Κηφισιά και το Φάληρο). Επесήμαινε συνάμα, βασιζόμενος σε μια στατιστική μελέτη που είχε ξεκινήσει το 1919, ότι μολονότι όλα τα ξενοδοχεία της χώρας μαζί προσέφεραν 12.224 δωμάτια και 24.099

⁵²⁰ Πρόκειται για τους νόμους 2992/1922 «περί παραχωρήσεως δημοσίων ιαματικών πηγών εις ευρείαν εκμετάλλευσιν και περί ανεγέρσεως ξενοδοχείων, υδροθεραπευτηρίων και λεσχών» και 3086/1924 «περί απαγορεύσεως μετατροπής ξενοδοχείων εις ετέρας επιχειρήσεις κλπ.»

⁵²¹ Νικόλαος, Λέκκας (1924), *Η ξενοδοχία παρ' Ελλήσιν*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, σ.15-41

⁵²² Το 1924 με πρωτοβουλία του Ν. Λέκκα και της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων μεταφράστηκε και η *Πραγματεία Ξενοδοχειακής Βιομηχανίας* του καθηγητή Louis Leospro με σκοπό την επιμόρφωση των υπαλλήλων των καταλυμάτων. Σ' αυτήν αναγράφονταν συμβουλές για την συνιστώμενη διαρρύθμιση των χώρων του ξενοδοχείου, τον εξοπλισμό που θα έπρεπε να περιλαμβάνει καθένας από αυτούς, την υγιεινή αλλά και την ευπρεπή και λειτουργική παρουσία των υπαλλήλων. Για περισσότερα βλ. Louis Leospro(1924), *Πραγματεία Ξενοδοχειακής Βιομηχανίας*, μετάφραση Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Το ίδιο έτος, βέβαια, ενόσω το προσφυγικό ζήτημα αποτελούσε το κυριότερο μέλημα των ελληνικών κυβερνήσεων, ψηφίστηκε και ο νόμος «περί απαγορεύσεως μετατροπής ξενοδοχείων εις ετέρας επιχειρήσεις κλπ.», ο οποίος είχε προσωρινή ισχύ και απαγόρευε την μετατροπή ενός ξενοδοχείου ή ενός μέρους αυτού σε κάποια άλλη επιχείρηση, με τους παραβάτες να τιμωρούνται με υψηλά χρηματικά πρόστιμα.

κλίνες, μόνο τα 200 εξ αυτών δέχονταν τακτικά ξένους επισκέπτες, οι οποίοι κατέφθαναν όχι απαραίτητως για τουριστικούς λόγους.⁵²³

Η Ελλάδα λοιπόν έως τα μέσα της δεκαετίας του '20 στερούνταν της παρουσίας ποικίλων ευπρεπών καταλυμάτων για την διαμονή των τουριστών με τα πρόχειρα δωμάτια φιλοξενίας να δεσπόζουν. Η πρόθεση του κράτους για την ευρύτερη βελτίωση των ξενοδοχείων ήταν υπαρκτή,⁵²⁴ αλλά η οικονομική δυσπραγία της χώρας δεν επέτρεπε την πραγμάτωση σημαντικών επενδύσεων. Επίσης, εκτός των οικονομικών δυσκολιών, ανασταλτικούς παράγοντες στην ανάπτυξη του τομέα της ξενοδοχίας αποτελούσαν η χρονοτριβή στην ολοκλήρωση των διαδικασιών που αφορούσαν το σχέδιο πόλης, η γραφειοκρατία και οι αυξημένοι φόροι που επιβλήθηκαν ανεβάζοντας σημαντικά το κόστος κατασκευής, αποθαρρύνοντας έτσι τις επενδύσεις σε οργανωμένες δομές οικοδόμησης στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να περιοριστεί η ανάπτυξη μόνο σε εμβληματικά κτίρια και λίγες άλλες κατασκευές που χρηματοδοτήθηκαν κυρίως από τη Διασπορά.⁵²⁵ Στα παραπάνω προβλήματα θα πρέπει να προστεθούν η απουσία βασικών κανόνων και προδιαγραφών για τα καταλύματα, η ανάπτυξη – λόγω της αστυφιλίας – πολλών αυτοσχέδιων ξενώνων και ενοικιαζόμενων δωματίων, τα οποία λειτουργούσαν ως κύρια ή συμπληρωματική πηγή εισοδήματος για τους ιδιοκτήτες τους,⁵²⁶ καθώς και η ανεπαρκής οριοθέτηση των καθηκόντων των ξενοδόχων, ζήτημα που επέτρεπε την ανάδυση πρακτικών που αποθάρρυναν την τουριστική άνοδο.

Η έλλειψη ενός σαφούς πλαισίου οργάνωσης των ξενοδοχείων, είχε γίνει αντιληπτή και από τη βενιζελική κυβέρνηση, η οποία το 1931 με τον νόμο «Περί ευθύνης και προστασίας των ξενοδόχων» επεδίωξε να δώσει μια λύση. Βάσει του νέου νόμου οι ιδιοκτήτες των ξενοδοχείων πλέον υποχρεούνταν: α) να καλύπτουν οι ίδιοι τα έξοδα για τις βλάβες στις επιχειρήσεις τους απειλούμενοι με πρόστιμο σε περίπτωση που επιβάρυναν αναίτια τους πελάτες τους, β) να φυλάσσουν με την μέγιστη προσοχή τα σχετικά με το ταξίδι αντικείμενα που θα τους εμπιστεύονταν οι

⁵²³ Στο ίδιο, σ.88

⁵²⁴ Γεράσιμος Α. Ζαχαράτος (2010), *Ξενοδοχειακό επιμελητήριο της Ελλάδος: Σταθμοί στην εξέλιξη της ελληνικής ξενοδοχίας*, Αθήνα: Κέρκυρα, σ.53-55: όπως επισημαίνει ο Γ. Ζαχαράτος: «τα ζητήματα της επαγγελματικής φιλοξενίας των ξένων, καθώς και της διοργάνωσης εμπορικών εκθέσεων στη χώρα και της συμμετοχής της σε διεθνείς εκθέσεις του εξωτερικού που ετέθησαν υπό την εποπτεία του τότε υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, υποδηλώνουν, αν μη τι άλλο, την πρόθεση να αντιμετωπιστούν τα δύο αυτά ζητήματα κάτω από το πρίσμα και την εποπτεία του κεντρικού φορέα της οικονομικής πολιτικής, ως ενέργειες που αποσκοπούσαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη στήριξη της εθνικής βιομηχανίας».

⁵²⁵ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ψηφίδες ιστορίας του ελληνικού τουρισμού*, ό.π., σ.153

⁵²⁶ Στο ίδιο., σ.153

διαμένοντες στα ξενοδοχεία τους και γ) να λογοδοτούν σε ειρηνοδίκη σε περίπτωση παράνομης παρακράτησης των αντικειμένων.⁵²⁷

Μέριμνα μέσω του νόμου επιδεικνυόταν και για την απόδοση των φιλοδωρημάτων στους εργαζομένους των καταλυμάτων και τούτο διότι οριζόταν για πρώτη φορά πως οι ιδιοκτήτες και οι διευθυντές των ξενοδοχείων όφειλαν πλέον να τηρούν βιβλίο στο οποίο θα καταγράφονταν όλα τα φιλοδωρήματα που εισέπρατταν, πληρώνοντας πρόστιμο 500-5000 δραχμές εάν δεν τα απέδιδαν στους υπαλλήλους τους, τουλάχιστον κάθε δεκαπενθήμερο. Μάλιστα, σε περίπτωση συνεχιζόμενης άρνησής τους θα τιμωρούνταν με φυλάκιση έως τρεις μήνες. Για την καλύτερη εφαρμογή της εν λόγω διάταξης αποφασίστηκε η σύσταση στην Αθήνα πενταμελούς επιτροπής με βασική αρμοδιότητα την αντιμετώπιση των αναδυόμενων διαφορών, τα μέλη της οποίας θα καθορίζονταν από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, καθώς και τριμελούς επιτροπής στην πρωτεύουσα κάθε νομού. Μοναδική εξαίρεση θα αποτελούσαν οι ξενοδόχοι που θα ήταν σε θέση να αποδείξουν ότι εξασφάλιζαν στο προσωπικό τους επαρκή μισθό ώστε να μην χρειάζεται το τελευταίο να εισπράττει οποιασδήποτε μορφής φιλοδώρημα για να βιοποριστεί ευπρεπώς.⁵²⁸

Ο εν λόγω νόμος πάρθηκε σε μία περίοδο ανοδική για την ξενοδοχειακή επιχειρηματικότητα στην χώρα και τούτο γιατί ήδη μετά από την λήξη του μικρασιατικού πολέμου, σταδιακά στα προάστια της Αθήνας και ιδίως στην Κηφισιά, «παρά την κρίση, νέα ξενοδοχεία εξακολούθησαν να δημιουργούνται με κεφάλαια από άλλες παροικίες του εξωτερικού, ενώ εντάθηκε και το ενδιαφέρον των τραπεζών, κυρίως της Εθνικής Τραπέζης. [...] Στα διάφορα εργοτάξια πολλοί ήταν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες που βρήκαν εργασία κάθε είδους»,⁵²⁹ την στιγμή που σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά το κράτος προχωρούσε σε επιτάξεις οικιών και στην δημιουργία ξύλινων παραπηγμάτων ή άλλων πρόχειρων οικημάτων για την στέγαση των προσφύγων. Στην Κηφισιά, κατά τους χρόνους εκείνους, ανεγείρονταν πολυτελή ξενοδοχεία, όπως το *Σεσίλ*, το *Ολυμπος* και το *Hotel de Kifissia*, για την διαμονή επιφανών παραθεριστών, κυρίως Ελλήνων της Αιγύπτου, τα οποία προσέφεραν όλων των τύπων τις ανέσεις στους επισκέπτες τους. Οι ιδιοκτήτες δε πολλών εξ αυτών, μαζί με άλλους της πρωτεύουσας και της περιφέρειας, εκμεταλλευόμενοι την καλή οικονομική συγκυρία και την προθυμία της βενιζελικής

⁵²⁷ ΦΕΚ 240/Α, 28 Ιουλίου 1931, ν. 5205 «Περί ευθύνης και προστασίας των ξενοδόχων», άρθρα 1-11

⁵²⁸ Στο ίδιο, άρθρο 12

⁵²⁹ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ψηφίδες ιστορίας του ελληνικού τουρισμού*, ό.π., σ.170

παράταξης να ενισχύσει το επιχειρείν και την τουριστική δραστηριότητα, μετέτρεψαν τα ξενοδοχεία τους σε ανώνυμες εταιρείες,⁵³⁰ συνεχίζοντας κανονικά την δραστηριότητά τους και αποβλέποντας στα πλεονεκτήματα που προσέφερε η κίνηση αυτή (περιορισμένη ευθύνη μετόχων, καλύτερη αντιμετώπιση από τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και την αγορά εν γένει).⁵³¹

Επομένως, από το β' μισό της δεκαετίας του '20 και έως τους πρώτους χρόνους της δεκαετίας του '30, εντάθηκε το ενδιαφέρον για την ξενοδοχία χωρίς εντούτοις αυτό να σηματοδοτήσει στην διαμόρφωση μιας ενιαίας οργανωτικής πολιτικής, αφού η δυσαρμονία στον εν λόγω κλάδο εξακολουθούσε να υφίσταται, ακόμη και στο κομμάτι της αξιολόγησης των οικημάτων φιλοξενίας. Επί παραδείγματι, στον οδηγό ξενοδοχείων της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων για το έτος 1932, δηλωνόταν πως στην Αθήνα υπήρχαν 200 ξενοδοχεία με συνολικά 5202 δωμάτια και 8853 κλίνες,⁵³² την στιγμή που στους καταλόγους ξενοδοχείων του ΕΟΤ για τους ξένους τουρίστες, αναγράφονταν 30 περίπου ξενοδοχεία.⁵³³ Κατά τον Γ. Ζαχαράτο, ο κύριος λόγος για αυτές τις αποκλίσεις ήταν η απουσία ενός επίσημου και γενικά αποδεκτού συστήματος ταξινόμησης των καταλυμάτων που θεωρούνταν ξενοδοχεία, σε αντίθεση με εκείνα που δεν πληρούσαν τα κριτήρια – ενός συστήματος αναγνώρισης και κατηγοριοποίησης των ξενοδοχείων ως οικονομικών οντοτήτων, το οποίο θα μπορούσε να δημιουργηθεί μόνο με την παρέμβαση του κράτους και μιας κεντρικής επαγγελματικής αρχής.⁵³⁴

Η κρατική παρέμβαση γενικώς στον ξενοδοχειακό τομέα, παρά τις σποραδικές προσπάθειες της βενιζελικής ηγεσίας και των κρατικών φορέων (ΕΟΤ, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων) – κυρίως μέσω της ψήφισης διαφόρων νομοθετημάτων, της διεξαγωγής λιγοστών ελέγχων και της έκδοσης καταλόγων – παρέμενε ισχνή. Το γεγονός αυτό προκαλούσε την δυσαρέσκεια των επιχειρηματιών του κλάδου η οποία εντάθηκε ακόμη πιο πολύ μετά την πτώχευση της Ελλάδας το

⁵³⁰ Η άδεια για την δημιουργία ανώνυμων εταιρειών στην Ελλάδα κατοχυρώθηκε με τον νόμο 2190 «Περί ανώνυμων εταιρειών». Για περισσότερα βλ. ΦΕΚ 216/Α, 19 Σεπτεμβρίου 1920, «Περί ανώνυμων εταιρειών»

⁵³¹ Το περιώνυμο ξενοδοχείο Σεσίλ φέρ' ειπείν στην Κηφισιά μετατράπηκε το 1930 σε ανώνυμη εταιρεία υπό τον τίτλο «Ανώνυμος ξενοδοχειακή εταιρεία Δ. Δήμας». Βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.24.5, υποφάκελος 1, ΦΕΚ 90, 1 Απριλίου 1930, Δελτίον Ανώνυμων Εταιρειών, «Ανώνυμος Ξενοδοχειακή εταιρεία Δ. Δήμας»

⁵³² Service du Tourisme et des Expositions (1932), *Guide des Hotels en Grece*, Athenes: Imprimerie Hestia, σ.4

⁵³³ Βλ. Office Hellenique du Tourisme (1933), *Les Hotels en Grece*, Athenes: [s.n.], p.5-6 και Office Hellenique du Tourisme (1934), *Les Hotels en Grece*, Athenes: [s.n.], p.3-4

⁵³⁴ Γεράσιμος Ζαχαράτος, *Ξενοδοχειακό επιμελητήριο της Ελλάδος...*, ό.π., σ.62

1932, οπότε η άμεση λήψη μέτρων από τον κρατικό μηχανισμό κρίθηκε πιο αναγκαία από ποτέ. Αρκετοί ξενοδόχοι τότε άρχισαν να επιζητούν την αρωγή των κυβερνώντων για την αντιμετώπιση των βασικότερων προβλημάτων τους, δηλαδή για την ενίσχυση της ξενοδοχειακής χρηματοδότησης, την κατάργηση του φόρου πολυτελείας, την διασφάλιση της ξενοδοχειακής στέγης, τον περιορισμό της ίδρυσης νέων ξενοδοχείων και την αναστολή των χρεών τους.⁵³⁵

Το ότι τα παραπάνω ζητήματα υπήρξαν εκείνα που απασχόλησαν κατά κόρον τους βασικότερους εκπροσώπους του κλάδου, καθίσταται πρόδηλο από τα σωζόμενα πρακτικά των συζητήσεων του Α' Πανελλαδικού Συνεδρίου Ξενοδόχων, το οποίο διοργάνωσε για πρώτη φορά τον Ιούλιο του 1933 η Πανελλήνια Ένωση Ξενοδόχων⁵³⁶, με σκοπό την κατάρτιση ενός προγράμματος με καθολική εφαρμογή. Στην εν λόγω συνδιάσκεψη οι συμμετέχοντες προέβησαν στην έκδοση ψηφισμάτων τα οποία απέστειλαν εν συνεχεία στην κυβέρνηση. Εντός αυτών προτείνονταν η προσφορά τοκοχρεωλυτικών δανείων στους ξενοδόχους υπό τον όρο ότι εκείνοι θα υποθήκευαν τα ακίνητα, τα έπιπλα και τις εγκαταστάσεις τους (κατά ποσοστό 60% της αξίας τους τα ακίνητα και κατά 40% τα έπιπλα και τις εγκαταστάσεις),⁵³⁷ η κατάργηση του φόρου πολυτελείας, η απαγόρευση για μια δεκαετία της έξωσης των ξενοδόχων που δεν ήταν σε θέση να πληρώνουν εγκαίρως το ενοίκιο για το ακίνητο

⁵³⁵ Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Γεννάδειος βιβλιοθήκη, φάκελος 1405, Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων (1933), *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συνεδρίου Ξενοδόχων*, Αθήνα: [χ.ό.], σ.7

⁵³⁶ Η Πανελλήνια Ένωση Ξενοδόχων ήταν ένα σωματείο που συστάθηκε στα μεσοπολεμικά χρόνια με πρωτοβουλία ορισμένων επιχειρηματιών του κλάδου διαδεχόμενο την Εταιρεία Ελλήνων Ξενοδόχων (1923). Στόχοι του ήταν η διάδοση και αναβάθμιση της ξενοδοχίας στην Ελλάδα, η εύρεση μέσων για την προσέλκυση των ξένων τουριστών, η διασφάλιση των συμφερόντων των ξενοδόχων, η ανάπτυξη της συναδελφικής αλληλεγγύης και του επαγγελματισμού μεταξύ των μελών, η δημιουργία επαγγελματικής σχολής για τους υπαλλήλους των ξενοδοχείων, η έκδοση ειδικού περιοδικού για την ανάδειξη τόσο των κυριότερων ζητημάτων του κλάδου όσο και των γενικότερων νέων τάσεων στο τουριστικό πεδίο, καθώς και η αξιοποίηση κάθε βιομηχανικού, συγκοινωνιακού κ.ο.κ έργου για την ανάπτυξη των ξενοδοχείων και την οικονομική ενίσχυση του σωματείου. Μέλη του σωματείου μπορούσαν να γίνουν όλοι οι ξενοδόχοι των οποίων τα καταλύματα πληρούσαν τα κριτήρια του απλού ξενοδοχείου ή του μεικτού ξενοδοχείου που προσέφερε την δυνατότητα ύπνου αλλά και φαγητού. Κάθε νέο μέλος, εκτός από τα ήδη εγγεγραμμένα, όφειλε να καταβάλει μια εφάπαξ εισφορά για την εγγραφή του. Το ποσό αυτό ανερχόταν σε 1.000 δραχμές το μέγιστο και 500 δραχμές το ελάχιστο, εφόσον η ξενοδοχειακή του επιχείρηση βρισκόταν στην Αθήνα, τον Πειραιά ή τα γύρω προάστια. Για τις επιχειρήσεις που βρίσκονταν στην επαρχία, το ανώτατο ποσό εγγραφής ήταν 200 δραχμές. Η μηνιαία συνδρομή κάθε μέλους για κάθε ξενοδοχειακή μονάδα περιλάμβανε μια βασική συνδρομή 100 δραχμών και μια επιπλέον χρέωση 2 δραχμών για κάθε δωμάτιο, η οποία υπολογιζόταν από το 35° δωμάτιο και πάνω, μέχρι το 100° δωμάτιο. Έτσι, τα μέλη που είχαν ξενοδοχειακές μονάδες με λιγότερα από 35 δωμάτια υποχρεώνονταν να πληρώνουν μόνο τη βασική μηνιαία συνδρομή των 100 δραχμών. Για περισσότερα σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Πανελλήνιας Ένωσις Ξενοδόχων βλέπε Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων (1931), *Καταστατικόν / Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων*, Αθήνα: :τύποις «Σφενδόνης», σ. 5-16.

⁵³⁷ Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Γεννάδειος βιβλιοθήκη, φάκελος 1405, Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων (1933), *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συνεδρίου Ξενοδόχων*, ό.π., σ.9

στο οποίο στέγαζαν την επιχείρησή τους και η προσαρμογή του τελευταίου αναλόγως της δυναμικής των καταλυμάτων.

Στα συγκεκριμένα ψηφίσματα, επίσης, οι ξενοδόχοι αιτούνταν την αναστολή των οφειλόμενων χρεών τους για μια διετία, την κεφαλαιοποίηση των οφειλόμενων τόκων και την ένταξη αυτών στην διετή αναστολή, την παύση της καταβολής του 50% αυτών για δύο έτη, την ίδρυση ταμείου συντάξεων για αυτούς και τις οικογένειές τους και τέλος την θέσπιση νόμου για την απαγόρευση της ίδρυσης νέων ξενοδοχείων στην επικράτεια. Από τον τελευταίο νόμο αυτό θα εξαιρούνταν οι επιχειρηματίες που επιθυμούσαν να μεταφέρουν την επιχείρησή τους σε ιδιόκτητο χώρο, καθώς και εκείνοι που σχεδίαζαν να δημιουργήσουν μονάδα φιλοξενίας κοντά σε αρχαιολογικούς χώρους. Βέβαια, για τη σύσταση ή επέκταση των εν λόγω μονάδων θα απαιτούνταν άδεια από ειδική επιτροπή, η οποία θα αποτελούνταν από έναν υπάλληλο του ΕΟΤ, έναν εκπρόσωπο της Πανελλήνιας Ένωσης Ξενοδόχων και έναν ανώτερο υπάλληλο του ΥΠΕΘΟ.⁵³⁸

Οι προτάσεις της Πανελλήνιας Ένωσης Ξενοδόχων αναδείκνυαν την επιθυμία που υπήρχε για τη συγκρότηση ενός ισχυρού θεσμικού πλαισίου, επιθυμία που ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί χωρίς την σύσταση ενός δημόσιου φορέα αποκλειστικά για την προώθηση των συμφερόντων των επιχειρηματιών του κλάδου. Υπό αυτή τη λογική η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος ίδρυσε με αναγκαστικό νόμο τον Ιούνιο του 1935 τον οργανισμό *Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων*,⁵³⁹ ένα όργανο υπεύθυνο για την παρουσία των τουριστικών ξενοδοχείων με διευθυντή τον Πέτρο Σερράο.⁵⁴⁰ Ο εν λόγω οργανισμός ιδρύθηκε ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου με έδρα την Αθήνα υπό την εποπτεία του ΥΠΕΘΟ και την διαχείριση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, με τον ΕΟΤ να εμπλέκεται στην διαδικασία αξιολόγησης των ξενοδοχείων ως τουριστικών⁵⁴¹, στην παρακολούθηση των τιμών και στην διευθέτηση των όποιων διαφορών μεταξύ των καταλυμάτων.⁵⁴²

⁵³⁸ Στο ίδιο, σ.25-28

⁵³⁹ ΦΕΚ 287/Α, 26 Ιουνίου 1935, α.ν. «Περί συστάσεως Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων»

⁵⁴⁰ Ο Πέτρος Σερράος, ήταν σημαντικός ξενοδόχος της εποχής και διευθυντής του θρυλικού ξενοδοχείου *Φαληρικόν* κατά τη δεκαετία του '30. Υπήρξε επίσης και ο συγγραφέας του βιβλίου *Λογιστική οργάνωση ξενοδοχειακών επιχειρήσεων*. Για περισσότερα βλ. Πέτρος Σερράος (1935), *Λογιστική οργάνωση ξενοδοχειακών επιχειρήσεων*, Αθήνα: Εστία

⁵⁴¹ Στο ίδιο, άρθρο 1

⁵⁴² Βλ. άρθρο 3

Το Δ.Σ. του Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων ήταν πολυμελές και οι πόροι του εξασφαλιζόνταν από τις υποχρεωτικές εισφορές των τουριστικών ξενοδοχείων και οικοτροφείων, που έφθαναν μέχρι τις 30.000 δραχμές, από την υποχρεωτική ατομική συνδρομή των διευθυντών των τελευταίων και από τις προσόδους.⁵⁴³ Στις βασικές αρμοδιότητές του συμπεριλαμβάνονταν α) η μελέτη, υπόδειξη και εφαρμογή κάθε μέτρου που συμβάλει στην καλυτέρευση των ξενοδοχείων και της οικονομικής κατάστασης αυτών, β) η οικονομική εξυπηρέτηση των ξενοδοχείων με διάφορα μέσα, γ) η επιμόρφωση του ανώτερου και κατώτερου προσωπικού των καταλυμάτων και δ) η προστασία των ξενοδόχων επιχειρηματιών μέσω του νεοσύστατου Ταμείου Αλληλοβοήθειας Ξενοδόχων.⁵⁴⁴

Η σύσταση του φορέα, ο οποίος λίγους μήνες αργότερα μετονομάστηκε σε *Επαγγελματικό Επιμελητήριο Τουριστικών Ξενοδοχείων*,⁵⁴⁵ δεν επέφερε την αναμενόμενη εξομάλυνση του τομέα των καταλυμάτων αλλά αντίθετα αύξησε τις διαμάχες μεταξύ των ξενοδόχων των τουριστικών και μη τουριστικών μονάδων φιλοξενίας, παρεμποδίζοντας την εύρυθμη λειτουργία της ξενοδοχίας στην Ελλάδα.⁵⁴⁶ Παρά ταύτα, η δημιουργία της *Πανελλήνιας Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων*, υπήρξε ένα κομβικό μέτρο για το μέλλον του ξενοδοχειακού κλάδου στην Ελλάδα και τούτο διότι σηματοδότησε την επέμβαση του Κράτους στην χάραξη της πολιτικής των ξενοδοχείων, τα οποία έως σήμερα αποτελούν έναν από τους βασικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της τουριστικής ανάπτυξης και ένα μείζον μέσο διαφήμισης της χώρας στο εξωτερικό, παράλληλα με άλλα μέσα προβολής όπως η φωτογραφία και ο κινηματογράφος.

4.2. Η κρατική προσπάθεια της τουριστικής προβολής μέσω του κινηματογράφου

Η σπουδαιότητα του σχηματισμού μιας θελκτικής εικόνας της Ελλάδος προς τους δυνητικούς επισκέπτες της, από τις απαρχές του ελληνικού τουρισμού είχε αναγνωριστεί από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, οι οποίες μέσω διαφόρων διαφημιστικών φωτογραφιών και φυλλαδίων έσπευσαν να την καλλιεργήσουν αξιοποιώντας το σχήμα της ιστορικής συνέχειας. Ιδιαίτερα, μετά την σύσταση του ΕΟΤ το 1929, στο στόχαστρο της τουριστικής προβολής προς το εξωτερικό βρέθηκαν η ανάδειξη της αδιάλειπτης παρουσίας του ελληνισμού, από την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας μέχρι και την σύγχρονη εποχή. Για τον λόγο αυτό τυπώθηκαν

⁵⁴³ Στο ίδιο, άρθρο 6

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, άρθρο 5

⁵⁴⁵ ΦΕΚ 567/Α, α.ν., «Περί Τροποποιήσεως του περί ΕΟΤ νόμου 6450», άρθρο 19

⁵⁴⁶ Γεράσιμος Ζαχαράτος, *Ξενοδοχειακό επιμελητήριο της Ελλάδος...*, ό.π., σ.72

αφίσες, τουριστικοί οδηγοί και διαφημιστικά έντυπα εντός των οποίων απεικονίζονταν τόσο αρχαία μνημεία όσο και σχέδια ή φωτογραφίες από την καθημερινή ζωή στην ύπαιθρο και τις ηλιόλουστες λουτροπόλεις.⁵⁴⁷ Πέραν όμως της τέχνης της ζωγραφικής και της φωτογραφίας, κατά το διάστημα 1928-1936 αξιοποιήθηκε και ένα ακόμη μέσο, ο κινηματογράφος.

Ο κινηματογράφος στην Ελλάδα είχε κάνει την εμφάνισή του ήδη από το 1898, όταν στην Αθήνα σε μια αίθουσα τυχερών παιγνίων πραγματοποιήθηκε η πρώτη δημόσια προβολή δύο ταινιών των αδελφών Λυμιέρ.⁵⁴⁸ Ακολούθησαν περισσότερες προβολές οπτικοακουστικών έργων «σε υπάρχοντες ήδη χώρους διασκέδασης, δηλαδή καφενεία, θέατρα (σαν μέρος του προγράμματος των παραστάσεων του βαριετέ) και υπαίθριους χώρους (συνήθως δημόσιες πλατείες) κατά τους καλοκαιρινούς μήνες».⁵⁴⁹ Σύντομα, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον κινηματογράφο οδήγησε στην πρώτη ελληνική παραγωγή, την ταινία του 1905 *Υφάντρες*, των αδελφών Γιάννη και Μίλτου Μανάκια (ή Μανάκη) από την Αβδέλα των Γρεβενών, στην οποία παρουσιάζονταν σκηνές στην αυλή του πατρικού σπιτιού των δύο αδελφών με την γιαγιά τους να υφαίνει στο αργαλειό. Έναν χρόνο αργότερα, ένα ακόμη μικρού μήκους φιλμ με θέμα τους ενδιάμεσους Ολυμπιακούς Αγώνες στην Αθήνα παρήχθη από τον Γάλλο οπερατέρ Λεόν, το οποίο σημείωσε μεγάλη επιτυχία ανοίγοντας τον δρόμο για την υλοποίηση περαιτέρω κινηματογραφικών έργων, που αποτύπωναν στιγμιότυπα από επίσημες εορτές⁵⁵⁰, γάμους, πανηγύρια αλλά και πολιτικά ή πολεμικά γεγονότα.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Ενδεικτικές είναι οι τρεις πρώτες αφίσες που εξέδωσε ο προπολεμικός ΕΟΤ στο διάστημα 1929-1934, με την πρώτη να περιλαμβάνει μια φωτογραφία του Παρθενώνα, την δεύτερη μια ζωγραφιά για την Αιδηψό και την τρίτη μια ζωγραφιά του Λουτρακίου. Για περισσότερα βλ. το παράρτημα εικόνων της εργασίας. Επίσης και σε ξένους ταξιδιωτικούς οδηγούς για την Ελλάδα εντοπίζονται ανάλογες εικόνες. Βλ. ενδεικτικά Frederic Boissonnas(1930), *Le tourisme en Grèce Texte et photographies de Fred. Boissonnas*, Geneve: Editions d' Art Boissonnas

⁵⁴⁸ Βλ. Γιάννης Σολδάτος (1994), *Ο Ελληνικός Κινηματογράφος – Ντοκουμέντα 1 – Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Αιγόκερως, σ.7: «Και τότε, την άνοιξη του 1898, πραγματοποιείται στην Αθήνα η πρώτη δημόσια προβολή. Σε μια αίθουσα για τυχερά παιχνίδια στην πλατεία Κολοκοτρώνη, προβάλλονται κατά ανεξακριβώτες πληροφορίες, η *Άφιξη του τρένου* και η *Έξοδος των Εργοστασίων*, ταινίες των Λυμιέρ. Οι αντιδράσεις του κοινού καλύπτουν μια γκάμα από το θαυμασμό μέχρι ως τον αφορεσμό στα έργα του Σατανά».

⁵⁴⁹ Μανόλης Αρκολάκης, *Ελληνικός Κινηματογράφος (1896-1939): Συγκρίσεις σε ευρωπαϊκό και μεσογειακό πλαίσιο. Τρόποι Παραγωγής και Διανομής, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο*, σ.49

⁵⁵⁰ Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το μικρού μήκους φιλμ για την εορτή του βασιλιά Γεώργιου Α' που δημιουργήθηκε το 1907

⁵⁵¹ Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, *Η ιστορία του ελληνικού σινεμά*, διαθέσιμο στο <https://www.filmfestival.gr/el/museum/museum/199-i-ekthesi>

Με την πάροδο των χρόνων η κινηματογραφική κουλτούρα εδραιωνόταν όλο και περισσότερο στον ελλαδικό χώρο με απόρροια μέχρι το 1920 στην ελληνική επικράτεια να έχουν συσταθεί μερικές εταιρείες παραγωγής ταινιών (π.χ. *Αθήνη φιλμ*, *Άστρ φιλμ*, *Νταγκ Φιλμ*) και να έχουν δημιουργηθεί κινηματογραφικές αίθουσες σαν το *Αττικό*⁵⁵² που πρόβαλαν κατά βάση ξένες ταινίες και λίγες κωμωδίες και δράματα εγχώριας προέλευσης. Από τις ελληνικές κινηματογραφικές απόπειρες, την μεγαλύτερη αποδοχή του κοινού φάνηκαν να κερδίζουν τα επίκαιρα,⁵⁵³ δηλαδή οι σύντομες οπτικοακουστικές καταγραφές ειδησεογραφικού χαρακτήρα με σκοπό την προβολή γεγονότων πολιτικής, πολιτιστικής, πολεμικής, αθλητικής ή βασιλικής θεματικής, καθώς και τα ντοκιμαντέρ. Μέσω των κινηματογραφικών επίκαιρων και των ντοκιμαντέρ άρχισε να θεμελιώνεται η σχέση κράτους και κινηματογράφου με το πρώτο να αξιοποιεί το νέο τεχνολογικό μέσο ως εργαλείο διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και προπαγάνδας των πολιτικών του επιλογών. Το ντοκιμαντέρ, φέρ' ειπείν, *Ανάθεμα του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Πολύγωνο*⁵⁵⁴ του Ζόζεφ Χεπ ή τα επίκαιρα με τις νίκες του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο είχαν δημιουργηθεί ακριβώς με αυτή την λογική· απέβλεπαν δηλαδή στην δικαίωση των εκάστοτε ηγεσιών για τις επιλογές τους, εν προκειμένω στην αποκήρυξη της πολιτικής των βενιζελικών από τους βασιλόφρονες στα πλαίσια του Εθνικού Διχασμού και στην υποστήριξη της έναρξης και κατόπιν της συνέχισης της στρατιωτικής επιχείρησης στην Μ. Ασία.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί πως η μικρασιατική εκστρατεία, που έλαβε χώρα στο διάστημα 1919-1922, έδωσε το έναυσμα για την περαιτέρω εμπλοκή του κρατικού μηχανισμού στο κινηματογραφικό πεδίο με διαπρεπέστερο παράδειγμα την ταινία του Δημήτρη Γαζιάδη *Το ελληνικόν θαύμα* – μια ταινία σε παραγωγή της Dag Films, την χρηματοδότηση της οποίας ανέλαβε εξ' ολοκλήρου το Υπουργείο Εξωτερικών.⁵⁵⁵ Με το εν λόγω κινηματογραφικό έργο σημειώθηκε η απαρχή της κατασκευής ταινιών μυθοπλασίας με σκοπό την προώθηση των κυβερνητικών θέσεων, αλλά και της συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για την επίτευξη αυτού του στόχου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στα κατοπινά χρόνια,

⁵⁵² Το *Αττικό* παλαιότερα λειτουργούσε ως θερινό θέατρο

⁵⁵³ . Γιάννης Σολδάτος , ό.π., σ.8-9

⁵⁵⁴ Το ντοκιμαντέρ αυτό προβλήθηκε το 1916, δηλαδή στο απόγειο του Εθνικού Διχασμού στην Αθήνα και μετά την εδραίωση των βενιζελικών στην εξουσία κατασχέθηκε.

⁵⁵⁵ Τα γυρίσματα της ταινίας πραγματοποιήθηκαν το 1921 στην Αθήνα, τον Πειραιά το Φάληρο και την Σμύρνη. Ωστόσο, η προβολή της ταινίας στον ελλαδικό χώρο καθυστέρησε εξαιτίας της ήττας του ελληνικού στρατού στην Μ. Ασία το 1922.

οπότε η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας αντικαταστάθηκε από την πολιτική του αστικού εκσυγχρονισμού, η εντόπια κινηματογραφική παραγωγή συνέχισε να εξελίσσεται με γοργούς ρυθμούς⁵⁵⁶ και να συνδιαλέγεται με τα κυβερνώντα κόμματα για την εξυπηρέτηση καινοτόμων πολιτικών, όπως ο τουρισμός.

Έτσι, κατά την τελευταία βενιζελική τετραετία ο κινηματογράφος συνεπικούρησε τον κρατικό μηχανισμό στην προσπάθεια της τουριστικής άνθισης, με το αρμόδιο βενιζελικό όργανο για το τουριστικό φαινόμενο, τον ΕΟΤ, να φροντίζει, καθ' όλη την διάρκεια της προπολεμικής του παρουσίας, να αποστέλλει ταινίες στο εξωτερικό για την διαφήμιση του ελληνικού κράτους ως ταξιδιωτικού προορισμού. Μόλις λίγους μήνες μετά την σύστασή του, ο φορέας μερίμνησε για την συγκρότηση κινηματογραφικού αρχείου όπως επίσης – αποβλέποντας στον εμπλουτισμό της οπτικοακουστικής του συλλογής – και για την αγορά κινηματογραφικής μηχανής για την διαχείριση της οποίας θα ήταν υπεύθυνα ορισμένα μέλη του Οδοιπορικού Συνδέσμου. Αξιοσημείωτη επίσης υπήρξε η επιλογή του Δ.Σ. του ΕΟΤ να αποστείλει, το 1930, στην Πρεσβεία της Βιέννης φιλμ σχετικά με τις Δελφικές Εορτές,⁵⁵⁷ τις εκδηλώσεις «Σταδίου Λυκείου των Ελληνίδων» και τις φυσικές ομορφίες της Πελοποννήσου, καθώς και να προσφέρει επιχορηγήσεις σε ιδιωτικές εταιρείες παραγωγής· στην Ideal Films για την λήψη πλάνων από το λιμάνι του Πειραιά και από τις αρχαιολογικές τοποθεσίες της πρωτεύουσας και στην Fox Film Co για την κινηματογράφηση των εορτών του Βυζαντινού Συνεδρίου.⁵⁵⁸

Με την αμερικανική εταιρεία παραγωγής Fox, ο ΕΟΤ συνεργάστηκε ξανά το 1932, για την κατασκευή ηχητικών τουριστικών ταινιών με θέμα τον ελληνικό πολιτισμό, οι οποίες θα προβάλλονταν σε 600 περίπου κινηματογράφους των ΗΠΑ.

⁵⁵⁶ Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου (2000), *Ο Κινηματογράφος στον ελληνικό αστικό χώρο*, «Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου – η Πόλη στους νεότερους χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε, σ.364: «Με μια καθυστέρηση είκοσι περίπου ετών παράγονται και προβάλλονται από το 1927 έως το 1933 για πρώτη φορά με σχετική πυκνότητα ταινίες που υπόσχονται ελληνικό κινηματογράφο». Στα χρόνια του Μεσοπολέμου αυξάνεται η κινηματογραφική παραγωγή και διαμορφώνεται ένα κοινό που παρακολουθεί συστηματικά κινηματογραφικές ταινίες. Το τελευταίο καθίσταται πρόδηλο και από τις έντονες διαμαρτυρίες Αθηναίων πολιτών με το κλείσιμο των κινηματογραφικών αιθουσών το 1927 κατά την διάρκεια της απεργίας των κινηματογράφων. Βλ. ενδεικτικά Νέα Εστία (1927), Τεύχος 18-19, *Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: η απεργία των κινηματογράφων*, σ.945-946

⁵⁵⁷ Οι Δελφικές Εορτές διοργανώθηκαν το 1927 και το 1930 από τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό με βασικό σκοπό την ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού και την συγκέντρωση των και την συνομιλία πνευματικών ανθρώπων από διαφορετικά έθνη. Για τους στοχασμούς του ποιητή για τις Δελφικές εορτές και την Δελφική Προσπάθεια εν γένει βλ. Άγγελος Σικελιανός (2023), *Η Δελφική Προσπάθεια: Ανθολόγηση – Πρόλογος David Connolly*, Αθήνα: Έκαρος

⁵⁵⁸ ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού του έτους 1930*, σ.44

Τα εν λόγω φιλμ περιλάμβαναν τόσο λήψεις από διάφορες αρχαιολογικές τοποθεσίες και φυσικές καλλονές του τόπου (από την Μακεδονία, την Αττική, την Θεσσαλία κ.ά.) όσο και στιγμιότυπα σχετικά με τα κατά τόπους νεοελληνικά έθιμα. Για τα γυρίσματα αυτών των ταινιών, ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού ήρθε σε επαφή με τις πολιτικές και αστυνομικές αρχές των εκάστοτε περιοχών, το Α' Σώμα Στρατού, το Λύκειο Ελληνίδων και πολλούς άλλους φορείς και ιδιώτες προκειμένου να παρασχεθεί κάθε είδους διευκόλυνση στους Αμερικάνους κινηματογραφιστές. Όσον αφορά δε το υπόλοιπο κινηματογραφικό αρχείο του ΕΟΤ για το ίδιο έτος, σ' αυτό προστέθηκαν μικροταινίες για τους βαλκανικούς αγώνες προκειμένου να προβληθούν μαζί με τις υπόλοιπες (Δελφικές Εορτές, αρχαιότητες, φυσικά τοπία κ.ο.κ.) στις ελληνικές πρεσβείες στο εξωτερικό.⁵⁵⁹

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι στο διάστημα 1928-1932 η καλλιτεχνική αναπαράσταση της Ελλάδας ως τουριστικού τόπου στην μεγάλη οθόνη, εξακολούθησε να εδράζεται στην συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, αφού η λήψη των ταινιών θα ήταν αδύνατη χωρίς τον τεχνολογικό εξοπλισμό των ιδιωτικών εταιρειών παραγωγής. Καθίσταται ακόμη πρόδηλο ότι η κινηματογραφική δημιουργία υπήρξε απολύτως συνυφασμένη με την διανοητική και καλλιτεχνική τάση της περιόδου εκείνης που προέτασσε το δόγμα της ελληνικότητας, την προβολή δηλαδή των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής ταυτότητας και του ελληνικού πολιτισμού «μέσα στη διεθνή πολιτισμική και πολιτική συγκυρία».⁵⁶⁰ Η διαπίστωση αυτή τεκμαίρεται από το ότι στα κινηματογραφικά έργα που επιλέγονταν για προβολή σε χώρους του εξωτερικού, εντοπίζονταν όχι μόνο σκηνές από αρχαιολογικά μέρη ή εκδηλώσεις εμπνευσμένες από το κλασικό παρελθόν, αλλά και από την σύγχρονη παράδοση των Ελλήνων (π.χ. παραδοσιακοί χοροί, παραδοσιακές φορεσιές κ.ά.).⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1934), *Έκθεσις Πεπραγμένων 1932-1933*, Αθήνα: Πυρσός, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ), σ.27

⁵⁶⁰ Αικατερίνη Γ. Πάπαρη (2016), *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο [1922-1940]*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Νεότερη Και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία [Β' Κύκλος], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σ.29

⁵⁶¹ Η σπουδαιότητα των παραδοσιακών αξιών είχε αναγνωριστεί από τους κυβερνώντες και από τους ανθρώπους των γραμμάτων, μεταξύ αυτών και από τον Άγγελο Σικελιανό, ο οποίος υπήρξε ο εμπνευστής των Δελφικών Εορτών που διοργανώθηκαν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και που στη συνέχεια κινηματογραφήθηκαν και προβλήθηκαν στο εξωτερικό. Αξίζει να επισημανθεί πως ο ίδιος ο Σικελιανός έκανε λόγο και για αναβίωση της παράδοσης. Βλ. Λία Παπαδάκη (1995), *Το εφηβικό Πρότυπο και η Δελφική Προσπάθεια του Άγγελου Σικελιανού*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα, σ.89: «Μετά τις πρώτες Δελφικές Εορτές ο κεντρικός πυρήνας θα ονομαστεί Δελφική Ιδέα. Τρία λοιπόν είναι τα βασικά της σημεία: 1) η εξεύρεση κεντρικής πνευματικής εστίας, 2) η αναβίωση των

Ο συγκεκριασμός παράδοσης και νεωτερικότητας στο πλαίσιο της τουριστικής κινηματογραφικής διαφήμισης διατηρήθηκε και μετά την ανάληψη της εξουσίας από το Λαϊκό Κόμμα το 1933, και αυτό γιατί το κράτος μέσω του ΕΟΤ συνέχισε να αποστέλλει στις Πρεσβείες του εξωτερικού ταινίες μικρού μήκους που προέβαλλαν αφενός τα αρχαιολογικά μνημεία, τα όμορφα φυσικά τοπία και τις παραδοσιακές εορτές, και αφετέρου τα εντυπωσιακά δημόσια κτήρια και τις κραταιές ελληνικές βιομηχανίες.⁵⁶² Το ύφος των ταινιών λοιπόν παρέμεινε αμετάβλητο, δίχως ωστόσο αυτό να συνεπάγεται την απόλυτη ταύτιση της αντιβενιζελικής παράταξης με τους προκατόχους της όσον αφορά το κομμάτι της τουριστικής προπαγάνδας μέσω της μεγάλης οθόνης.

Όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, κατά την διακυβέρνηση του αντιβενιζελικού κόμματος, η κρατική παρέμβαση διευρύνθηκε σε πολλούς τομείς συμπεριλαμβανομένου του τουρισμού και των μεθόδων προβολής του. Στον τομέα της κινηματογραφικής τουριστικής διαφήμισης, καίριας σημασίας υπήρξε η απόφαση της κυβέρνησης Τσαλδάρη, με προτροπή του νέου – από το 1934 – προέδρου του ΕΟΤ Ιωάννη Τournάκη, να καταθέσει το νομοσχέδιο «Περί τροποποίησης του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”», μέσω του οποίου θα επέβαλε στους ιδιοκτήτες των κινηματογράφων να προβάλλουν υποχρεωτικά στις αίθουσές τους, τόσο πριν την έναρξη όσο και τα τη διάρκεια των προβολών, τουριστικές ταινίες του ΕΟΤ. Σε περίπτωση άρνησής τους, οι κινηματογραφικοί επιχειρηματίες θα οδηγούνταν στο Πλημμελειοδικείο και θα τιμωρούνταν με φυλάκιση μέχρι δύο μήνες ή με πρόστιμο έως 10.000 δραχμές.⁵⁶³

Στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο ακόμη αναγραφόταν πως με προεδρικό διάταγμα εκδιδόμενο κατόπιν εισηγήσεως των καθ’ ύλην αρμόδιων υπουργών, θα προέκυπτε περιορισμός στην κυκλοφορία των κινηματογραφικών μηχανών για τη λήψη ταινιών εντός της ελληνικής επικράτειας, εφόσον αυτές προορίζονταν για εμπορική εκμετάλλευση εντός και εκτός συνόρων. Οι παραβάτες θα τιμωρούνταν με κατάσχεση των μηχανών τους καθώς και με μία εκ των προαναφερθεισών ποινών. Οι καλλιτέχνες, τέλος, που θα προχωρούσαν στην δημιουργία φιλμ με τουριστικό ενδιαφέρον, θα ήταν πλέον υποχρεωμένοι να καταθέτουν ένα αντίτυπο αυτής στον

παραδοσιακών αρχών, 3) η οργανική σύνδεση με τα σύγχρονα προβλήματα, τα οποία έρχεται να θεραπεύσει».

⁵⁶² Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1934), *Εκθεσις Πεπραγμένων 1932-1933*, Αθήνα: Πυρσός, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ), σ.76

⁵⁶³ ΦΕΚ 14/Α, 13 Ιανουαρίου 1935, ν.6450 «Περί τροποποίησης του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”», άρθρο 13, εδάφιο 2

Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού, για τον σχηματισμό αρχείου με ταινίες τουριστικής θεματικής.⁵⁶⁴

Οι προτάσεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση της κινηματογραφικής κοινότητας στην Ελλάδα, με απόρροια ο διευθυντής του ΕΟΤ Ιωάννης Τουρνάκης να κληθεί να δώσει συνέντευξη για την επεξήγηση των νέων μέτρων, σε ένα από τα κορυφαία κινηματογραφικά περιοδικά της εποχής, τον *Κινηματογραφικό Αστέρ*.⁵⁶⁵ Στη συνέντευξη αυτή, ο επικεφαλής του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού ανέφερε ότι σκοπός του νέου νομοσχεδίου δεν ήταν η αποκλειστική εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων αλλά η προαγωγή του κοινού καλού στο κινηματογραφικό πεδίο. Αναφορικά με τον περιορισμό και την κατάσχεση των μηχανημάτων παραγωγής ταινιών διευκρίνισε ότι πρωταρχικός στόχος ήταν η σύσταση μιας ειδικής Επιτροπής που θα απαρτιζόταν από ανώτερους υπαλλήλους των υπουργείων, για την επιλογή των οποίων υπεύθυνοι θα ήταν οι αρμόδιοι υπουργοί. Σκοπός της εν λόγω Επιτροπής θα ήταν η δημιουργία μιας εμπεριστατωμένης μελέτης για την κατάσταση και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική κινηματογραφία, με ιδιαίτερη έμφαση στην δυνατότητα ίδρυσης μιας εταιρείας αρμόδιας για την λήψη ελληνικών ταινιών μορφωτικού αλλά και γενικότερου ενδιαφέροντος. Την χρηματοδότηση της εταιρείας θα αναλάμβαναν η Τράπεζα της Ελλάδος και η ΕΤΕ καταβάλλοντας αρχικά το ποσό των 15.000.000 δραχμών, ενώ η εποπτεία της λειτουργίας της θα ασκούνταν από το κράτος.⁵⁶⁶

Σε αυτήν την εταιρεία οι κινηματογραφιστές θα όφειλαν να παραδώσουν τον υλικοτεχνικό τους εξοπλισμό. Για τα μηχανήματα που θα κρίνονταν ως ανεπαρκή προβλεπόταν η εξαγορά τους από την εταιρεία και η παροχή αποζημίωσης στους κατόχους τους βάσει της εκτιμώμενης αξίας τους. Για τα κατάλληλα όμως μηχανήματα, υπήρχε σχεδιασμός να δοθεί στους ιδιοκτήτες τους η δυνατότητα να τα δωρίσουν στην εταιρεία και σε αντάλλαγμα να γίνουν μέτοχοι αυτής, αποκτώντας

⁵⁶⁴ Στο ίδιο

⁵⁶⁵ Το περιοδικό *Κινηματογραφικός Αστέρ* δημιουργήθηκε το 1924 από τον Ηρακλή Οικονόμου, αρχικά, ως εβδομαδιαία ελληνογαλλική κινηματογραφική επιθεώρηση. Μεταξύ 1933-1935 την διεύθυνση του περιοδικού ανέλαβε και η Κατίνα Οικονόμου, ενώ το 1968 υπεύθυνη για την έκδοση του περιοδικού υπήρξε η Οδέττη Κατρανίδου – Οικονόμου. Για περισσότερα, βλ. *Κινηματογραφικός Αστέρ* https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-33_484413

⁵⁶⁶ *Κινηματογραφικός Αστέρ*, Αθήνα 16 Σεπτεμβρίου 1934, Έτος XI Αριθ. 15 (339), Ανεξ., «Το κράτος και η παραγωγή ταινιών εν Ελλάδι: μια ενδιαφέρουσα τον κινηματογραφικό κόσμο συνέντευξις – Η τροποποίησις του νόμου 4377 περί ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού – Έγκυραι δηλώσεις του κ. Ι. Τουρνάκη διευθυντού Ε.Ο.Τ. προς διακεκριμένον συνεργάτην μας – Το μέλλον της ελληνικής κινημ. παραγωγής και αι κρατικά αντιλήψεις – Ο κινηματογράφος ασκεί τεράστιαν επίδρασιν επί του μέλλοντος της φυλής», σ.11, διαθέσιμο από <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/26903>

μερίδιο ανάλογο της συνεισφοράς τους. Βασικός στόχος επίσης ήταν η ένταξη στο εταιρικό προσωπικό του μεγαλύτερου αριθμού των κινηματογραφιστών που θα περιέρχονταν σε αναγκαστική ανεργία, ιδίως εν όψει της προβλεπόμενης αδυναμίας ίδρυσης νέων ιδιωτικών εταιρειών παραγωγής ταινιών.⁵⁶⁷

Οι δηλώσεις του Ιωάννη Τουρνάκη για την κρατικοποίηση του ελληνικού κινηματογράφου ενίσχυσαν το ήδη υπάρχον κλίμα δυσaréσκειας και στο επόμενο τεύχος του *Κινηματογραφικού Αστέρη* ο εκδότης του περιοδικού Ηρακλής Οικονόμου με προσωπική του παρέμβαση σχολίασε: «η ίδρυσις μιας εταιρείας, ως αναφέρει εν τη συνεντεύξει του ο κ. Τουρνάκης, τη αρωγή των τραπεζών Ελλάδος και Εθνικής με κεφάλαια 15 εκατομμυρίων, μόνον το μειδιάσμα προκαλεί εις εκείνους, οι οποίοι γνωρίζουν καλώς τα της κινημ. βιομηχανίας και δίδει το δικαίωμα εις πάντα να πιστεύη ότι τούτο γίνεται μόνον διά να εξυπηρετηθούν ωρισμένοι σκοποί».⁵⁶⁸ Κατά τον Οικονόμου, ο πλήρης έλεγχος της κινηματογραφίας από ένα κέντρο δεν ήταν συμβατός με τις αρχές του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού, ενώ και η άποψη ότι θα ήταν δυνατόν με μια κεφαλαιακή εισφορά ύψους 15.000.000 δραχμών από την ΕΤΕ και την Τράπεζα της Ελλάδος να καλυφθούν όχι μόνο τα λειτουργικά έξοδα της εταιρείας αλλά και οι αποζημιώσεις των ιδιοκτητών των μηχανημάτων λήψης ταινιών και των υπόλοιπων τεχνιτών του κινηματογραφικού χώρου που δεν θα μπορούσαν πλέον να ασκήσουν το επάγγελμά τους, ήταν ανεδαφική, επειδή το ποσό ήταν εξαιρετικά χαμηλό. Αδιανόητη έκρινε και την ιδέα ότι το υπολειπόμενο σε κατάρτιση καλλιτεχνικό και τεχνικό προσωπικό της χώρας – με εξαίρεση το δυναμικό που απασχολούνταν σε 2-3 μεγάλες ελληνικές εταιρείες παραγωγής – θα επαρκούσε για τη στελέχωση της εταιρείας συνιστώντας ένα ικανό εργατικό σώμα που θα μπορούσε να ανταγωνιστεί το αντίστοιχο των μεγάλων εταιρειών παραγωγής του εξωτερικού ή ότι σημαίνουσες μορφές της ελληνικής κινηματογραφίας όπως ο Δ. Γαζιάδης θα δέχονταν τον μετασχηματισμό τους σε απλούς υπαλλήλους της νεοσύστατης εταιρείας.⁵⁶⁹

Οι συστάσεις προς την κυβέρνηση Τσαλδάρη για τους ενδεχόμενους κινδύνους της κρατικοποίησης της ελληνικής κινηματογραφικής βιομηχανίας δεν απέτρεψαν την ψήφιση του νομοσχεδίου, το οποίο στις 16 Σεπτεμβρίου 1934

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ.11

⁵⁶⁸ *Κινηματογραφικός Αστήρ*, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1934, Έτος XI Αριθ. 16 (340), Ηρακλής Οικονόμου, «Το Κράτος, ο Τουρισμός και ο Ελληνικός Κινηματογράφος», σ.6, διαθέσιμο από <https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/26903>

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, σ.6-7

εγκρίθηκε αποκτώντας νομική ισχύ. Η εφαρμογή του, εντούτοις, δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί αφού η τεταμένη κατάσταση στο εσωτερικό, λόγω της επιθυμίας ορισμένων πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων να επαναφέρουν το θεσμό της βασιλείας, ανέτρεψε τους κυβερνητικούς σχεδιασμούς. Η κρίση αρχικά εκδηλώθηκε με το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, στο οποίο πρωτεργάτες υπήρξαν βενιζελικοί αξιωματικοί που επιθυμούσαν την διατήρηση της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Έπειτα, ακολούθησε το κίνημα της 10^{ης} Οκτωβρίου 1935 υπό την ηγεσία του υποστράτηγου Γεώργιου Κονδύλη που οδήγησε στην ανατροπή της κυβέρνησης Τσαλδάρη και στην παλινόρθωση της μοναρχίας.

Τα παραπάνω γεγονότα, επηρέασαν την εξέλιξη της προώθησης του τουρισμού μέσω του κινηματογράφου. Ενώ καθ' όλη του διάρκεια του 1934 το κράτος διά του ΕΟΤ κατόρθωσε να αποστείλει ταινίες σε ελληνικές Πρεσβείες του εξωτερικού και να έλθει σε επικοινωνία με ξένες εταιρείες με σκοπό την σύναψη ειδικών συμφωνιών για την παραγωγή ταινιών στην Ελλάδα,⁵⁷⁰ τον επόμενο χρόνο οι δράσεις επί αυτού του θέματος μειώθηκαν αρκετά. Από τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία για αυτό το έτος, δηλοποιείται ότι μία από τις λιγοστές αξιόλογες κρατικές πρωτοβουλίες για την κινηματογραφική τουριστική διαφήμιση εκείνης της περιόδου, υπήρξε η συμμετοχή της χώρας, μέσω του ΕΟΤ, στη Διεθνή Έκθεση των Βρυξελλών το 1935, στο πλαίσιο της οποίας παρουσιάστηκαν φιλμ με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τα νησιά του Αιγαίου και τους παραδοσιακούς Ελληνικούς χορούς.⁵⁷¹ Οι δε σχεδιασμοί για την κρατικοποίηση της κινηματογραφικής παραγωγής και του ελέγχου αυτής από τον ΕΟΤ παρέμειναν επί χάρτου καθώς λίγους μήνες αργότερα και συγκεκριμένα στις 4 Αυγούστου 1936, με την άνοδο του Ιωάννη Μεταξά στην εξουσία, το πολίτευμα της χώρας άλλαξε από δημοκρατικό σε δικτατορικό και ο ΕΟΤ καταργήθηκε.

Συνεπώς, την περίοδο 1928-1936 τέθηκαν οι βάσεις για την αξιοποίηση του κινηματογράφου ως εργαλείου προώθησης του ελληνικού τουρισμού και τούτο διότι

⁵⁷⁰ Βλ. ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού διά το έτος 1934*, σ.22. Στο κινηματογραφικό αρχείο του ΕΟΤ προστέθηκαν οκτώ νέες ταινίες που στάλθηκαν στη συνέχεια στα Γενικά Προξενεία, καθώς και στις ελληνικές Πρεσβείες του Καΐρου, των Βρυξελλών, του Βουκουρεστίου, της Πράγας και του Βερολίνου. Οι ταινίες αυτές είχαν ως θέμα την αναπαράσταση αρχαίων χορών στο ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο, τους αγώνες ανάδειξης αυτοκινήτων στο Δέλτα Φαλήρου, τους Ολυμπιακούς Αγώνες, το Ολυμπιακό συνέδριο στην Ακρόπολη, τα νησιά του Αιγαίου, την ανάβαση ορειβατών στον Όλυμπο, τον εορτασμό των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Ελλάδας, την Λιτανεία στον Άγιο Σπυρίδωνα στον Πειραιά και τέλος τον εορτασμό των Θεοφανίων στην ίδια περιοχή.

⁵⁷¹ Μαρία Α. Στασινοπούλου, ό.π., σ.366

τότε για πρώτη φορά το Κράτος αναμείχθηκε ενεργά στην δημιουργία και στην αξιοποίηση των τουριστικών οπτικοακουστικών έργων, τα οποία κατά κύριο λόγο ανήκαν στην κατηγορία των επίκαιρων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεματολογία των φιλμ που επιλέχθηκαν στο πλαίσιο άσκησης της εν λόγω πολιτικής, τόσο κατά την τελευταία βενιζελική τετραετία όσο και κατά την βραχύχρονη διακυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος. Οι ταινίες αυτές, εστιάζοντας στο δίπολο παράδοση – νεωτερικότητα και κυρίως στην προβολή της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, των νεοελληνικών παραδοσιακών στοιχείων, των φυσικών καλλονών της χώρας και – κατά τα τελευταία έτη – του ελληνικού νησιωτικού τοπίου, το οποίο τότε δεν αποτελούσε δημοφιλή τουριστικό προορισμό, υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη του ελληνικού τουρισμού καθώς στο περιεχόμενό τους στηρίχθηκε ο μεταπολεμικός τουριστικός σχεδιασμός.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μετάβαση από τον περιηγητισμό των ευγενών στον οργανωμένο κατά το δυτικό πρότυπο τουρισμό που προϋπέθετε την κρατική ανάμειξη, ολοκληρώθηκε στο διάστημα 1928 – 1936 με την ίδρυση του ΕΟΤ και την νομοθέτηση ή εφαρμογή διαφόρων προγραμμάτων. Αρχικά, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου αξιοποιώντας τις γνώσεις που είχαν αντληθεί από τις προηγούμενες προσπάθειες τουριστικής ανάπτυξης (με την σύσταση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, την αντικατάσταση αυτής με τον παγκαλικό Εθνικό Σύνδεσμο Αναπτύξεως Περιηγητισμού και την επανασύσταση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων) και αντιλαμβανόμενη την βιομηχανία των ξένων ως ένα εργαλείο ικανό να συνδράμει στην αντιμετώπιση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, ίδρυσε παράλληλα με την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων έναν νέο δημόσιο φορέα, τον ΕΟΤ.

Ο ΕΟΤ σε σύγκριση με την προγενέστερη κρατική υπηρεσία διέθετε ένα πιο δομημένο σύστημα οργάνωσης, λάμβανε σταθερά ποσά από κρατικές εισφορές και είχε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, η οποία τον συνέδραμε στο εγχείρημα της προώθησης του ελληνικού τουρισμού που τότε δεν είχε μαζικό χαρακτήρα. Η ίδρυσή του, συμπίπτουσα με το κραχ του 1929, απέβλεπε όχι μόνο στην προσέλκυση των ξένων ταξιδιωτών αλλά και στην ανάπτυξη του εσωτερικού τουρισμού, μιας και επικρατούσε η αντίληψη ότι, εξαιτίας της έλλειψης υποδομών θα ήταν προτιμότερο το ελληνικό κράτος να εστιάσει – τουλάχιστον κατά τους πρώτους χρόνους – σ' αυτό το τουριστικό μοντέλο. Εναρμονιζόμενος με την βενιζελική συλλογιστική, ο ΕΟΤ καθ' όλη την τετραετία 1928-1932 χάραξε την πολιτική του βασιζόμενος στην συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα προσεγγίζοντας κατά καιρούς διάφορους φορείς για έργα όπως ο ευπρεπισμός των αρχαιολογικών περιοχών, η εκπαίδευση του προσωπικού, η τοποθέτηση σημάνσεων σε τουριστικές περιοχές, η βελτίωση της ξενοδοχίας και των συγκοινωνιών, καθώς και η τουριστική διαφήμιση της χώρας.

Η επιλογή της σύμπραξης του κράτους και ιδιωτών αποτέλεσε το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο της βενιζελικής παράταξης με το φιλομοναρχικό στρατόπεδο, το οποίο, ιδίως μετά την πτώχευση της Ελλάδας το 1932, πρόκρινε την ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού στο τουριστικό πεδίο. Η αντιθετική στάση ως προς την συνεργασία με τους επιχειρηματίες του κλάδου υπήρξε καθοριστική για την διαμόρφωση της τουριστικής πολιτικής της κάθε πλευράς. Στον σχεδιασμό για τον ιαματικό τουρισμό, φέρ' ειπείν, το κόμμα των Φιλελευθέρων επιχείρησε να προχωρήσει σε ιδιωτικοποιήσεις ή εκμισθώσεις κάποιων ιαματικών πηγών, ενώ το

Λαϊκό Κόμμα, καλούμενο να αντιμετωπίσει την κατάρρευση της διεθνούς οικονομίας και την διστακτικότητα των επιχειρηματιών να αναμειχθούν στην αναβάθμιση των εγκαταστάσεων στους ιαματικούς τόπους, ενίσχυσε το ρόλο της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων. Αντίστοιχα, στο ζήτημα της ξενοδοχειακής ανάπτυξης, οι βενιζελικοί προσπάθησαν με σποραδικές κινήσεις να ενισχύσουν το επιχειρείν ενώ οι φιλομαναρχικοί καλούμενοι να προσαρμοστούν σε νέες συνθήκες ενίσχυσαν το ρόλο του κράτους ιδρύοντας τον Ιούνιο του 1935 τον οργανισμό *Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων*. Ακόμη και στον τομέα της τουριστικής προβολής μέσω του κινηματογράφου οι Φιλελεύθεροι προχώρησαν σε συνομιλίες με ιδιωτικές εταιρείες παραγωγής εν αντιθέσει με την κυβέρνηση Τσαλδάρη που επεδίωξε μέχρι και την κρατικοποίηση της ελληνικής κινηματογραφικής βιομηχανίας.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί πως η επιδίωξη του πλήρους ελέγχου της ελληνικής κινηματογραφίας, αποτέλεσε το πιο ακραίο μέτρο της αντιβενιζελικής ηγεσίας, στο πλαίσιο της προσπάθειάς της να ενισχύσει την επιρροή της στο τουριστικό πεδίο. Στο πλαίσιο αυτού του φιλόδοξου σχεδίου λήφθηκαν και οι αποφάσεις του Λαϊκού Κόμματος για την απομάκρυνση ορισμένων προσώπων από το Δ.Σ. του άλλοτε βενιζελικού ΕΟΤ, για την δημιουργία νέων οργάνων όπως το ΑΣΤ και την Τουριστική Αστυνομία με πρόσωπα φιλικά διακείμενα προς αυτό και τέλος για την ενίσχυση του ρόλου της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, η οποία καθ' όλη τη διάρκεια της βενιζελικής τετραετίας, ούσα περιορισμένη στην εποπτεία των ιαματικών κέντρων, βρισκόταν σε αντιπαλότητα με τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού.

Καίριας σημασίας πάντως υπήρξε η απόφαση με προτροπή των βενιζελικών να δοθεί προτεραιότητα στην ανάδειξη της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς – κυρίως των αρχαιολογικών χώρων – έναντι των ιαματικών κέντρων και των θεραπευτικών ιδιοτήτων τους, που μέχρι το 1928 συγκέντρωναν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του κρατικού μηχανισμού. Ιδιαίτερα, κατά την τελευταία βενιζελική τετραετία έγιναν σημαίνοντα ανασκαφικά έργα, αναδείχθηκαν αρχαιολογικοί τόποι και δημιουργήθηκαν τα πρώτα Μουσεία Πόλεως με σκοπό την ανάδειξη των αρχαιοτήτων και την τόνωση της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής των επαρχιακών πόλεων. Η εν λόγω πολιτική συνεχίστηκε και επί κυβερνήσεως Τσαλδάρη, αν και σε μικρότερη κλίμακα εξαιτίας της οικονομικής στενότητας.

Εν κατακλείδι, η στροφή προς την ανάδειξη των αρχαιοτήτων σε συνδυασμό με τις θεσμικές πρωτοβουλίες της περιόδου 1928-1936 και τις σποραδικές ενέργειες

για την προώθηση του παραθερισμού – ο οποίος εκείνη την εποχή συνιστούσε ένα νεωτερικό φαινόμενο που αντιμετωπιζόταν ως δευτερεύον από τις πολιτικές ηγεσίες – έθεσαν τις βάσεις για τον μεταπολεμικό τουριστικό σχεδιασμό και ως εκ τούτου είναι εξαιρετικά σημαντικές. Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι οι κρατικές προσπάθειες για την τουριστική ανάπτυξη κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου δεν αποτελούν πολιτικές ήσσονος σημασίας αλλά ουσιώδεις πρωτοβουλίες που καθόρισαν το μέλλον του ελληνικού τουρισμού, ο οποίος πλέον αποτελεί την πιο ισχυρή βιομηχανία της χώρας.

ΠΗΓΕΣ

Αρχεία

Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη – Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

- φάκελος 1574
- φάκελος 549
- φάκελος 1405

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ)

- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.4230
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.8.11763
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.32.2
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.34.33.197
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.47.2.577
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.50.4.633
- ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.47.2.577

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου – Μουσείο Μπενάκη

- φάκελος 224-11
- φάκελος 224-12
- φάκελος 159-33-34
- φάκελος 159-33
- φάκελος 159-36
- φάκελος 159-37
- φάκελος 333-20
- φάκελος 162-55-56
- φάκελος 162-55-57
- φάκελος 162-55-58
- φάκελος 162-55
- φάκελος 0003- 0014
- φάκελος 170-66
- φάκελος 170-77
- φάκελος 179-076-077

- φάκελος 182-56
- φάκελος 229 – 56 – 57
- φάκελος 223-031-032
- φάκελος, 229 – 56
- φάκελος 170-04-05
- φάκελος 117-26
- φάκελος 231-21
- φάκελος 237 – 18 – 19
- φάκελος 399 – 050
- φάκελος 176-44-45

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Δημήτρη και Αλεξάνδρας Μωρέτη
- Αρχείο Νικόλαου Νέρη
- Αρχείο Παναγή Βουρλούμη

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών

- ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1932 Α/45/13/Π
- ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1931/3.1
- ΥΔΙΑ, Αρχείο Γενικού Προξενείου Παρισίων, 1929/2.1
- ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Ρώμης, 1928/7.1
- ΥΔΙΑ, αρχείο πρεσβείας Λονδίνου, 1930/4.1
- ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1931. Β/41/ΧΙ
- ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1936/2.8

Ιστορικό Αρχείο Θάνου Πετραλιά

- Λεύκωμα με αποκόμματα εφημερίδων και φωτογραφίες από περιοχές της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της θητείας του Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού
- Λεύκωμα - Δράση Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού
- Ευχαριστήρια Επιστολή Κ. Λογοθετόπουλου (Προέδρου ΕΟΤ) στον Θάνο Πετραλιά για το πολυσχιδές έργο του ως Προέδρου στον ΕΟΤ με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1936

Δημοσιευμένες Πηγές

- Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού. Έκθεσις Πεπραγμένων 1932-1933 (1934), Αθήνα: Πυρσός
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής (1931), Περίοδος Β' – Σύνοδος Β', Πειραιάς: Τυπογραφείο Ευθ. Ν. Προυκάκι
- Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, έτη 1928-1936, Αθήνα: Εστία

Εφημερίδες (περίπου 1928-1935)

Καθημερινή

Ελληνική

Πατρίς

Ελεύθερον Βήμα

Εμπρός

Έθνος

Ηχώ της Ελλάδος

Ταξιδιώτης

Οικονομικός Ταχυδρόμος

Οικονομολόγος Αθηνών

Η Βραδυνή

Εστία

Περιοδικά

Τουριστική Ελλάς

Εργασία

Οικονομική Επετηρίς

Αστυνομική Ανασκόπηση

Νέα Εστία

Κινηματογραφικός Αστήρ (διαθέσιμο από
<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/26903>)

Journals

Annals of Tourism Research

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Φύλλα Εφημερίδας της κυβερνήσεως

- ΦΕΚ 111/Α, 26 Απριλίου 1914, ν.241, «Περί τροποποιήσεως του περί συστάσεως του Υπουργείου της Εθν. Οικονομίας νόμου ΓΨΚΔ', ως μετερρυθμίσθη δια των νόμων ΓΨΖΗ, ΓΛΑΒ' και ΓΛΞΓ»
- ΦΕΚ 11/Α, 18 Ιανουαρίου 1919, ν.1698, «Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά το Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων»
- ΦΕΚ 132/Α, 17 Ιουνίου 1920, ν.2188 «Περί Ιαματικών Πηγών»
- ΦΕΚ 189/Α, 21 Αυγούστου 1920, Β.Δ. «Περί ανακηρύξεως μιας πηγής υδάτων μεταλλικών ή μη εις ιαματικήν πηγήν και άδειας εκμεταλλεύσεως αυτής»
- ΦΕΚ 194/Α, 28 Αυγούστου 1920, Β.Δ. «Περί του τρόπου της ενέργειας δημοπρασίας προς ενοικίασιν των ιαματικών πηγών του κράτους και περί υποχρεώσεων των αναδεικνυόμενων ενοικιαστών»
- ΦΕΚ 132/Α, 17 Ιουνίου 1920. Ν.2188, «Περί Ιαματικών Πηγών»
- ΦΕΚ 216/Α, 19 Σεπτεμβρίου 1920, «Περί ανώνυμων εταιρειών»
- ΦΕΚ 156/Α, 24 Αυγούστου 1922, ν.2992 «Περί παραχωρήσεως δημόσιων ιαματικών πηγών εις ευρείαν εκμετάλλευσιν και περί ανεγέρσεως ξενοδοχείων, υδροθεραπευτηρίων και λεσχών»
- ΦΕΚ 294/Α, 5 Σεπτεμβρίου 1923, «Περί ανασυστάσεως του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας»
- ΦΕΚ 201/Α, 28 Αυγούστου 1924, ν. 3086 «περί απαγορεύσεως μετατροπής ξενοδοχείων εις ετέρας επιχειρήσεις κλπ.»
- ΦΕΚ 309/Α, 16 Σεπτεμβρίου 1926, Ν.Δ. «Περί κυρώσεως του καταστατικού χάρτη του Αγίου Όρους»
- ΦΕΚ 334/Α, 22 Σεπτεμβρίου 1926, Κεφάλαιον Ι' «Διοίκησις του Αγίου Όρους»
- ΦΕΚ 39/Α, 4 Φεβρουαρίου 1926, νόμος «Περί ιδρύσεως «Εθνικού Συνδέσμου Αναπτύξεως Τουρισμού»
- ΦΕΚ 82/Α, 4 Μαρτίου 1926, Ν.Δ. «Περί ιδρύσεως εν Κέρκυρα Σινοϊαπωνικού Μουσείου Γρ. Μάνου»
- ΦΕΚ 380/Α, 29 Οκτωβρίου 1926, Ν.Δ. «Περί αναστάσεως Συμβουλίων κλπ. εν τω υπουργείω Παιδείας και Θρησκευμάτων»

- ΦΕΚ 240/Α, 23 Ιουλίου 1929, ν. 4212 «Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ. «περί χαρακτηρισμού ως αρχαιολογικού χώρου τμήματος της πόλεως των Αθηναίων», άρθρο 1
- ΦΕΚ 285/Α, 16 Αυγούστου 1929, ν.4377 «Περί κυρώσεως του από 28 Μαρτίου 1929 ν.δ. ‘περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού’»
- ΦΕΚ 137/Α, 2 Μάϊου 1930, Διάταγμα «Περί λαϊκών θερέτρων»
- ΦΕΚ 186/Α, 7 Ιουλίου 1931, ν. 5081 «Περί ιδρύσεως Μουσείων Πόλεων»,
- ΦΕΚ 245/Α, 18 Ιουλίου 1930, ν. 4823 «Περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων»
- ΦΕΚ 268/Α, 4 Αυγούστου 1930, ν.268 «Περί διατάξεων αφορώσων την εκμετάλλευσιν των ιαματικών πηγών»
- ΦΕΚ 239/Α, 28 Ιουλίου 1931, π.δ. «Περί κώδικος των νόμων περί τελών περί τελών χαρτοσήμου»
- ΦΕΚ 240/Α, 28 Ιουλίου 1931, ν. 5205 «Περί ευθύνης και προστασίας των ξενοδόχων»
- ΦΕΚ 335/Α, 28 Σεπτεμβρίου 1931, α.ν. «Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος»
- ΦΕΚ 93/Α, 28 Μαρτίου 1932, ν. 5350 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 4823 “περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων”»
- ΦΕΚ 115/Α, 14 Απριλίου 1932, ν.5394 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”»
- ΦΕΚ 275/Α, 24 Αυγούστου 1932, Π.Δ. «Περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του Νόμ. 5351 ως και των εν ισχύι σχετικών διατάξεων των Νόμ. ΒΧΜΣΤ', 2447, 491, 4823 και του Ν.Δ. της 12/16 Ιουν. 1926 εις εν ενιαίον κείμενον Νόμου, φέρον τον αριθ. 5351 και τον τίτλον “περί Αρχαιοτήτων”»
- ΦΕΚ 323/Α, 15 Σεπτεμβρίου 1932, ν.5702 «Περί προσθήκης διατάξεων εις τον Νόμον 4377 περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού»
- ΦΕΚ 349/Α, 29 Σεπτεμβρίου 1932, π.δ. «περί συμπληρώσεως του από 10 Απριλίου 1930 διατάγματος “Περί λαϊκών θερέτρων”»
- ΦΕΚ 376/Α, 31 Οκτωβρίου 1934, ν. 6360 «Περί ιδρύσεως Μουσείου Δ. Λοβέρδου»
- ΦΕΚ 14/Α, 13 Ιανουαρίου 1935, ν.6450 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 4377 “Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού”»

- ΦΕΚ 287/Α, 26 Ιουνίου 1935, α.ν. «Περί συστάσεως Οργανισμού Πανελληνίου Ενώσεως Τουριστικών Ξενοδοχείων»
- ΦΕΚ 567/Α, 19 Νοεμβρίου 1935, α.ν. «Περί τροποποιήσεως του περί ΕΟΤ νόμου 6450»
- ΦΕΚ 379/Α, 31 Αυγούστου 1936, α.ν. «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού»

Πηγές Εικόνων:

1. Η χορεύτρια Ελιζαμπέτα Νικόλασκα το 1930 στην Ακρόπολη μέσα από το φακό της Nelly's: <https://www.iefimerida.gr/politismos/nellys-anadromiki-ekthesi-sto-mpenaki>
2. Έργα οδοποιίας το 1930 στην οδό Μητροπόλεως: Αρχείο Κώστα Κοτζιά, ΕΛΙΑ
3. Το πρώτο τουριστικό περίπτερο του ΕΟΤ στο Σούνιο: <https://news.travelling.gr/2023/06/%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%83-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CF%83-%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B7%CE%B3%CE>
4. Γυναικεία λουτρά σε ελληνική παραλία. Στα δεξιά διακρίνεται το ξύλινο κτήριο των αποδυτηρίων, με την επιγραφή «Δημοτικά θαλάσσια λουτρά γυναικών»: Φωτογραφική Συλλογή Μιχάλη Τσάγκαρη - Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη
5. Παραθεριστές όταν το Χαλάνδρι ήταν εξοχή, 1933: Φωτογραφικό Αρχείο Δήμου Χαλανδρίου
6. Αθήνα. Κολωνάκι. πλατεία Δεξαμενής. άποψη της νότιας πλευράς της πλατείας προς την οδό Γλύκωνος. κατασκευάστηκε από το δήμο το 1931 και λειτούργησε ως πισίνα με θαλασσινό νερό για παιδιά: ΕΡΤ ΑΡΧΕΙΟ
7. Κατασκήνωση παραθεριστών στη Βούλα Αττικής: ΕΡΤ ΑΡΧΕΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνικά βιβλία

1. Αιγινήτης Νικόλαος (1929), *Γενικαί Αρχαί Τουριστικής Επιστήμης*, Αθήνα: Πυρσός
2. Αιγινήτης Νικόλαος (1926), *Τουρισμός*, Αθήνα: [χ.ό.]
3. Αιγινήτης Νικόλαος (1932), *Τουριστικά μελέται; μετά προλόγου Angelo Mariotti*, Αθήναι: [χ.ό.]
4. Αγγελοπούλου Αργυρώ (1999), *Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία*, περιλαμβάνεται στο «Ελληνικές Επιχειρήσεις στον 20^ο αιώνα: Πρόσωπα και Δραστηριότητες», Αθήνα: εκδόσεις Κέρκυρα
5. Ανδρούλης Πασχάλης (2004), *Χάνια και Καραβάν - Σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού
6. Ανωγιάτης - Πελέ Δημήτρης (1993), *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης
7. Βαλαβάνης Πάνος (2017), *Η Αρχαία Αγορά έρχεται στο φως*, άρθρο από τη σειρά της *Καθημερινής* «Ελλάδα - 20ός αιώνας», 1930-1940, τόμ. Β', Αθήνα: Καθημερινή
8. Βασιλάκης Αντώνης (2015), *Κνωσός. Το ανάκτορο και ο αρχαιολογικός χώρος*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
9. Βάφας Γεώργιος Χ. (1880), *Μελέτη επί των μεταλλικών υδάτων του Λουτρακίου*, Αθήνα: [χ.ό.]
10. Βλάχος Άγγελος (2015), *Ο Ελληνικός Τουρισμός στα πρώτα του βήματα: τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός*, περιλαμβάνεται στο «Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα», Αθήνα: Δομές,
11. Βλάχος Άγγελος (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεωτερικού φαινομένου*, εκδόσεις Αθήνα: Economia Publishing
12. Βασιλόπουλος Γ. Χ. (1967), *Η Ελλάς και ο Τουρισμός*, Αθήνα: Γ. Βουλγαρίδης & Δ. Χατζηστυλιάνης
13. Βιγγοπούλου Ιόλη (2005), *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη

14. Βλαστός Μιλτιάδης Ν., Παπαϊωάννου Νικόλας (1930), *Πρακτικός Οδηγός του Λουόμενου. Λουτροθεραπεία, Κρηνοθεραπεία. Ιαματικά πηγαί και Λοτροπόλεις της Ελλάδος. Μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικού χάρτου των μεταλικών υδάτων*, Αθήνα: Τύποις Ελλάς
15. Βογιατζάκη Εύη (2016), *Τα Αισθητικά Ρεύματα στην Ευρωπαϊκή και τη Νεοελληνική Λογοτεχνία: από τον Νεοκλασικισμό στον Ρομαντισμό*, Αθήνα: Gutenberg
16. Γκολντόνι Κάρλο, (2003) *Η Τριλογία του Παραθερισμού*, Αθήνα: Δωδώνη
17. Δημαράς Κ. Θ. (1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής
18. Δρίτσα Μαργαρίτα (2019), *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Τουρισμού*, με τη συνεργασία της Κατερίνας Παπαδουλάκη, Αθήνα: εκδόσεις Economía Publishing
19. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1930), *Οδηγός Αττικής*, Αθήνα: Πυρσός
20. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (1930), *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδος: προς χρήσιν των υπαλλήλων των γραφείων ταξιδιών και των μαθητών της Ξενοδοχειακής Σχολής*, Αθήνα: ΕΟΤ
21. Ζάππας Τάσος (1938), *Στο Ιόνιο με μια βάρκα*, Αθήνα: χ.ό.
22. Ζαχαράτος Γεράσιμος Α. (2010), *Ξενοδοχειακό επιμελητήριο της Ελλάδος: Σταθμοί στην εξέλιξη της ελληνικής ξενοδοχίας*, Αθήνα: Κέρκυρα
23. Θεοδώρου Βασιλική, Καρακατσάνη Δέσποινα (2010), *Υγιεινής παραγγέλματα: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Διόνικος
24. Ζαμπέλιος Σπυρίδων (1852), *Άσματα Δημοτικά Της Ελλάδος: Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα: Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου
25. Ιωαννίδου Μ., Λεμπιδάκη Ε. (2011), *Η αναστήλωση των μνημείων της αθηναϊκής Ακρόπολης*, Αθήνα: Υπηρεσία Αναστήλωσης Μνημείων Ακρόπολης
26. Καιροφύλας Γιάννης (1978), *Η Αθήνα και η Αθηναίοι 1834-1934*, Αθήνα: Φιλιππότης
27. Καιροφύλας Γιάννης (1983), *Η Αθήνα της μπελ εποκ*, Αθήνα: Φιλιππότη
28. Καιροφύλας Γιάννης (1984), *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Φιλιππότη
29. Κακριδής Ανδρέας, Ριζάς Σωτήρης (2021), *Η κρίση του 1929 και η Ελλάδα: Οικονομικές πολιτικές και θεσμικές όψεις*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος –

Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, διαθέσιμο από <https://www.bankofgreece.gr/Publications/i-krisi-tou-1929-kai-i-ellada.pdf>

30. Καρδαμίτση – Αδάμη Μάρω (1994), *Μπαιν Μιζτ: καλοκαίρι στην Αθήνα (1834 – 1934)*, Αθήνα: εκδόσεις ΑΡΓΥΡΗΣ ΒΟΥΡΝΑΣ
31. Κατσιγιάννης Κώστας (2017), *Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: Ταξίδι στον χρόνο*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, Παραγωγή Γραφικές Τέχνες Μητρόπολης ΑΕ
32. Κιτρομηλίδης Πασχάλης (1999), *Νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
33. Κονδύλης Παναγιώτης (2004), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμοι 1 και 2, Αθήνα: Θεμέλιο
34. Κουμπουρλής Γιάννης (2012), *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
35. Νικόλαος, Λέκκας (1924), *Η ξενοδοχία παρ' Ελλήσιν*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
36. Λέκκας Νικόλαος (1925), *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον
37. Λέκκας Νικόλαος Γ. (1938), *Αι επτακόσiai πενήντα μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα: [χ.ό.]
38. Λιβαδάς Γρ., Σφάγγος Κ. (1940), *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, Τ.1, Αθήναι: Πυρσός
39. Μανδυλαρά Β. Άννα (2015), *Φιλελληνισμός: Το Ενδιαφέρον Για Την Ελλάδα Και Τους Έλληνες από Το 1821 ως σήμερα*, συλλογικό έργο, επιμέλεια Μανδυλαρά Β. Άννα, Δήμος Νικολάου Σκουφά / Εκδόσεις Ηρόδοτος, Πέτα (Άρτα)
40. Μάνος Αθανάσιος (1935), *Ο Τουρισμός εν Ελλάδι. Συστηματική εξέταση του τουριστικού προβλήματος*, Αθήνα: Πυρσός
41. Μάντης Αλέξανδρος (2008), *Humfry Payne : Ελλάδος περιήγησις Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα

42. Ματθαίου Σοφία, Σφοίνη Αλεξάνδρα (2021), *Εθνικά Κινήματα και Φιλελληνισμός, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 4-6 Φεβρουαρίου 2021*, Μαρία-Χριστίνα Χατζιωάννου, Αθήνα: ΜΙΕΤ
43. Μαυρογορδάτος Γιώργος (2015), *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης
44. Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ. (2019), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, περιλαμβάνεται στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζιωσήφ, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», 6^η ανατύπωση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης
45. Μίχα Ξανθίπη & Λάδης Φώντας (2002), *Η Σπάρτη Ανάμεσα Σε Τρεις Αιώνες 1834-2002*, Σπάρτη: Δήμο Σπάρτης
46. Μοσχόπουλος Διονύσης (2020), *Ο Εθνικός Διχασμός (1915-1917): Προς μια νέα ερμηνευτική θεώρηση*, Αθήνα: Σάκκουλας
47. Μπαλάνος Νικόλαος (1930), *Τά έκτελεσθέντα έργα προς ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως 1843-1930*, Αθήνα: Sofianopoulos
48. Νικολακάκης Μιχάλης, *Μοντέρνα Κίρκη: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950 – 1974*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
49. Οδηγός Αυτοκινήτων και Τουρισμού (1936), περιοδικόν εξαμηνιαίον, *Πώς θα αγαπήσουν οι ξένοι την Ελλάδα: ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού και η μέχρι τούδε δράσις του*, επιμέλεια Γ. Πετρέας, Αθήνα
50. Οικονόμου Λεωνίδας (2022), *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα: η περίπτωση της Βούλας*, 3^η έκδοση, Αθήνα: Πατάκης
51. Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων (1931), *Καταστατικόν / Πανελλήνιος Ένωσις Ξενοδόχων*, Αθήνα: :τύποις «Σφενδόνης»
52. . Παπαδάκη Λία (1995), *Το εφηβικό Πρότυπο και η Δελφική Προσπάθεια του Άγγελου Σικελιανού*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα
53. Παπαδόπουλος Ε. (1880), *Ιαματικάί πηγαί Κυλλήνης, έκθεσις υποβληθείσα προς το επί των Εσωτερικών Υπουργείον*, Αθήνα: [χ.ό.]
54. Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος (2023), *Η Ελληνική Ιστορία*, σειρά: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους , Τόμος 1-20, Αθήνα: Κάκτος
55. Παπασταθόπουλος Στάθης (2016), *Τα ιδεώδη του διαφωτισμού και η ελληνική ανεξαρτησία*, Αθήνα: Οδός Πανός

56. Πατρίκιος Βασίλειος (1895), *Μελέτη περί της ιαματικής δυνάμεως των εν Κυλλήνη μεταλλικών θειούχων υδάτων / υπό Βασιλείου Πατρικίου*, Αθήνα: Βλαστός
57. Πλουμίδης Σπυρίδων Γ. (2011), Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (Δεκ. 1920). Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης, διάλεξη που παρουσιάστηκε στην διήμερη επιστημονική συνάντηση του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ «Οι οικονομική κρίσεις και τι αντιμετώπισή τους στο μακρό ιστορικό χρόνο» στις 4-5 Νοεμβρίου 2011, σ.308, διαθέσιμο από <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/31149/4/%CE%97%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%BC%CE%B5%CF%83%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CE%BC%CE%BF%CF%85%20%28%CE%94%CE%B5%CE%BA.%201920%29.pdf>
58. Σερράος Πέτρος (1935), *Λογιστική οργάνωση ξενοδοχειακών επιχειρήσεων*, Αθήνα: Εστία
59. Σεφέρης Κώστας (1975), *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα: Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα
60. Σικελιανός Άγγελος (2023), *Η Δελφική Προσπάθεια: Ανθολόγηση – Πρόλογος David Connolly*, Αθήνα: Ίκαρος
61. Σιταράς Θωμάς (2011), *Η παλιά Αθήνα ζει, γλεντά, γεύεται: 1834-1938*, Αθήνα: Ωκεανίδα
62. Σολδάτος Γιάννης (1994), *Ο Ελληνικός Κινηματογράφος – Ντοκουμέντα 1 – Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Αιγόκερως
63. Σπαθή Σ. Κ. (2000), *Εκθέσεις 29: Ο ιαματικός Τουρισμός και η ανάπτυξη του τουρισμού υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
64. Στασινοπούλου Μαρία Α. (2000), *Ο Κινηματογράφος στον ελληνικό αστικό χώρο*, «Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου – η Πόλη στους νεότερους χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε
65. Συλλογικό έργο (2008) *Νεοκλασικισμός Και Ρομαντισμός Αρχιτεκτονική - Γλυπτική - Ζωγραφική - Σχέδιο*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης

66. Σωτηριάδης Γεώργιος (1888), *Οδηγός των Αθηνών: ήτοι περιγραφή των μνημείων της αρχαίας και νέας πόλεως και των εν τοις μουσείοις αρχαιοτήτων κατά το γερμανικόν του Beadeker / υπό Γεωργίου Σωτηριάδου*, Εν Αθήναις: παρά τω εκδότη Καρόλω Μπεκ
67. Τζόκας Σπύρος (2002), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Αθήνα: Θεμέλιο
68. Τσουλφίδης Λευτέρης (2010), Από την οικονομική άνθιση στην κρίση του 1930, MPRA Paper 31746, University Library of Munich, Germany, Munich Personal RePEc Archive, σ.12, άρθρο διαθέσιμο από https://mpra.ub.uni-muenchen.de/31746/1/MPRA_paper_31746.pdf
69. Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Α' Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων
70. Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Β' Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων
71. Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Γ' Πελοπόννησος, Επτάνησα*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων
72. Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1927), *Μικροί Οδηγοί: Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις. Δ' Τα Νησιά μας*, Αθήνα: Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων
73. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1931), *Δελτίον Ιαματικών πηγών*, επιμέλεια Ν. Γ. Λέκκα, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
74. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1930), *Νομοθεσία Ιαματικών Πηγών. Νόμοι, Διατάγματα, Υπουργικαί Αποφάσεις, Εγκύκλιοι*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
75. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων (1931), *Πίναξ ιαματικών πηγών και ατμοθέρμων εν Ελλάδι*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
76. Χαραλαμπίδης Δημήτρης (2008), *Θεσμοθέτηση και ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, περιλαμβάνεται στο « «...Ανέφερα Εγγράφως»: Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», Αθήνα: ΥΠΠΟ. Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων

77. Χαριτάκης Κωστής (1935), «Αι ιαματικά Πηγαί και Λουτροπόλεις της Ελλάδος», Έν Αθήναις: Ανεξάρτητος
78. Χασιώτης Ιωάννης Κ., Κατσιαρδή – Hering Όλγα, Αμπατζή Ευριδίκη Α. (2006), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων
79. David Irwin (1999), *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα: Καστανιώτης
80. Χιλιαδάκης Στέλιος (1940), *Πώς θα δημιουργήσωμε τουρισμό (εγχειρίδιον τουριστικής μορφώσεως)*, Αθήνα: Τύποις Γραφικάί Τέχναι Α. Διαλησμά
81. Foucault Michel (2018), *Τι είναι διαφωτισμός*, Μετάφραση Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος
82. Landerer Xaverio (1840), *Περί των εν Ελλάδι ιαματικών υδάτων / υπό Ξαβερίου Λανδερέρ*, Αθήναι: [χ.ό.]
83. Leosro Louis (1924), *Πραγματεία Ξενοδοχειακής Βιομηχανίας*, μετάφραση Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
84. Mariotti Angelo (1939), *Η Οργάνωσις του Τουρισμού εν τη Φασιστική Ιταλία*, μετάφραση Αιγινήτης Νικόλαος, Αθήνα: χ.ε.
85. Mazower Mark (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου, α' ανατύπωση*, Αθήνα: MIET
86. Robertson John (2019), *Διαφωτισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα: Επίκεντρο

Ξενόγλωσσα βιβλία

1. Ahamed Liaquat (2009), *Lords of finance: the bankers who broke the world*, New York: Penguin Press
2. Amengual Bartomeu (1993) *La industria de los fosteros*, Palma De Mallorca: Miquel Font
3. Berrino Annunziata (2011), *Storia del turismo in Italia: Le vie della civiltà*, Bologna: il Mulino
4. : Frederic Boissonnas(1930), *Le tourisme en Grèce Texte et photographies de Fred. Boissonnas*, Geneve: Editions d' Art Boissonnas
5. Boyer Marc (2002), *El turismo en Europa, de la Edad Moderna al siglo XX*, Historia Contemporánea N° 25, Bilbao: Universidad Del Pais Vasco, p.13-31, διαθέσιμο από <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/72700> και

<https://www.casadellibro.com/libro-historia-contemporanea-n-25-2002-ii-turismo-y-nueva-sociedad/2910009436732/924958>

6. Corbin Alain (1994), *The lure of the sea: the Discovery of the Seaside in the Western World 1750-1840*, Berkley & Los Angeles, California: University of California Press
7. Dakin Douglas (1972), *The unification of Greece, 1770-1923*, New York: St. Martin's Press
8. De Grazia Victoria (1981), *The culture of consent: mass organization of leisure in fascist Italy*, Cambridge [England], New York: Cambridge University Press
9. Dritsas Margarita (1998), *The Advent of the Tourist Industry in Greece during the Twentieth Century*, in Franco Amatori, G. Jones, A. Colli, “Deindustrialization and Reindustrialization in 20th Century Europe”, Milano: Franco Angeli, διαθέσιμο από https://www.academia.edu/21923428/The_Advent_of_the_Tourist_Industry_in_Greece_during_the_Twentieth_Century
10. George P. Dacoglou (1933), *Dacoglou's Travel and Manual Guide of HELLAS*, Athens: Published by the Author
11. Frost Warwick & Laing Jennifer (2017), *History of spa tourism: spirituality, rejuvenation and socialisation*, included in “The Routledge Handbook of Health Tourism”, edited by Melanie Kay Smith and Laszlo Puczko, London and New York: Routledge Taylor and Francis Group
12. Galbraith John Kenneth (1997), *The Great Crash, 1929*, Boston: Houghton Mifflin Co.
13. Gyr Ueli (2010), *The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity*, Mainz: Institut für Europäische Geschichte, retrieved from <https://dnb.info/1020543884/34>
14. Kakoudakis Konstantinos I., Papadoulaki Katerina (2021), *Social Tourism in Greece: A Brief History of Development from the Interwar Years to the Covid-19 Era*, included in “Social Tourism: Global Challenges and Approaches” (eds J. Lima and C. Eusébio), retrieved from <https://clou.uclan.ac.uk/37266/1/37266%20Chapter%20final%20draft.pdf>, p.5
15. Hobsbawm Eric (2021), *On Nationalism*, Edited and Introduced by Donald Sassoon, Boston: Little, Brown Book Group

16. Kindleberger Charles P (2013), *The world in depression, 1929-1939*, first publication 1973, Berkeley: University of California Press
17. Kostidi Melina (2019), *Visitors to Greek Thermal and Seaside Spas (Mid-19th Century–Early 20th Century)*, *Academica Turistica*, Year 12, No. 1, June 2019, p.6, retrieved from <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20193471700>
18. Löfgren Orvar (1999), *On holiday: A History of Vacationing*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press
19. McKenna Brian (2009), *MELANOMA WHITEWASH. Millions at risk of Injury of Death Because of Sunscreen Deceptions*, included in Merrill Singer, Hans A. Baer, “Killer Commodities: Public Health and the Corporate Production of Harm”, Lanham: AltaMira Press
20. Ministère de L'economie Nationale, *Guide des Communication De Grece*, Athenes: Imprimerie Nationale
21. Morton Frank Todd (1921), *The story of the exposition; being the official history of the international celebration held at San Francisco in 1915 to commemorate the discovery of the Pacific Ocean and the construction of the Panama Canal*, volume 3, New York, London: Pub. for the Panama-Pacific International Exposition Company by G.P. Putnam's Sons
22. Mosse L. George (1975), *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from The Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York: H. Fertig
23. Office du Tourisme et des Expositions (1915), *Guide officiel des communications de Grece. Service d'ete 1915*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γραφείο Τουρισμού
24. Panosso Netto Alexandre (2009), *What is Tourism? Definitions, Theoretical Phases and Principles*, included in the collective volume “Philosophical Issues in Tourism” edited by John Tribe, Great Britain: Chanel View Publications
25. Papadoulaki Aikaterini (2014), *Greek tourism and economic crisis in historical perspective: The case of travel agencies, interwar years*, included in the collected volume “Tourism and Crisis in Europe XIX-XXI centuries”, Athens: Economia Publishing – KERKYRA Publications
26. Powell Dilys (1943), *Remember Greece*, e-book, source: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.60042/page/n21/mode/2up>

27. Service du Tourisme et des Expositions (1932), *Guide des Hotels en Grece*, Athenes: Imprimerie Hestia
28. Stewart Jill (2012), *Travel to the SPAS: The growth of health tourism in Central Europe, 1850-1914*, included in Gemma Blackshaw, Sabine Wieber, “Journeys into Madness: Mapping Mental Illness in the Austro-Hungarian Empire” New York: Berghahn Books
29. Turner Louis & Ass John (1976), *The Golden Hordes: international tourism and the pleasure periphery*, New York: St. Martin's Press
30. Walton John K. (1992), *Wonderlands by the waves: a history of the seaside resorts of Lancashire*, Preston: Lancashire County Books
31. Zuelow Eric G. E. (2016), *A history of modern tourism*, London: Pelgrave, p.134

Μεταπτυχιακές και Διδακτορικές Διατριβές

1. Βαμβουλάκη Αικατερίνη (2007), Οργανισμοί Διαχείρισης Προορισμών και Νέες Τεχνολογίες, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Αθήνα
2. Γκέκας Παναγιώτης (2019), *Η συμβολή του Πολιτιστικού Τουρισμού στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και των πολιτιστικών οργανισμών από την απαρχή της οικονομικής κρίσης έως σήμερα. Το παράδειγμα του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης και του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ακρόπολης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών ‘Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, Λάρισα
3. Κοθρούλα Καρολίνα (2021), *Χαρακτηριστικά, κίνητρα και καταναλωτικές επιλογές των Ελλήνων τουριστών που ανήκουν στη γενιά των Millennials*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης και Επιχειρήσεων, Αθήνα
4. Μόνος Πέτρος, *Η Τουριστική εκπαίδευση στην Ελλάδα και η περίπτωση του επαγγέλματος των ξεναγών*, Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα
5. Μπούφης Πέτρος (2019), *Ελληνική Μυθολογία – Η συμβολή της στον πολιτισμικό τουρισμό της χώρας μας*, Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ρόδος

6. Παπαδουλάκη Αικατερίνη Ν. (2011), *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, διδακτορική διατριβή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα
7. Αικατερίνη Γ. Πάπαρη (2016), *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο [1922-1940]*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Νεότερη Και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία [Β΄ Κυκλος], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
8. Παρασκευόπουλος Αντώνιος (2018), *Η ιστορία των μουσείων στην Ελλάδα. Μια κριτική ιστορική αναδρομή με έμφαση στα αρχαιολογικά μουσεία. Μελέτες περιπτώσεων: Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη»
9. Τσιτουρίδου Κυριακή (2020), *ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: από τα χάνια στα καταλύματα ευρωπαϊκών προδιαγραφών*, Ερευνητική Εργασία Διπλώματος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη
10. Τσούρας Αθανάσιος (2022), *Εναλλακτικός τουρισμός στην Περιφερειακή Ενότητα Αχαΐας με έμφαση στον πολιτισμό*, Διπλωματική Εργασία, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων», Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα
11. Φραγκουλοπούλου Σοφία (2018), *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφογήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922 – 1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα
12. Φωτίου Ιγνάτιος Μ. (2005), *Ιστορική εξέλιξη του τουρισμού και αλλαγή στις μορφές του*, Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων Πανεπιστήμιο Πειραιά
13. Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (1987), *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι: συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα

Ιστοσελίδες

1. *History of Travel Agency and Tour Operation*, Uttarakhand Open University, σ.5, διαθέσιμο στο <https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/ETS-103.pdf>
2. https://francearchives.gouv.fr/fr/authorityrecord/Fran_NP_009364
3. <https://www.theuiaa.org/loving-the-mountains-since-1869-german-alpine-club-dav-celebrates-its-150th-birthday/>
4. <https://www.dw.com/en/a-look-at-german-tourism-over-the-ages/a-50560401>
5. https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq=
6. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Περιηγητισμός: θεμελιώδες στάδιο του ελληνικού Τουρισμού*, Μουσείο Τουρισμού. Διαθέσιμο στο <https://tourismmuseum.gr/periegetism/>
7. Αντζελα Βαρελά, *Ελληνική Ξενοδοχεία*, Ελληνικό Μουσείο Τουρισμού, Διαθέσιμο στο <https://tourismmuseum.gr/ksenodoxia-2/>
8. *Ελλάδα 19ος – 20ος αιώνας: Σύντομη αναδρομή. Ο περιηγητισμός που έγινε τουρισμός*, Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο, διαθέσιμο στο http://www.elia.org.gr/research-tools/hotels/introduction/greece/#_ftn3
9. Ορισμός Παραθερισμού: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq=
10. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι λαϊκές παιδικές πισίνες στις γειτονιές των Αθηνών*, Τα Αθηναϊκά, 13 Ιουλίου 2018, διαθέσιμο από <https://www.taathinaika.gr/oi-laikes-paidikes-pisines-stis-geitonies-ton-athinon/>
11. Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ), *Ιστορικό αναστηλωτικών επεμβάσεων: από τον Πρώτο στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1910-1939)*, διαθέσιμο από <https://www.ysma.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CE%BB%CF%89%CF%83%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BB%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD->

[%CE%B5%CF%80%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE
%B5%CF%89%CE%BD/](#)

12. Ορισμός Μουσείου, λεξικό της κοινής νεοελληνικής του Μανώλη Τριανταφυλλίδη, πηγή: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF&dq=
13. Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, *Η ιστορία του ελληνικού σινεμά*, διαθέσιμο στο <https://www.filmfestival.gr/el/museum/museum/199-i-ekthesi>
14. *Κινηματογραφικός Αστήρ*, https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-33_484413

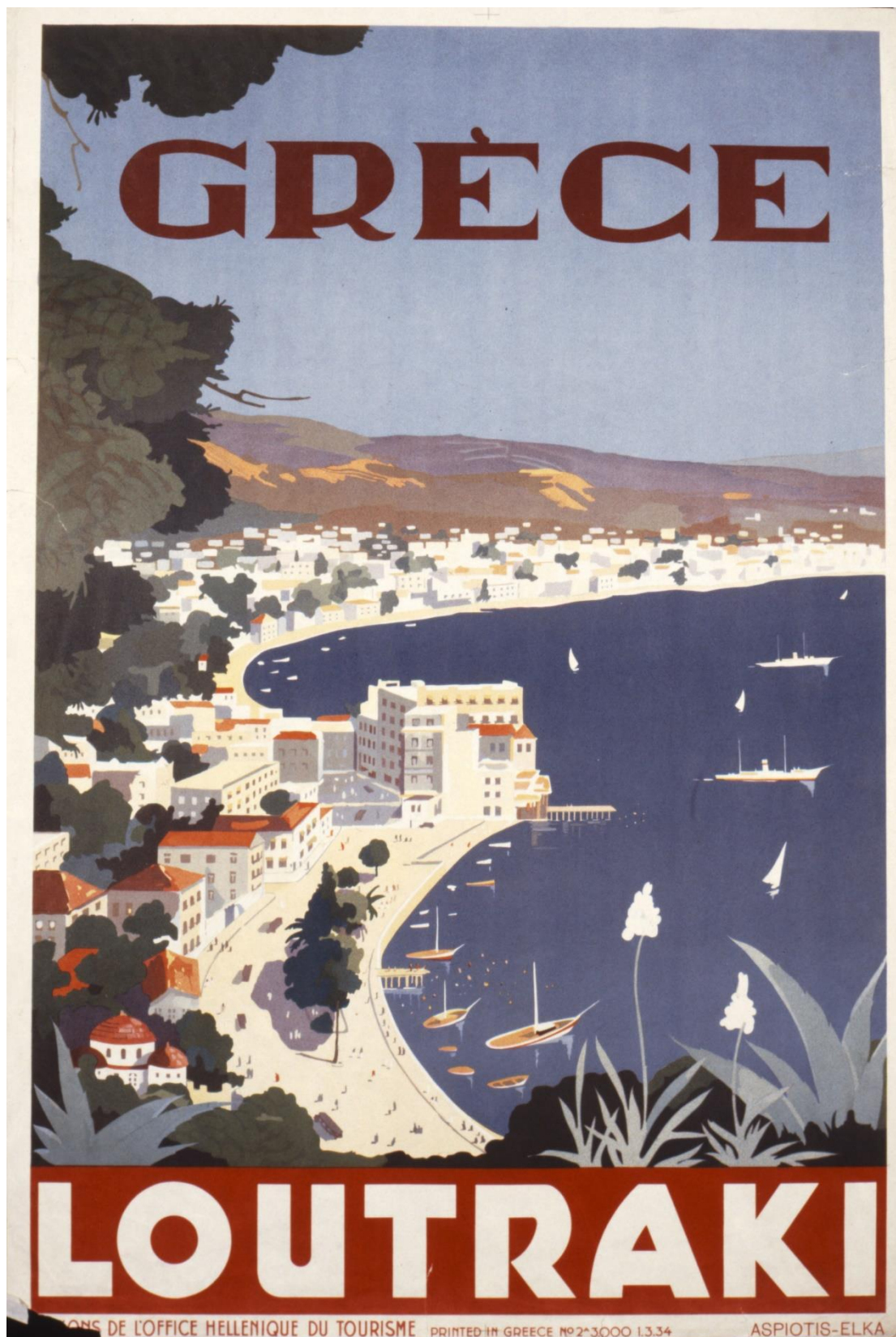
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

8 Η πρώτη αφίσα του ΕΟΤ "1929 Αθήνα - Παρθενώνας" από τη φωτογράφο Nelly's

Θαφίσα του ΕΟΤ το 1934 για την Αιδηψό

10Αφίσα του ΕΟΤ το 1934 για το Λουτράκι

11η Μύκονος γύρω στο 1935, Αρχείο Βούλας Θεοχάρη Παπαϊωάννου (ΦΑ_6_308), Μουσείο Μπενάκη

12. Άνδρες με παραδοσιακή φορεσιά στη δυτική πλευρά του Παρθενώνα. Πηγή: Frederic Boissonnas (1930), *Le tourisme en Grèce Texte et photographies de Fred. Boissonnas*, Geneve: Editions d' Art Boissonnas, p.68

13. Το ελληνικό περίπτερο στην Έκθεση Ιδεώδους Παραθερισμού του Λονδίνου το 1930. Πηγή: ΥΔΙΑ, Αρχείο Πρεσβείας Λονδίνου, 1930/4.1

14. Στιγμιότυπο από τα εγκαίνια του πρώτου τουριστικού Ξενοδοχείου στη Σαντορίνη, Santorin Vulcan Hotel, το 1934, Πηγή: Ιστορικό αρχείο Θάνου Πετραλιά, Λεύκωμα με αποκόμματα εφημερίδων και φωτογραφίες από περιοχές της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της θητείας του Θάνου Πετραλιά ως Γενικού Επιθεωρητή Τουρισμού, σ.24

ΠΙΝΑΚΕΣ

Έτος	Αφιχθέντες εις Ελλάδα ξένοι υπήκοοι γενικώς	
	Εν όλω	Εξ ων κατά καραβάνια
1920	7.665	
1921	9.117	
1922	12.978	5.220
1923	14.307	4.833
1924	21.203	10.854
1925	22.020	12.000
1926	37.550	15.236
1927	42.500	16.000
1928	55.074	15.000
1929	69.603	26.000
1930	71.662	15.000
1931	76.606	17.613
1932	76.322	19.699
1933	76.851	28.477

Πηγή: Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 214

Αριθμός Βαλκάνιων ταξιδιωτών στην Ελλάδα, 1932-1933		
Αφίξεις ξένων	9 μήνες	
	1932	1933
Εν όλω εξ ων	43.475	62.845
Αλβανοί	2.279	2.759
Βούλγαροι	475	398
Γιουγκοσλάβοι	5.382	7.173
Τούρκοι	3,224	3,640
Σύνολο Βαλκανίων	11,365	13,970

Πηγή: Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 214

Σύνολο των ξένων ταξιδιωτών στην Ελλάδα πλην των μετοίκων και των ομογενών:	
Κατά το 1931	51.686
Κατά το 1932	54.314
Κατά το 1933	43.475
Εκ των οποίων κατέφθασαν σε καραβάνια:	
Κατά το 1931	17.603
Κατά το 1932	19.699
Κατά το 1933	28.477

Πηγή: Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 214

Έσοδα από τον τουρισμό σε εκατομμύρια δολάρια							
Κράτη	1913	1927	1928	1929	1930	1931	1932
Γαλλία	110,0	294,0	351,9	392,0	*	*	117,6
Ιταλία	16,5	141,7	136,9	134,8	105,3	73,0	53,5
Ελβετία	7,6	69,4	76,2	68,0	32,3		
Αυστρία	2,3	38,0	44,2	36,6			
Τσεχοσλοβακία	0,6	21,0	22,8	24,0	23,5	17,2	12,4
Ελλάς	1,2			6,8	4,9	4,5	3,0
Γιουγκοσλαβία	0,4	7,5	6,4	7,2			
Πολωνία	0,5	8,0	11,0	18,7	17,7	10,6	
Τουρκία	0,4	2,3	2,3	2,2	2,1	1,0	
Εσθονία	0,1	0,4	1,3	1,0	1,0	1,0	0,7
Βουλγαρία	0,1	1,3	0,4	0,4	0,4	0,4	
Δανία	0,7	1,5	2,7	4,0	4,0	2,5	1,9
Ουγγαρία	0,3	38,1	3,7	4,0	4,8	4,6	3,8
Γερμανία	8,3		42,9	42,9	44,1	31,0	23,8

*Κατά το 1930 η Γαλλία είχε ενεργητικό τουριστικό ισοζύγιο 333,2 εκατ. δολάρια και κατά το 1931 235,2.

Πηγή: Σ. Κλαδάς (1934), *Ο Τουρισμός και τα εξ αυτού έσοδα της εθνικής οικονομίας*, Περιοδικό Εργασία, Τεύχος 213

Πίνακας του Τουριστικού εισοδήματος και της αναλογίας αυτού επί των λοιπών εισοδημάτων σε φράγκα χρυσά				
Έτη	Τουριστικό εισόδημα	Αναλογίες επί του εισοδήματος Εξαγωγικού Εμπορίου	Επί του εισοδήματος των Μεταναστευτικών εμβασμάτων	Επί των κερδών της εμπορικής Ναυτιλίας
1931	21.800.000	8,9%	14%	83%
1932	21.528.000	11,9%	29%	94%
1933	51.000.000	32,2%	66%	271%
1934	30.000.000	19,0%	66%	120%
1935	21.172.000	9,8%	62%	86%
1936	20.536.000	9,6%	36%	76%

Πηγή: ΙΑΕΤΕ, φάκελος 1.40.68.1126, Γενική Γραμματεία Τουρισμού (Οργανισμός Ξενοδοχειακής Πίστεως) (1946), *Δεύτερον Στάδιον Μελέτης διά την ανασυγκρότησιν και αξιοποίησιν του ελληνικού τουρισμού* (Εισαγωγή: Παρατηρήσεις επί της προ του πολέμου αναπτύξεως της τουριστικής κινήσεως εν τη χώρα), Αθήνα, σ.15

Τουριστική κίνηση από τον Πειραιά προς την Κωνσταντινούπολη μέσω των ατμόπλοιων στο διάστημα 1928-1935		
Έτη	Ατμόπλοια	Σύνολο επιβατών περίπου
1928	24	8.750
1929	41	11.900
1930	30	8.150
1931	15	5.850
1932	16	6.900
1933	34	14.200
1934	71	24.117
1935	172*	50.800

* Από τα 172 ατμόπλοια του 1935 μόνο τα 35 μπορούν να θεωρηθούν αμιγώς τουριστικά. Οι δε επιβάτες σε αυτά ανέρχονταν περίπου σε 14.200 άτομα.

Πηγή: ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1936/2.8, έγγραφο 2655/3.2.1936, υπόμνημα Γενικού Ελληνικού Προξενείου στην Κωνσταντινούπολη προς την Διεύθυνση Συμβατικών Υποθέσεων του ΥΠΕΞ, πίνακας για την τουριστική κίνηση από τον Πειραιά προς την Κωνσταντινούπολη μέσω των ατμόπλοιων στο διάστημα 1928-1935, σ.2